

FITZ JÓZSEF

**A MAGYAR NYOMDÁSZAT,
KÖNYVKIADÁS ÉS
KÖNYVKERESKEDELEM
TÖRTÉNETE**

II. A REFORMÁCIÓ KORÁBAN

TARTALOM

ÁLTALÁNOS TÖRTÉNET

Új szellem, új tartalom
Új alak, új betűk
A nyomdák elterjedése
A nyomdászok
A mecénások
A nyomdák ellenségei
A nyomda berendezése
A nyomdában folyó munka
A könyvek díszítése
A könyvek köttetése
A nyomdák papírellátása
A nyomdavezető számvetése
A kiadványok értékesítése

AZ EGYES NYOMDÁK

Az első magyar nyelvű nyomtatványok külföldön jelentek meg
Az erdélyi szászok nyomdái
Újsziget
Kolozsvár
Huszár Gál
Debrecen
Hoffhalterék
Bornemisza Péter
Mantskovit Bálint
Bártfa
Manlius János
Rövid életű felvidéki nyomdák
Kezdődik az ellenreformáció
Rövidítések

ÁLTALÁNOS TÖRTÉNET

Új szellem, új tartalom

A wittenbergi egyetemen a biblia magyarázásával megbízott tanár, Luther Márton teológiai doktor, azt hirdette hallgatóinak, hogy az ó- és újszövetségi szentírást a dogmákra való tekintet nélkül kell olvasni, mert istenben csupán hinni lehet, de létét nem tudjuk észkokkal bizonyítani. A bibliában nincsenek elméleti tételek, dogmák. Ilyenekkel csak a görög és római első keresztény hitmagyarázók kísérték az evangéliumok szövegét.

Ezzel a tanításával Luther a vallásban az egyéni meggyőződés szabadságát alapozta meg. A hit személyes élménnyé vált. S Luther követői az egyház hivatalos tanait a hívőkre ráparancsolt, de belső igazság nélküli előírásoknak érezték.

A reformáció meghirdetésének napja 1517. október 31-e, amikor Luther a wittenbergi vártemplom ajtajára szegezte téziseit a bűnbocsátó levelek kereskedelme ellen. S midőn 1520. december 10-én nyilvánosan elégette az ellene kiadott pápai bullát, tábora azt a pápasággal való szakításnak, az eddigi legfőbb egyházi tekintélynek szóló hadüzenetnek érezte.

Ennek a - kezdetben látszólag csak az egyházat érintő - fellépésnek mind politikai, mind kulturális téren beláthatatlan világtörténelmi következményei lettek. A humanizmus mellett megjelent egy új, Európa történetét egy évszázadon át alapjaiban befolyásoló s a fejlődésnek hatalmas lökést adó szellemi mozgalom: a reformáció, mely a humanizmus antifeudális harcait részben továbbvitte, részben azonban mint önálló irányzat élesen szembefordult a - véleménye szerint komoly küzdelmek helyett játékos szócsatákat vívó - humanistákkal.

A reformáció első megjelenési formájában kétségtelenül szellemi mozgalom, de a kulturális átalakulás hátterében nagyarányú gazdasági-társadalmi erők feszültek, melyek Európa társadalmi arculatát strukturálisan megváltoztatták, s végső kifejlődésükben az első polgári forradalmakhoz, a németalföldi és angliai forradalmakhoz vezettek. Az első nagy hadművelet azonban - Engels szavait idézem - az úgynevezett reformáció, Németországban zajlott le!

A német reformációt elindító Luther fellépésének pillanatától kezdve a polgárságot képviselte, s lényegében nem ment túl a korábbi eretnekmozgalmak polgári követelésein. Ennek ellenére ekkor még nem került szembe a népi követelésekkel sem. Német bibliafordításával, a német irodalmi nyelv megteremtésével hozzájárult a kultúra demokratizálódásához, s így tömegbázist teremtve, hatalmas lendületet adott a mozgalom kiszélesítésének. Magát Luthert azonban ennek ellenére csak a mérsékelt polgári ellenzék támogatta, melyhez a kisnemesség és néhány, az egyházi vagyon megszerzését célul tűző kis fejedelem csatlakozott. A forradalmi párt, melyet a parasztság és a városi plebejusok képviseltek, Münzer Tamás vezetése alatt jött létre. Münzer és Luther között igen hamar kiéleződtek az ellentétek, s ezek 1525-ben a német parasztháborúban robbantak ki. E forradalmi megmozdulás leverése hosszú időre megszabta Németország gazdasági-társadalmi fejlődését, valamint politikai helyzetének alakulását, s azon keresztül kulturális fejlődésének irányát is. A reformáció antifeudális harcait e korban elsősorban a polgárság vívja, s ez megszabja a követelések irányát s az egyre élesebbé váló bírálatok hangját is.

A 16. századi fejlődés gyökereit vizsgálva vissza kell nyúlnunk Amerika felfedezéséig, melynek következményeképpen a világpiac kiszélesedett, a forgalom főútvonalai - kiinduló és célpontjai - lassankint és fokozatosan a Földközi-tenger mellől az Atlanti-óceán partjaira

terelődtek át. Európa népei kelet és dél helyett egyre inkább nyugat felé tekintettek. Itália jelentősége - a kereskedelmi vezető szereppel együtt - háttérbe szorult, mert a gazdasági fölény átbillent Spanyolországba, majd Franciaországba, Hollandiába és Angliába. A szellemi központok Róma, Firenze, Milano és Velence helyett Madrid, Párizs, Amsterdam és London lettek. A világirodalom új csúcspontjai az olasz reneszánsz nagy írói után és Tasso mellett Cervantes, Camoes, Rabelais, Montaigne, Bacon és Shakespeare.

Ezzel a fejlődéssel, a polgárság előretörésével kapcsolatban jelentkezett a reformáció bíráló és új szempontok szerint, de mindig a feltörekvő új osztály, a polgárság oldaláról mérlegelő szelleme. Hatására lett a 16. század a hagyományok elvesztésének kora. A régi hősmondákból népmesék váltak. A humanizmus formái külsőségekké satnyultak. Nagyurak ugyan alkalmasint festőművészükkel még antik ruhában ábrázoltatták magukat, a költségükön megjelent könyvek ajánlóversei még római jellemeknek zengik őket, de mindez már csak maskara, a kezdődő barokk játéka a halványodó humanizmus klasszikus pózával.

A nyomdászat nagyfűrgén mind a termelés mennyisége, mind a kiadványok tartalma tekintetében az új korszak szolgálatába állt. Míg 1513-ban egész Németország területén 90 könyv jelent meg, addig 1518-tól 1523-ig, 5 év alatt, egymagából Wittenbergből mintegy 800 kiadványt tart számon a bibliográfia. S 1522-ben, egyetlen év alatt, német nyelvterületen 677 művet nyomtattak. Többnyire rövid füzet alakú aktuális hozzászólások, verbuváló és vitatkozó iratok, és köztük van Luther bibliafordításának hatalmas első kötete is.

A példányszám hirtelenül magasra szökött, 1520-ban Luthernek *An den Christlichen Adel*-je 4000 példányos első kiadását 5 nap múlva már második követte. 1522-ben *Újtestamentum*-fordítása 3 hónap alatt 5000 példányban fogyott el, teljes bibliafordítása pedig 36 év alatt 120 000 példányban. Az ilyen teljesítményt ma is a rekordok között említenék.

S ha kivételes eset is, mégis jellemző!

Magyarország sajátos társadalmi és gazdasági viszonyai között a reformáció az európai fejlődéstől némileg elmaradva csak későn, a 16. század harmincas éveiben indul meg, és a század derekán bontakozik ki. Magyarországon a gazdasági fejlődés is visszamaradt, s talán a Felvidék borkereskedelmet folytató mezővárosaitól eltekintve a polgárosodás igen lassan indult meg. Bár a 16. század derekán a magyar nagybirtok is egyre inkább az árutermelés útjára lépett, ennek mintegy természetes ellenpólusaként a zsellérek és jobbágyok egyre inkább elszegényedtek, s a földesurak - világi és egyháziak egyaránt - mindenféle újabb terheket, adókat róttak rájuk. Ez a kettősség még jobban kiélezte a polgárosodás körvonalait már kirajzolódó, de valójában még tényleges polgári réteg nélkül fejlődő társadalomban az ellentétet, az iparosok, kereskedők s a módosabb jobbágyok a polgári fejlődés irányába mutató jobb életért, míg a zsellérek, a napszámosok, a szegényebb jobbágyok létfenntartásuk elemi adottságaiért küzdöttek. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ez utóbbi nincstelen rétegen csak a földesúri terhek teljes megszüntetése segíthetne. A nép sorsát még elviselhetetlenebbé tette az egyház: a katolikus klérus kizsákmányolásának fokozása. Ez a magyarázata, hogy e korban nálunk is mint Németországban az antifeudális küzdelmek a reformáció jegyében, az egyház elleni küzdelmekben csúcsosodnak ki, mintegy természetes folytatásaként - nálunk éppen úgy, mint láttuk Németországban - a korábbi fejlett eretnekmozgalmaknak. Nálunk a mozgalom csak a mohácsi vészt követő évtizedekben bontakozik ki, amikor Dózsa felkelésének leverése és a mohácsi vereség után a feudális urak ahelyett, hogy levonták volna a katasztrófa tanulságait, még jobban garázdálkodtak, a parasztság és a még csak alig megerősödő mezővárosok kifosztása nyomában, szinte napról-napra új, a korábbiaknál lelketlenebbül elnyomó nagybirtokos arisztokrácia alakult ki. A feudális anarchiát fokozták, az elkeseredést országszerte növelték a török és német csapatok rablóportyázásai.

A gyűlölet a főpapság- és a főnemességgel szemben általánossá vált, de az ország három részre szakadása teremtette helyzet sajátos jellegénél fogva antiklerikális és antifeudális színezete mellett nemzeti irányú hazafias mozgalommá fejlődött. A magyar reformátorok nemcsak azért támadták a feudális egyházi és világi urakat, mert a pénzgazdálkodás terjedésével a népet végső nyomorba döntik, a feudális anarchia előidézésével a polgári fejlődés kibontakozását gátolják, hanem azért is, mert világosan látták, hogy az ország három részre szakadásáért is őket terheli a felelősség.

Ez az átalakulás természetesen az egész irodalmi fejlődésen is érezteti hatását, egyre több irodalmi alkotás jön létre, egyházi és világi tartalommal egyaránt, melyekből egyre élesebben csendül ki a város és a falu szegényeinek, illetőleg a gazdagságnak és a szegénységnek ellentéte. Ez a fokozódó antagonizmus az egész mozgalom egyre erősebb balrafordulását s egyidejűleg az irodalmi érdeklődés ébredését és kiszélesedését is eredményezte.

Nálunk a példányszám ennek ellenére a nyomdászattörténészek és a bibliográfusok véleménye szerint még ebben az időszakban is elég alacsony lehetett, átlagban néhány száz, amit egyrészt olvasórétegünk állítólagos vékonyabb voltával, másrészt a török területfoglalással, a hadi-állapottal valóban járó szállítási nehézségekkel indokolnak. Az olvasók kevés száma ellen azonban kételyt ébresztenek Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtára* és Sztripszky Hiador ehhez írt kiegészítései: az 1527-től 1601-ig terjedő időszakból 447 magyar nyelvű és 358 nem-magyar nyelvű magyarországi kiadványt írnak le, - összesen 805 művet. Az évi átlag közel 11. Az akkor magyarnak maradt területen mintegy másfél millió ember élt.¹ 74 esztendő 1-1 kiadványára tehát kb. 1500 lélek esett.

A nagyobb példányszámmal természetesen együtt járt az olcsóbb ár. Luther mint nyomdai megrendelő elejtette az olasz kiadók bibliofil törekvéseit, viszont támogatta elgondolásukat az olcsóságról. Ha pedig külföldön olcsóbb lett a könyv, nálunk sem maradhatott aránytalanul drága. A budapesti Egyetemi Könyvtárba a 18. századi szekularizáció idején beszolgáltatott egykori szerzetesi könyvtárak állományának túlnyomó része itáliai és németországi eredetű; többi könyvtárunk régi könyveit is első tulajdonosaik a proveniencia-bejegyzések tanúsága szerint nagyrészt ugyancsak germán vagy olasz területről szerezték. De magyarországi nyomdatermékek száma is tekintélyes. Gallen János kassai könyvkereskedő 1583. évi hagyatéki leltára kisterjedelmű könyveket forintokra értékel, amikor kosárra való élelmiszerek szerte az országban fillérekért kaphatók. Érthető: könyv kevesebb akadt, mint kenyér vagy dinnye, s messzibbről kellett hozatni, mint az ennivalót. A példányszám és a szállítási nehézség mindenesetre befolyásolta az áralakulást.

A fennmaradt példányokból azt látjuk, hogy különös hódítóereje lett a népkönyveknek. Egy-két-három íves negyedréti füzetek gyors egymásutánban - s miként e jelentéktelen kiadványok annyi példányának megmaradása tanúsítja - nagy mennyiségben kerültek a piacra. Sikereik előfeltétele népszerű tartalmuk és nemzeti nyelvük. A mi számunkra a reformáció korának főeredménye, hogy megkezdődött a magyar nyelvű könyvek nyomtatása. Az első művek ugyan még nem protestáns szelleműek és nem is Magyarországon, hanem Krakkóban s utána Bécsben jelentek meg. Itthon 1536-ban fogtak hozzá az első hazai magyar nyelvű szöveg - *Sylvester Grammaticája* -1539-ben megjelent kiadása szedéséhez.

¹ Acsády Ignác (Magyarország három részre szakadásának története, 1526-1608. Bp. 1897. 169-170. l.) becslése szerint Hunyadi Mátyás uralkodása idején az ország lakossága 4-5 millió lehetett, de a Jagellók korában a pestis és a gazdasági romlás (parasztzendülés stb.) miatt, különösen pedig a mohácsi vész után a török garázdálkodás és a belviszályok következtében rendkívüli mértékben - talán egy harmadára vagy negyedére csökkent.

Népkönyveink áradata is külföldön indult meg. Egyelőre csak lassan. Az első magyar nyelvű kalendáriumot 1538-ban Krakkóban, a másodikat 1561-ben Bécsben nyomatták. Az utóbbi Bornemisza Péter fordítása, s Hoffhalter Rafael adta ki. 1579 óta aztán mind gyakrabban s nemsokára rendszeresen Magyarországon is nyomtattak nemzeti nyelvű naptárakat.

Közben Kolozsvárt Heltainál megindult az öblös hangú, néha vaskos kifejezésű és adomázgató népies elbeszélő irodalom. Színre lépnek a verbuváló, vitatkozó s néha álcázott pápaellenes népkönyvek. Új műfajok.

Újdonság a reformációbeli nyomdászatban a magánnyomtatvány is. Ami ma a meghívó, a menükártya, a névjegy, az exlibris és a gyászjelentés, az volt a 16. század emberének az üdvözlő- vagy siratóvers, az alkalmi beszéd, a névnapi onomasticon, a születésnap anniversarium, a házassághoz gratuláló epithalamium, hivatalbaiktatáshoz az instauratio, halálesetre a részvétet kifejező epicedium s a különféle köszönőnyomtatvány.

Új alak, új betűk

A könyv alakja hamarabb változott, mint a tartalma. Kezdődátumul az 1501-es évet jelölhetjük meg. Ekkor jelenik meg először - Velencében, Aldus Manutius *Vergilius*ában - az új korszakra jellemző kisebb és keskenyebb rétalak, az ősnymtatványokénál könnyebb és lazább papír, a szerkezeti beosztásában is új típusú könyv. Egyelőre elég lassan terjed, de végül, a 17. században világszerte szokásossá válik.

Minden kor nyomdászata elsősorban kora eszméit, az új ideákat körözteti sokszorosításaiban, de e tevékenységével együtt járnak, sőt mint Aldus esetében, alkalmasint meg is előzik könyvmorfológiai változások, amelyeket a könyvterjesztés megnövekedett kíváncsi ideznek elő. A 16. század elején a főok az volt, hogy a szegényebb olvasók száma szaporodott, az iskolák és egyetemek tanulóállománya nőtt. Egyre több könyvre volt szükség, s azoknak a régieknél olcsóbbaknak kellett lenniök. Aldus (- Theobaldus helyett ezt a becenevet használta -) nagyobb diákok számára nyomtatta *Vergilius*át, s példányát 3 marcolliért (kb. mai 5-6 forintnak megfelelő összegért) árusította. Olcsóságát a nagyobb példányszám tette lehetővé.

De nemcsak olcsóságra törekedett, hanem arra is, hogy könyvei könnyűek, szállíthatók legyenek. Ne nehezítsék meg súlyukkal fölöslegesen az iskolatáskákat, nagyságukkal pedig a könyvkereskedőknek más városokba küldendő csomagokat. A kis rétalak, az apró típus, az illusztrációk kevés száma mind arra való, hogy a terjedelem ne növekedjék. Miként az előbb említettem, a papír vékonyabb és lazább lett, a birka- vagy kecskebőr-(nem pedig az előzőleg kedvelt marhabőr-)kötés bélése sem idomtalan fatábla már, hanem összeragasztott vékony makulatúra. Mindez csökkentette a könyv súlyát.

A nyomtatvány határozott megkülönböztetése a kéziratos könyvtől csak a reformáció korában vált tudatossá. Lassankint mindent elhagytak, ami a kódexek külsőségeit átvevő ősnymtatványt jellemezte: a vaskosabb rétalakon kívül a feszesebb betűtípust, a rubrikátor festett iniciáléit, a kolofont, az őrszót, mely a könyvkötőnek jelezte, hogy a következő levél milyen szóval kezdődik, valamint a mai lapszámozást pótló betűszignatúrákat. A címlap általánossá válik, a könyv elkészítésére vonatkozó impressumadatok a kötet végéről, a kolofonból, átkerülnek a címlap alá, az oldalaljat megszámozzák. Nem kétséges többé, mi kézirat, mi nyomtatvány. Azelőtt a vevő nem tett különbséget e kettő között, de Aldustól megtanulta, hogy a nyomtatvány olcsóbb. A nyomdász sem tekinti többé termékét mesterséges kéziratnak,

s nem adhatja el miniatúrák pergamenkódexként (- amiben egyébként a rubrikálás és a kézzel festett könyvdíszek miatt nem volt csalás).

A különbséget az ősnyomtatvány és az Aldusszal divatosná váló újkori könyv között az alaknál is feltűnőbben a betűtípusok választása és fejlődése szemlélteti. A típus kozmopolita színt ölt. Már nemcsak a latin klasszikusokhoz és az olasz szövegekhez választják az antiquát, hanem (a budai Hess András és mestere, a római Lauer mintájára) középkori és korabeli latin munkákhoz is, a 16. század közepétől fogva pedig ez a nyugodt, szenvtelen betűfaj válik uralkodóvá számos nemzeti nyelvű (magyar, lengyel, francia, spanyol, angol, holland és skandináv) kiadványban. Az ezekben azelőtt használt bastarda eltűnik. Csak a németek és a déli meg keleti szlávok, valamint az Európán kívüli (ázsiai) könyvnyomtatók ragaszkodnak hagyományos nyugtalan formáikhoz. A német betűk az ősnyomtatvány-kori texturából és bastardából fraktúrrá egyszerűsödtek. Miként modern kísérletek igazolták² - még ez a szelídített gót betű is nehezebben, lassabban és bizonytalanabban fogható fel, mint az antiqua.

Pedig a fraktúr is már modern ízű gyáripari betű. A középkori írásművészet ötletes vonalait ő számolta fel. Az ősnyomtatvány-kor nekünk ma a régiségük miatt ismét tetsző típusai a reformáció idejében ellenszenvenessé váltak, s pl. az angol „gothic” szó a köznyelvben a „barbár” fogalmat kezdte jelölni.

Latin szövegekben az uralkodó antiqua mellett kisbetűkben hamarosan elterjedt az enyhén dőlt humanista kézírás utánzataként Aldus 1501-es *Vergilius*-kiadásában először alkalmazott kiemelőtípus, a kurzíva, s a szövegelrendezés egyik újítása, a verstipográfia. A kódexírók még nem ismerték nálunk a strófabá osztást. Régibb olasz mintákra a reformáció korának verses kiadványaiban kezdődik a versszakok rendszeres elkülönítése.³

A barokk stílus a nyomdászatban is érezteti hatását. A nyomtatványok címlapja bozontosná válik, s szeszélyesen váltogatja a hosszú meg rövid sorokat. A könyvművészetben a reneszánsz keskeny keretű címlapját és a fejezetkezdeteket meg fejezetvégeket díszítő léceket felváltja a barokk stílus, mely mindenben a bőséget szereti: festői a szép nőket kövéreknek ábrázolják, s aki tetszeni akar, kövérséget sejtető ruhát visel, szalagos széles kalapot, fodrozott gallért, bő bugyogót, szétomló szoknyát. Mindez terjedelmet kíván szemléltetni. S ugyanilyen a címlap is: nincs rajta fehér folt. Szövege fecsegő.

A reformáció korának külső képe kétstílusú: művészetében még hatnak a hanyatló reneszánsz ízléshagyományai, de már érvényesül a barokk modor is. A korhatárok határozatlanok, a kétféle stílus soká é egymás mellett. Így van a nyomdászatban is. A szegényebb üzemek ritkán frissíthetik készleteiket, a nagyobb városoktól távol eső falusi tipográfia el-elmaradnak az újdonságoktól. De a Bécshez aránylag közeli Újszigeten a gazdag Nádasdy által fenntartott nyomdában Sylvester *Grammatica Hungarolatinája* Magyarországon elsőként - barokkos címlappal jelenik meg, díszében szimbolikus ábrázolásokkal, üres teret kitöltő hexasztikkonnal.

Ízléskeveredést látunk a kolozsvári Heltai-nyomdában is. Tinódi *Cronicája* (1554) bő címével, túlhalmozott keretével barokkos, viszont a 24 évvel később, 1578-ban ugyanott megjelent széphistória Telamon királyról egyszerűségében reneszánsz ízű. A minden új iránt oly fogékony s haladó beállítottságú Bornemisza Péter *Prédikációit* 1584-ben falusi nyomdájában, Rárbokon - címlapján ugyan kis bibliai idézettel - szinte már korszerűtlen reneszánsz-köntösben bocsátja ki.

² Meumann kísérleteiről l. Zolnai Béla: *Nyelv és stílus*. Bp. 1957. 71-72. l.

³ Meumann kísérleteiről l. Zolnai Béla: *Nyelv és stílus*. Bp. 1957. 76. l.

A pénzes megrendelők, az ún. mecénások számára készült kiadványok igyekeztek divatosak lenni. A magánnyomtatványok (pl. névnapi üdvözetek, halottsiratások stb.) akkor is, mint ma, szerették a különleges papírt, a színes nyomdafestéket és a közízlésnek megfelelő elrendezést.

A nyomdák elterjedése

A mohácsi vész nemcsak az egyetemes és magyar politikai történetbe, hanem művelődés-történetünk egészébe s így hazai könyvtörténetünkbe is fordulatot hozott. A kódex-korszaknak lealkonyodott.

Az új nyomdák alapítói természetesen külföldi példák szerint rendezkedtek be. Mikor és hol? Mellőzve a kétes és bizonytalan adatokat, azt látjuk, hogy 8 évvel a gyászos összeomlás után lassú ütemben és térben egymástól nagy távolságra keletkeztek első 16. századi nyomdáink. A *Régi Magyar Könyvtár* ténylegesen még meglevő kiadványpéldányaik leírása szerint a brassói nyomda az ország keleti határa közelében baseli hatást mutató működését 1535 táján kezdte meg. Egy évvel később, 1536-ban a nyugati határ irányában, Sárvár-Újszigeten, Bécsből származó felszereléssel keletkezett a második. A következő csak 14 évvel később, 1550-ben nyílt meg, még pedig ismét Erdélyben, ezúttal Kolozsvárt. Mesterei Wittenbergben tanultak. Innen ismét visszaugorhatunk a nyugati határ felé, Magyaróvárra (1558), onnan pedig újra keletre, Debrecenbe, hol 1560 óta napjainkig termel a városi tipográfia.

Nyomdaterületünk nagy félkörben húzódott a délnyugati Varasdtól az északnyugati Rárbokig, onnan keletre, Bártfáig, majd a délkeleti Brassóig. Legsűrűbb a Dunántúlon, de a legnagyobb nyomdákat a Tiszántúlon és Erdélyben - Debrecenben, Kolozsvárt és Brassóban - találjuk. Nyomdászattörténeti térképünk középső része fehér folt: a törökök megszállásuk területén nem tűrtek meg nyomdát. II. Bajazid szultán már 1483-ban eltiltotta birodalmában a nyomtatást, s eldugott hegyi kolostor szláv tetraevangéliumán kívül nem is jelent meg ott szövegszorosítás, - sem Bulgáriában, sem Romániában, sem Szerbiában, Boszniában, Dalmáciában.

Hány tipográfiánk volt? A statisztika szerint a 16. századbéli tulajdonképpeni Magyarországon 65 év alatt 31 keletkezett, s rajtuk kívül Horvátországban további 4.⁴ A régi hazai nyomtatványok bibliográfiája azonban felsorol 157 olyan kiadványt is, amely nem árulja, el sem megjelenése helyét, sem készítője nevét. Előállítóik közt lehettek ismeretlen nyomdák. S valóban maradtak fenn oklevelek nyomdászokról, akiknek kiadványai ismeretlenek... Sátoraljaújhelyen privilégium nélkül működő, oda menekült meg nem nevezett tipográfus betűit és kinyomtatott könyveit a hatóság elkobozta. S Vágsellyén Oláh Miklós esztergomi érsek rendelkezésére 1551-ben letartóztatták Somogyi Pétert az általa nyomtatott könyvek miatt. Perében azt vallotta, hogy a terhére rótt művek szerzője Sylvester János öccse, Mihály, sárvári

⁴ Trócsányi Zoltán (Magyar és szláv nyomdák a XV-XVI. században. Magyar Könyvszemle 1943. 262-268. l.) betűrendben a következőket sorolja fel:

Abrudbánya 1569, Alsó-Lindva 1573, Bártfa 1579, Besztercebánya 1578, Brassó 1535, Debrecen 1560, Detrekő 1579, Eperjes 1573, Galgóc 1582, Gyulafehérvár 1567, Kassa 1560 előtt, Keresztúr 1598, Kolozsvár 1550, Komjáthi 1573, Magyaróvár 1558, Mogyorókerék 1588, Nagyszeben 1544, Nagyszombat 1578, Nagyvárad 1565, Németújvár 1582, Pápa 1577, Pozsony 1594, Rárbok 1584, Sárvár 1539, Sempye 1573, Sic 1592, Szászsebes 1580, Szászváros 1582, Szeged 1567, Varasd 1587, Vizsoly 1590. Horvát területen pedig: Fiume 1531, Nedelice 1573, Zágráb 1527, Zeng 1507.

iskolamester, Nádasdy nádor pártfogoltja. De sem sátoraljaúj helyi, sem vágsellyei impresszumú kiadványok nem maradtak fenn a 16. századból és Somogyi Péter neve sem fordul elő nyomdászattörténetünk egyéb forrásaiban.

Viszont a címlapon vagy a kolofonban megnevezett nyomdahelyek közt is vannak olyanok, melyek létében kételkedünk. A hamis, a megtévesztő koholt impresszum nem ritkaság. Világszerte nem az, annyira nem, hogy E. Weller kétkötetes nagy bibliográfiában (*Die falschen und fingierten Druckorte*, Leipzig, 1864) tudott velük foglalkozni. Amióta Oláh Miklós a protestánsok üldözését megkezdte, nálunk is volt elég ok az álcázásra.

Manlius János, a vándor nyomdász, első magyar könyvére azt nyomtatta: „Velágos Varat”. Világos azonban török területen volt; ott nem működhetett. Előzőleg Németújváron latin munkát adott ki, s a második magyar nyelvű is „Nymöt Vy Varat” jelent meg. Vajon e helyiségnek régebben Világosvár volt-e a neve, s Manlius idejében használták e változatot? Nincsen rá bizonyítékunk.

Jelentek meg nyomtatványok, amelyek tudatosan megtévesztő címmel igyekeztek elterelni magukról a nyomozó hatóság figyelmét. Toldy Ferenc egy 16. század végi erdélyi kötet-táblából falragasz-féle csípőshumorú nyomtatványt áztatott ki, s ez kezdőszavaiban magát „Igen hasznos és drága nemes receptom”-nak nevezi (RMK I. 349.), pedig nem étel- vagy orvosságleírás, hanem kaján célzás, hasonló Sztáray drámatörredékéhez a papok házasságáról, amely ugyanazon könyvtáblából került elő.

A bibliográfia és könyveket tárgyaló történeti irodalom elírásból, tollhibából vagy az emlékezés tévedéseiből származó közlésekkel szintén szaporította a nemlétezett nyomdahelyek számát. Debreceni Ember Pál és Horányi Elek a 18. század legszavahihetőbb írói közé tartozott, mégis tőlük ered a szegedi nyomda meséje. Ember Pál latinul Utrechtben kiadott magyar egyháztörténetében arra emlékszik („ut recorder”), hogy a szatmári ref. iskola könyvtárában forgatta Melius Péter *Újtestamentum*-fordításának 1567-ben Szegeden nyomtatott kiadása példányát, amely azonban 1703-ban Szatmár elestekor a labancok zsákmánya lett, vagy az akkori tűzvészben elpusztult. Horányi Elek pedig 1776-ban azt állítja, hogy ez az Ember Pál említette szegedi kiadású Melius-fordítás megvolt a saját könyvtárában - teljes és sértetlen példányban -, de elveszett. Példány máig sem került elő, s miután Szeged török birtokban volt, kételkedünk e két egyébként pontos és megbízható tanú vallomásaiban.

De nem mindenki tamáskodik, nem mindenki tekinti a véletlen játéknak a két egyező „tévedést”. Szakíróink közül Kanyaró Ferenc (*Magyar Könyvszemle* 1906. 296. l.) elhitte állításukat. Debrecenben ugyanis 1567-ben megjelent Melius támadása az újszülött unitarizmus ellen, s „csodálni lehet, hogy az Erdélyben uralomra jutó szabadelvű irány ellen ily vakmerő támadást mertek nyilvánosság elé bocsátani. Valami baj is eshetett ezért Debrecenben. Az elmenekült könyvnyomtató, Török Mihály, a török hódoltság földjén, Szegeden nyomtatta ki ezután Melius *Újtestamentumát*”. (A nyomdásznak menekülnie kellett, a szerzőt nem fenyegette veszedelem...?)

Trócsányi Zoltán előbb idézett cikkében, hivatkozva adatokra, melyek Bajazid halálbüntetéssel fenyegetőző tilalma ellenére konstantinápolyi zsidó és délszláv szerzetesi nyomdákat emlegetnek, szintén nem véli lehetetlennek hogy kivételesen, egyszer átmenetileg, nálunk is meghúzódhatott és dolgozhatott nyomdász török területen.

Mások azonban ezt az eshetőséget nem veszik számba, s két véletlenül találkozó tollhibára gyanakszanak. Ballagi Aladár szerint a „Szegedini” helyett a címlapon „Czegledini” állhatott, de nem „Ceglédén” jelentéssel, hanem utalással a debreceni Cegléd utcára, melyben Török Mihálynak lakása és üzeme volt. Csűrös Ferenc a debreceni nyomda történetéről írt

munkájában más véleményen van, mert az „Angiportus Typographie”, a debreceni „Nyomtató Köz” nem a Ceglédi utcában állt; - ő „Szegedini” helyett inkább „Debrecini”-t olvasna. Gulyás Pál viszont nem hiszi, hogy Török lehetett volna a Melius-fordítás nyomdása: a könyv - mondja Horányi - szerfölött apró betűkkel és sok szóróvidítéssel van nyomtatva, Töröknek pedig nem voltak apró betűi. (De: „apró típus” viszonylagos fogalom.)

Horváth János sem érti, miért ne nyomatta volna Melius, a „debreceni pápa”, fordítását Debrecenben, melynek nyomdája elsősorban éppen az ő rendelkezésére állt, sőt tőle függött.

Perneszi András hamis impresszummal vádolta a vele vitatkozó Bornemisza Pétert, s Kanyaró Ferenc meg Gulyás Pál kétségbe vonták a *Balassi Menyhárt árultatásáról* szóló komédia címlapjának adatait is. Szerintük nem Abrudbányán jelent meg, s nem is Karádi Pál volt a nyomdása. Kiadója félt a Balassi-család bosszújától. Ha így lenne, furcsa, hogy egy oly tekintélyes férfinak, mint Karádi püspöknek a nevével vissza mert élni. A korszak azonban zabolátlan, - semmi sem lehetetlen.

Valószínűleg voltak tehát nyomdák, amelyekről ma már nem tudunk, a ma ismert akkori nyomdák közt pedig lehettek olyanok, melyek a valóságban nem léteztek. Amíg az állítólagos szegedi kiadványból példányt nem látunk, s amíg az állítólag hazug címlapokat nem tudjuk hiteles kortanúkkal (oklevelekkel) megcáfolni, addig bizonytalanságban tapogatózunk.

Hasonló okokból a nyomdai termelés statisztikai adatai sem helytállóak. A hiányos bibliográfiákon alapulnak. Az egykori valóságnak sehogy sem felelhetnek meg az olyan számok, hogy a 16. században Magyarországon 661 nyomtatvány jelent meg: 334 magyar nyelvű, 233 latin, 28 német, 16 görög, 11 román, 9 ószláv, 6 horvát és 24 többnyelvű. Meg hogy az összerjedelmük mintegy 50000 lapnyi. Hiszen könyvtárainkban szinte évente kerülnek állományba eddig nem ismert reformációkorabeli kiadványok vagy azok kiáztatott töredékei. Komikusan hat, hogy a termelést évek szerint részletező kimutatás miként összegezi a nyomdák száma tekintetében legtermékenyebb 1570-1580-as évtized 15-16 üzemének kiadványait: 123 kötet, de köztük 17-nek terjedelme ismeretlen, - részint mert csak töredékesen jutottak ránk, részint mert többnek csak címe maradt fenn, idézetben, példány azonban nem. Az évi átlag 12-13 kötet volna, kevesebb, mint a tipográfiai száma; - az évtized 5 esztendejében a nyomdák fele sem működött. Sőt pl. 1572-ben mindössze egy nyomda hagyott életjelt, amennyiben kiadta az akkor megjelent egyetlen könyvét (Werbőczy *Tripartitumát*, Kolozsvárt). Tudjuk, a hullámvonalak elkerülhetetlenek. Az 1570-es csúcspontot 1576-ban mélypont követte; ennek 5 kiadványa együtt alig tesz ki 100 levelet. Egyikük - haldokló ember német nyelvű imája - rávilágít a zuhanás okára: az évtized közepe óta pestis dühöngött.

Fennállhatott-e 15-16 nyomda, amelynek 10 esztendő alatti termése összesen 123 kiadvány volt?

Gulyás statisztikai táblázatának⁵ számai csupán arra jók, hogy arányokat szemléltessenek, továbbá arra, hogy meggyőzzenek nyomdászatunk kihatásáról a szomszéd kultúrákra. A klasszikus és teológiai igényeken kívül termékeivel ellátta az akkori magyarországi és erdélyi területeken lakó nemzetiségeket is, elsősorban a vallásuk gyakorlásához szükséges könyvekkel. 1570-ig a latin kiadványok voltak túlsúlyban, 1571 óta a magyarok. A század folyamán a nyomtatványok 50%-a magyar, jó 40% latin, megközelítően 5% német és gyenge 5% egyéb nyelvű.

⁵ Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 256-257. l. - Kis mértékben eltérő statisztikai képet nyújt Csapodi Csaba: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. MKSz 1946. 98-104. l.

De - ismétlem - mind e számadatok csupán jelképek, melyekkel a fejlődést szemléltethetjük. Esküdni nem szabad rájuk.

A hozzávetésekkel és feltevésekkel szemben nem kétséges, hogy mindössze 6 nyomda élte túl a reformáció korát: a brassói, kolozsvári, debreceni, szebeni, nagyszombati és bártfai. E helyeken ma is működnek olyan vállalatok, melyek e régi alapításokra vezetik vissza eredetüket.

Több népet és országot előztünk meg, pl. Oroszországot, melynek első nyomdája a *Bolszaja Szovjetszkaja Enciklopedia* szerint 1563-ban Moszkvában nyíl meg, - továbbá a török megszállást nyögő balkán államokat. A vajdaságban elnyomott román nép nemzeti nyomdászata a szabad erdélyi fejedelemségben indult meg.

Irodalom. Klaniczai Tibor: A régi magyar irodalom I. rész. Kézirat. Bp. 1957. Felsőoktatási jegyz. ellátó. Soksz. 189-207. l. - A magyarországi könyvnyomdászok és betűöntők évkönyve, II. évfolyam, szerk. Zaka Lajos, Bp. 1891. (Ebben: Az első nyomdák keletkezése Magyarországon a XVI. és XVII. században.) - Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. Kiadja a MTA, szerk. Gyulai Pál, Pest 1869. I. köt. 9. sz. - Toldy Ferenc: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (Ebben: 2. Egy népirodalmi emlék 1550-75-ből.) - F. A. Lampe: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania, Utrecht 1728. - A. Horányi: Memoria Hungarorum, tomus II. Viennae 1776. 604. l.

A nyomdászok

Az ellenreformáció jegyében induló nagyszombati nyomda megalapítása (1578) előtt valamennyi tipográfusunk az új felekezeteknek tett szolgálatot. Mégis vitás, hogy mind protestánsok voltak-e? Az új eszmék szempontjából igen, de nem hivatalosan, nem okmányszerűen. A 16. század nem becsülte a formalításokat, s nem ismert anyakönyvi kivonatokat. Nem bejelentéstől függött a felekezethez tartozás, hanem meggyőződéstől és szerepléstől. Mindannyian még katolikusoknak születtek, hiszen világrajöttük idején nem léteztek protestáns egyházközségek. A kor egyik legszínesebb egyénisége, vezető szelleme, Rotterdami Erasmus (1467-1536), Aldus kebelbarátja terelte a nyomdászokat a protestantizmus felé. Ez a Nyugat-Európa nagyvárosaiban hol itt, hol ott időző szabadgondolkodó világfi volt akkor a legolvasottabb író. Vonzóerejét növelte, hogy az egyház a műveit indexre tette, mert még a bibliát is bírálni merte. A kritika szellemét terjesztette, s még Luther előtt megalapozta azt a felfogást, hogy a hit nem azonosítható a pápa ellentmondást nem tűrő kinyilatkoztatásaival. Hozzájárult ahhoz, hogy a hívők a reformációt nem tekintették új hitnek, hanem csupán a merev formuláktól megtisztított keresztény vallásnak. Értelmét vesztett alaki rendelkezésnek érezték például a papi nőtlenséget, s amióta a rendjéből kilépett Luther 1525. júniusában megnősült, egyre több lelkész követte, köztük Heltai Gáspár, Huszár Gál s Bornemisza Péter magyar papnyomdászok is.

Az új tanok különféle árnyalatai egyrészt bizonytalankodást okoztak és álláspontváltoztatással jártak, másrészt azonban igen határozott, ingadozást nem ismerő nyomdászegyeniségekben találtak apostolokra. Ilyen volt a mohácsi vész utáni Magyarország első tipográfusa, Honter János, aki soha hajszálnyira sem tért el a baseli éveiben tanultaktól, s mint lelkes lutherista tért haza Brassóba. Az utána következő második nyomdának, az újszigetinek emberei a protestantizmushoz hajoltak ugyan, de katolikus keretben maradtak. Protestáns szellem teremtette szabadabb, demokratikusabb felfogásra vallott, hogy a nyomda fenntartója, Nádasdy Tamás országbíró újszigeti birtokán világi iskolát alapított, s annak számára a nyomda irányítójával,

Sylvester Jánossal, nemzeti nyelvű tankönyveket íratott. Magyar nyelvű *Újtestamentum*-fordítás kiadása Luthert követő protestáns cselekedet volt. Azelőtt bibliai szövegeket csak a latin nyelvet nem elég jól tudó apácák számára fordítottak. Most a nép nyelvén való közzététel és terjesztés azt jelentette, hogy a szentírást bárkinek szabad olvasnia, papi ellenőrzés és közvetítés nélkül.

De Nádasdyékra mégsem Luther hatott elsősorban, hanem annak barátja, Melancthon Fülöp (1497-1560), a wittenbergi egyetemen a görög nyelv és irodalom tanára, kit humanista kortársai Európa-szerte „praeceptor Germaniae”-nak, Németország nagy tanítójának neveztek. A reformáció egyik legtekintélyesebb híve, aki röpiratokban is síkra szállt Luther mellett, s különösen az új szellemű iskolák szervezése terén tűnt ki. Ebben a tekintetben Nádasdy az ő elgondolásait követte. Sylvester is az ő felfogása szerint írta meg magyar-latin *Grammaticáját*. Azt hiszem, Nádasdy rokonszenvét azzal fordította maga felé, hogy korszerű állásfoglalása mellett Lutherrel ellentétben békés természetű, engedményekre és közvetítésre hajlamos férfiú volt.

Nádasdy ugyanakkor, amikor megértéssel fogadta az új tanokat, egyúttal Ferdinándnak volt kedves embere. Sylvester pedig Ferdinánd fiainak ajánlja *Újtestamentumát*, amiért is jutalmul a bécsi egyetemen tanszéket kap.

Gerincesebb náluk Huszár Gál és Bornemisza Péter. Mindkettő börtönt szenvedett protestáns állásfoglalása miatt. De mindkettő ingadozott az árnyalatok és hitbeli határok közt. Hol a lutheranizmushoz, hol a kálvinizmushoz álltak közelebb. Bornemisza Péternél azonban ki kell emelnünk, hogy hitbeli ingadozásai ellenére a legkövetkezetesebben, legharcosabban, minden megalkuvás nélkül tart ki politikai nézetei, a reformáció eredeti antifeudális célkitűzései mellett.

Hoffhalter Bécsben a katolikusok nyomdásza, nála jelenik meg a magyar ellenreformáció majdani megindítójának, Telegdi Miklósnak első könyve (Az Keresztyensegnek fundamentvmiról), de aztán más hitre ébredve Debrecenbe menekül, ahol kálvinista, majd Gyulafehérvárott unitárius könyveket ad ki. Melius a felekezetváltozásai miatt „Rosszhalter”-nek csúfolta.

A leghaladóbb, a legforradalmibb alakja ennek az erőteljesen kibontakozó s egyre szélesebben terjedő plebejus irányzatnak irodalmi síkon - a már előbb említett Bornemisza Péter mellett - Heltai Gáspár. Mindketten a magyar nyomdászat történetének is a legkimagaslóbb korai alakjai.

Tanításaik nyomán átalakul a tömegek társadalmi tudata, fejlődik politikai szemlélete is, mely egyre szilárdabban veti tekintetét a feudális anarchiával szemben folytatott küzdelmekre, és ad mind gyakrabban kifejezést emberi jogai követeléseinek. S a feudalizmussal szemben folytatandó harc szükségességének követelése már nemcsak a prédikátorok, lantosok s diákok szavai nyomán jut el a néphez. Új formában, a nyomtatott könyv viszonylag nagyobb példányszámával az új tanoknak szélesebb körű elterjedését is biztosítja a könyvnyomtatás gyors elterjedése.

Heltai maga szász lutheránus családból származott, évtizedeken keresztül külföldön tanult, s mire Wittenbergből Kolozsvárra hazatért, élesen szembe találta magát az ekkor már egyre inkább megmerevedő szász lutheránus egyházzal, amelyik a kereskedelem és ipar fejlesztése helyett földbirtokokat szerzett, feudalizálódott. Heltai és a szász polgárság között igen hamar kiéleződtek az ellentétek, Heltai egyre határozottabban a mezővárosok polgárosodó elemeihez csatlakozott. Nyomdászai fejlődésében is ezt az irányt láthatjuk. Míg kortársainak nyomdáját megbénították a feudális kötöttségek, addig ő önálló üzleti vállalkozást folytatott, nyomdát

jának ügyeibe a városi tanács sem szólhatott bele. Igen hamar felismerte a polgáriasodó fejlődés helyes útját, hiszen a németajkú szászok Németországból olcsón tudtak könyveket hozatni, speciális szükségleteiket pedig Brassóban Honterus nyomdájából tudták kielégíteni. Tevékenységével tehát Erdély és a Tiszántúl magyar ajkú lakossága felé fordult, ott keresett magyar nyelvű nyomtatványainak megfelelő piacot. Mint író és mint nyomdász egyaránt magyar nyelven folytatta harcát a feudalizmus, a világi és egyházi uralkodó osztállyal szemben.

Csak az egyszerű és kizárólag nyomdászmesteremberek nem ingadoznak; - azok, akik sem nem papok, sem nem tanítók, sem nem írók. Ha nem is alkalmazottak, - mert a saját nyomdájukat vezetik, - nem vonhatják ki magukat városuk (Debrecen, Bártfa, a szász székhelyek) urainak hatása alól. Protestánsok, miként azok, s pártállásuk abban nyilvánul, hogy a reformációt előmozdító könyveket adnak az olvasók kezébe. Ezzel erős hittérítő hatást fejtenek ki, olyat, mely vetekszik a prédikátorokéval.

*

Anyanyelvük, nemzetiségük tekintetében 16. századi nyomdászaink ugyanoly tarka képet mutatnak, mint a sokféle nép lakta akkori Magyarország. Köztük magyarok Sylvester, Abádi, Huszár és fia, Bornemisza és özvegye, Török, Komlós, Szebeni Nyíró és a kezdődő ellen-reformáció műhelyeinek irányítói; Heltai magyar író, noha nevének eredeti alakja (Casparus de Helth) és egyik munkájában közölt vallomása szerint magyarosodó német; Honter, Wagner, Trapoldner, Heusler, Frautlinger, Fabritius, Greus erdélyi szászok; Scholtz, Gutgesel és Klösz felvidéki németek; Coresi diakónus és Lőrinc diák románok; a legterjedelmesebb magyar könyv, a *Vizsolyi Biblia* nyomdásza, Mantskovit Bálint, szlovák. Walo János nemzeti-ségét és származását nem tudom megállapítani. Külföldről jöttek hozzánk a wittenbergi Hoffgreff György és Crato János, a bécsi Hoffhalter Rafael és Rudolf, Lipcséből Rheda Pál és Laibachból a Magyarországra menekült szlovén Manlius János.

A magyarok többsége tehát csak aránylagos. Viszont a bibliográfiában számontartott 661 magyarországi 16. századi nyomtatványnak valamivel több mint a fele magyar nyelvű; - százeggyel több, mint a mennyiség tekintetében második helyen álló latin kiadványok száma. Pedig a latin nem volt nemzeti nyelv, hanem valamennyi itt lakó nép közös hivatalos nyelve.

A nyomdászok is valamennyien beszéltek latinul s jórészüket értett görögül.

Kiadványaik korrektúráját rendszerint maguk végezték, - noha pl. Manliusról tudjuk, hogy magyar nyelvű könyvei szedéslevonatait a szerzőkkel nézette át, mert nem tudott megfelelően magyarul.

A ma úgynevezett tudós- és vándornyomdászok mindegyike maga szerző is volt. (Manlius németül írt.) A század két legtermékenyebb írója, Bornemisza Péter és Heltai Gáspár, nyomdász. A mesterember-tipográfusok is gyakran közöltek előszókat vagy utószókat. Mindez azt bizonyítja, hogy a nyomdászok a 16. század legműveltebb férfiai közé tartoztak, - ugyanakkor, amikor nem egy hadvezér vagy várúr csak keresztvonással tudta a deákok, titkárok által írt leveleken nevét igazolni.

Számosan nyomdászkodásuk mellett s azzal egyidőben más foglalkozást is űztek. Már említettem, hogy Huszár, Bornemisza, Heltai pap, Sylvester pedig tanító volt. Polgári hivatalt viselt ifj. Heltai Gáspár, Kolozsvár nótáriusa, és Gutgesel Dávid, bártfai centumvir, szenátor és 1584-ben városbíró. A nemesi rendhez tartoztak a címerükkel nyomtatványaikon is kérkedő Hoffhalterék.

Céhet nem alkottak, - „szabad művészetet” gyakoroltak. A testületi jogviszonyokat szabályozó rendeletek az ellenreformációt vezették be a század második felében. Külföldi előfutárak a frankfurti munkaadók és segédek viszonyait meghatározó 1563. évi munkaárszabályozó rendelet. Ott ezzel kezdődött a nyomdászok életében a bürokrácia, mely aztán nyomban ráborult magyarországi kartársaik sorsára is.

A segédeket szóciusoknak nevezték, s ez a megjelölés tanúsítja, hogy megbecsülték őket. (A latin „socius” szó társat jelent.) S valóban ismerünk köztük magasabb műveltségű kiváló munkásokat, pl. Bornemisznál majdani utódát, Mantskovit Bálintot és Heltainál Klősz Jakabot. Mantskovit mint a vizsolyi nyomda gazdája, leányát segédéhez, ifjabbik Klősz Jakabhoz adta feleségül. Ez a derék fiú később Gutgesel utódként Bártfán lett önálló nyomdász.

*

Az áttekinthetőség kedvéért a reformáció nyomdászait egyik 18. századi irodalomtörténészünk, Wallaszky Pál mintájára három csoportba oszthatjuk: tudósnyomdászokra, vándor-nyomdászokra és nyomdai mesteremberekre. Kényelmes összefoglalásokra, szálak követésére ad módot, de nem szabad szemünk előtt téveszteniük e felosztás következtetlenségeit. Mert a vándor-nyomdászok közt is akadtak tudósok, írók (Huszár Gál, Bornemisza) s a mesteremberek közt is tapasztalunk kiemelkedően tudományos műveltséget (pl. Mantskovitnál, Rheda Pálnál).

A csoportok közt azonban mégis vannak szembetűnő különbségek. A székhelyüket nem változtató tudósnyomdászok lényegében csak irányítók, akik arról határoznak, mit kell kiadni, s többnyire maguk is írják meg a kiadandó munkákat. A technikai feladatok elvégzésére szakmunkás áll mellettük, mint Sylvester mellett Strutius, majd Abádi, Heltai mellett Hoffgreff, majd Klősz.

A vándor-nyomdászok fő ismertetőjele a gyakori helyváltoztatás. Mint a reformáció kortesei járkák be az országot. Gyalui Farkas „vándorló szószékeknek” nevezte őket. Mindegyike többszáz kilométert barangolt be szerszámaival, Huszár Gál és a két Hoffhalter ezernél is többet. Emellett összeköttetést tartottak fenn egymással, pl. Huszár Bornemiszával, Bornemisza Mantskovittal, ami esetenként módszereik azonosságából és betűik egyezéséből az egymástól való távolságuk ellenére állapítható meg. Látunk kapcsolatot tudósnyomda és vándor-nyomda között is. Az újszigeti műhely megszűnte után annak iniciáléi feltűnnek Huszár Gál kiadványaiban, aki a Sylvester-féle *Grammatica* címlapjának Ádámot és Évát ábrázoló fametszetét is újra felhasználta az *Aran Tamás tévelgésiben*. Huszárral egész Debrecenig jutottak az újszigeti felszerelés maradványai, aztán vele együtt visszaindultak Komjátiba, végül pedig Semptén Nádasdynak egy másik egykori pártfogoltja, Bornemisza Péter élt velük.

A RMK I-II (Szabó és Sztripszky) az 1558-tól 1605-ig terjedő időszakból mintegy 660 nyomtatványt sorol fel. („Mintegy”: mert az impresszum nélküliekről több esetben nem tudjuk megállapítani, hogy vajon nem külföldön nyomtatott magyar kiadványról van-e szó?) A 660-ból 387 magyar nyelvű és 273 idegen nyelvű. A 48 esztendő e termeléséből legkevesebb 175-öt a vándor-nyomdászok adtak ki. („Legkevesebb” = ld. fentebb a „mintegy”-hez fűzött megjegyzést.) A magyar nyelvűek közel 30%-át, az idegen nyelvűek 24%-át, az ismert (de hézagosan ismert!) össztermelés közel 27%-át. Részleteiben e statisztika következőként fest:

A vándornyomdász neve	Működésének ideje	Hány év	Kiadványaiból		Hány helyen	Összesen nyomtatott
			RMK I.	RMK II.		
Huszár Gál	1558-1574	17	11	2	3-4	13
és halála után fia, Dávid	1575-1577	3	2	1	1	3
Coresi és társai	1561-1588	28	-	22	3 (?)	22
Bornemisza Péter	1574-1584	11	11	-	3	11
Matskovit Bálint	1582-1600	19	7	4	2	11
Hoffhalter Rafael	1565-1568	4	8	3	3	11
Hoffhalter Rudolf	1568-1586	19	31	10	5	41
Greus György	1581-1583	3	1	2	2	3
Manlius János	1582-1605	24	37	21	7	58
Összesen: 9	1558-1605	48	108	65	29	173

A táblázat számadatai nem tekinthetők hiteleseknek. Nemcsak a RMK hiányossága miatt, hanem azért sem, mert nem ismerjük valamennyi vándornyomdászt. Lehetek tízen-tizenegyen, de csak 6-8 nyomda élén, mert azokat hol megosztották, hol átvették egymástól. Akadhettek vándorok a csak egy helyen, de röpké időre feltűntek közt is, kik aztán továbbálltak, másutt nyomtatott kiadványaiknak azonban nyoma veszett. A statisztikával csak nagy vonásokban körülbelüli szemléltető képet kívántam nyújtani bibliográfiánk hézagos ténymegállapításairól.

Voltak esztendő, amikor a vándornyomdászok versenytárs nélkül uralkodtak a magyar könyvpiacra. 1584-ben pl. Hoffhalter Rudolf, Bornemisza, Matskovit és Manlius (Szabó és Sztripszky szerint) 10 magyar nyelvű könyvet adott ki 1995 levélnyi (vagyis 3990 lapnyi) terjedelemben, míg velük szemben csak a 38 levélnyi nagyszombati kalendárium és Beythe Antwerpenben megjelent 8 levélnyi növényjegyzéke áll.

Mi az oka a nyugtalan helyváltogatásoknak? A háborús korról járó kényszerűségek? A tájak népe kenyérkereső küzdelmében újfajta népvándorlásban keveredik-kavarodik. Avagy - miként Lubik Zoltán vélte,⁶ idealizmus, szent megszállottság, mely a nyomdászt a protestantizmus új eszméinek terjesztésére hajtja?

A nyomdászattörténetek közt Sennowitz kőborcigányfélét látott bennük. Náda Pál faluról falura kóborló szűrszabókhoz, mézesbábosokhoz, kuruzslókhoz hasonlítja őket. „Sátrassze-kéren van a nyomdafelszerelés, a festékes csöbör, a könyvkészlet és a gazda. Nagytiszteletű Bornemisza Péter szuperintendens uram, Manlius János, Hoffhalter Rafael uram a fiával, mind ilyen vándorkönyvtermelők és terjesztők. Sőt egyidőben Huszár Gál tisztelendő úr is így vala, ekhós szekéren terjesztvén az evangéliumi tanokat.”

Csűrös azt képzelte, hogy a vándornyomdász beszerzett egy kis fasajtót, betűkészletet metszett magának, s a sajtót öszvérhátra téve, a betűket egy szatyorban mellé akasztva, nekivágott a világnak. Miután pedig a könyvet el kellett adnia, felkereste a vásárokat. A mézesbábsátrak közt felállította a maga sátorát.

⁶ Grafikai Szemle 1895. 102. és 118. l.

Csupa fantázia. Bajos elhinni, hogy Huszár Gál, aki mint püspök ment utolsó nyomdászékhelyére, Pápára, hátizsákban cipelte holmijait, vagy kordéban tolta az országúton, vagy a cókmókjait hordó öszvér mellett baktatott volna. Miképp egyeztethető össze ez a kép azzal a ténnyel, hogy vándornyomdászaink kitűnően voltak felszerelve, hibátlan eszközökkel, számos betűtípussal és fametszetdúccal? Éppen a vándornyomdászok voltak a század legteljesítőképesebb tipográfusai. Ők adták ki a legvastagabb könyveket, mint Bornemisza *Postilláit* és a *Vizsolyi Bibliát*. Bornemisza egymaga tíz év alatt több oldalt nyomtatott, mint bármelyik más 16. századi nyomdászunk egész életében. Egy-egy nagyobb nyomtatványához kisebbfajta épületet betöltő papírraktárra volt szüksége. Kiadványai pedig nem vásári portékák. Vásáron legfeljebb népi könyveket, naptárakat, zsoldár- meg imakönyveket, széphistóriákat lehetett eladni. A vándornyomdászok termékeinek java azonban komoly tudományos képzettséget feltételező könyv. Huszáréit és Bornemiszáéit kivéve nagyobb részüket nem is a saját kezdeményezésükre, hanem megrendelésre nyomtatták, s ez esetben az elkészült állományt tulajdonosa rendelkezésére kellett bocsátaniuk.

A földesuraktól hatalmas összegek jutottak birtokukba, de tiszteletreméltó önzetlenséggel csak az ügy érdekét nézték. Megelégedhettek volna kelendő áruk, káték, énekeskönyvek s egyéb iskolakönyvek nyomtatásával, élhettek volna egy helyben nyugodt életet. De a vándornyomdász protestáns élharcos, aki szűkebb, de az új szellemi irány számottevő olvasókörét érdeklő vitairatokat és azok alátámasztására prédikációkat, szentírásfordításokat és azok magyarázatait vette programba. S ennek érdekében veszedelmeket, üldözést és esetleg anyagi ráfizetést vállalt.

Kemény emberek. Reformátori sikereiket bizonyítja az erélyes üldözés, melyet egyházi és világi hatóságok indítottak ellenük, valamint híveik lelkes kitartása is.

Székhelyváltoztatásaiknak az üldözés volt fő oka, közrejátszottak azonban más indokok is. Gulyás Pál szerint a vándornyomdász műszereivel igyekezett a megrendelő közelébe, lehetőleg annak községébe költözni. Hoffhalter Rudolfról és Manliusról tudjuk, hogy egyes esetekben valóban ez készítette őket útjaikra. Arra is volt eset - ugyancsak Gulyás szerint -, hogy egyes nem magyar anyanyelvű könyvnyomtatóink vándorlása az általuk nyomtatott magyar szövegek korrektúrájával függött össze. Azért költöztek a szerző lakhelyére, hogy a szedés javítása fennakadást ne szenvedjen. Például Manlius Sárvárra Magyarai István, Mantskovit a Gönc melletti Vizsolyba Károli Gáspár közelébe. Ha az átköltözés valami okból nem volt lehetséges, miként ez Gönczi István *Panharmonia*jának utószavából (1597) kiteszik, a szerző utasítására a szomszédos egyházak lelkészeinek küldték meg a korrektúraíveket.

Természetesen anyagi érdekek is közrejátszottak a tipográfus elhatározásában. Huszár Gál, aki a nyomdászságot papi állással kötötte össze, a kassai lelkészséget csak azzal a feltétellel hajlandó elfogadni, ha az ottani hívek jóakaróinak megtérítik azt a száz forintot, mellyel kölcsönpénzen szerzett magyaróvári nyomdájának vételára fejében még tartozik. Bornemisza pedig kiadványról kiadványra odaköltözik, ahol mecénást talál.

Ami a vándorlás mikéntjét illeti, Huszár és Hoffhalterék alighanem csak a betűöntőkészüléket vitték magukkal, s a különféle anyagokat, meg a sajtókat célpontjukon szerezték be. Viszont Bornemisza, Manlius és ifjabb Klósz Jakab az egész felszereléssel, valóságos szekérkaravánnal költöztek. Klósz a székhelyét Bártfáról Lőcsére téve át, levélben panaszkodik, mennyit kell vesződnie a fuvarosokkal, mennyi akadályt okoz a lucskos idő, az utak járhatatlansága. Már előző költözködése Vizsolyról Bártfára is soká tartott. 1597-ben adja ki első bártfai könyvét, de még 1599-ben is jelennek meg „Visolii”-ban aprónyomtatványok a készlet még el nem szállított részének felhasználásával. Amiből látszik, hogy a vándorlás mégsem volt olyan egyszerű vállalkozás.

Bolyongásuk gyakran menekülésszerű. Oka a politika. A pápa hívei porondra léptek, Szapolyai János börtönbüntetést rendel a lutheri könyvek terjesztőire, Habsburg Ferdinánd pedig odaveti a parancsot, hogy az eretnek írárok nyomtatóit vízbe kell fojtani. A nyomdásznak sok esetben szöknie kellett a hatóságok elől. Huszár az előszavai aláírásában exulnak, elűzöttnek mondogatja magát. Magyaróvárról, Komáromból, Nagyszombatból elkergették. Kassán Verancsics Antal egri püspök utasítására börtönbe vetették, de hívei, polgárok és katonák, Bornemisza vezetésével erőszakkal kiszabadították és átszöktették Debrecenbe. Bornemiszát is elűzte Salm gróf a birtokáról, Semptéről. Hoffhalteréket az üldözés kétszer fosztotta meg nyomdájuktól: Rafael nem vihette magával Debrecenbe kitűnően felszerelt bécsi műhelyét, Rudolfnak pedig Nedelicén kellett hagynia a magáét. Mantskovitra Ernő főherceg vetette szemét, „Bizonyos menekült könyvnyomtató Vizsoly községben engedély nélkül tetszése szerint nyomtat - írja a szepesi kamarának. - Ezért felszólítunk benneteket, kobozzatok el a betűit a könyvekkel együtt.” Szerencsére Rákóczi Zsigmond, Vizsoly ura, közbevetette magát s rábírta a főherceget, hogy ne feszegetse tovább a dolgot. Nem járt ilyen jól az eperjesi és sátorlajújhelyi nyomdász, kiknek neve is elveszett.

Az üldözés volt az oka, hogy nyomdászaink gyakran kis falvakban húzódtak meg sajtójukkal, arra számítva, hogy ott nem fedezik fel őket. Tévedtek, - kiadványaik a hírt messzire elterjesztették. Amikor Bornemisza elkopott betűkészlete felújítása ügyében 1579. februárjában Bécsben jár, Neubeck ottani püspök utasítására vacsora közben elfogják. Három hét múlva a fogház ablakán át megszökik, kalandos bujdosás után elrejtőzik Beckó várában s csak május közepén tér haza a Balassák várába, Detrekőre.

Arra is kellett ügyelnie a tipográfusnak, hogy olyan helyen állapodjék meg, ahol mestersége nélkülözhetetlen anyagait, elsősorban a papírt, be tudja szerezni. Miután a Habsburg-párti városokat, mint hatósági székhelyeket tanácsos volt kerülnie, olyan folyók vagy patakok gyéren lakott vidékére igyekezett, melyek mentén papírmalom működött.

Ott, főleg, ha viszonylagos biztonságot nyújtó mecénás védőszárnyai alatt húzódkodhatott meg, időnkint felkereste egy másik vándor: a hasonlóképpen bolyongó könyvkötő. Utóbbit nemigen fenyegette veszély, s tudtommal nem is hoztak ellene rendszabályokat. Őt a kenyérkereset vonzotta a nyomdász közelébe. A könyvkötő azonban nem állhatott bármikor rendelkezésre. Ezért a vándornyomdászok a kötetést inkább termékeik vásárlóira hagyták, s azoknak fűzve küldték meg portékáikat. Viszont a fűzéssel minden nyomdának foglalkozni kellett.

„Vándornyomdászok”, - mert vándorlásaik valóban megkülönböztetik őket a tipográfia többi gyakorlójától. Viszont abban nem különböznek a „tudosnyomdászoktól”, mintha kevésbé lettek volna tudósok. Huszár és Bornemisza szintén az, mégpedig a javából. S valamennyi vándornyomdászunk író. Huszár Gál első és utolsó nyomtatványa a saját alkotása; Huszár Dávid fordította és kiadta a *Heidelbergi Kátét*, Bornemisza túlnyomórészt a saját munkáit nyomta, Mantskovit németből magyarra ültette át Rauscher Jeromos egyik hitvédelmi könyvét, Klösz Tilenus György egyik vallásos munkáját és talán R. Gemma *Arithmetikáját*, Manlius pedig németül verses genealógiát költött a rajnai nemességről. S valamennyien írtak előszókat és ajánlásokat.

Történetük szép vonása egymásközi barátságuk. Anyagi kérdések nem tették őket versenytársakká. Összetartásuk megkönnyítette a veszélyekkel való szembeszállást. Bornemisza kiszabadította és megszöktette Huszárt. Ennek halála után leghűbb társa volt művezetője, Mantskovit, aki örököse lesz. Mantskovit Klöszhöz feleségül adja a leányát. Hoffhalterék, valamint Coresiék társas viszonyaiban sem észlelünk zavarokat.

A reformáció tipográfusainak harmadik csoportjába a nyomdászmasteremberek tartoznának. De ez a kifejezés sem pontos. Egyesekről (Abádi, Hoffgreff) tudjuk, hogy külföldön képzett, deákos műveltségű nyomdai szakemberek. Író és fordító is akad köztük. Indokolt-e az utóbbiakat mereven megkülönböztetni a tudósnyomdászoktól? Mások vándorhajlamúak, mint ifjabb Klösz, s csak annyiban különböznek a vándornyomdászoktól, hogy aránylag rövid bolyongás után valahol végleg megtelepednek.

Jogi helyzetüket nem mindig látjuk tisztán. Nagyszombat kivételével minden város első nyomdája magántulajdon, de a kezdeményező halála vagy távozása után - pl. Brassóban vagy Debrecenben - nem bizonyos, hogy utódai, az impresszumokban megnevezett nyomdászok, a műhelyük saját gazdái-e, vagy pedig csupán alkalmazottai egy a tulajdonjogot magához váltott közösségnek? Mindenesetre függő viszonyban vannak akkor is, ha városuk tanácsa vagy egyháza mint támogató állt mellettük. Huszár debreceni utódait Debrecen városa, Gutgeselt a bártfai tanács, Scultetus-Scholtz Kristófot Besztercebánya, a cirill könyveket kiadó Coresi diakónust a brassói bíró, Lőrinc diákot pedig a görögkeleti egyház protestáns szellemű reformálása céljából Gyulafehérvárt Báthori Kristóf fejedelem pénzzel és jogi védelemmel annyira pártfogolta, hogy nem tekinthetők függetleneknek.

A nyomdászok társadalmi helyzete sokkal jobb volt, mint a későbbi korokban. Mint a tudás és műveltség terjesztői olyan tekintélyt élveztek, mint az akkori tanítók és lelkészek. Még nem alakult ki az a gögös megvetés a „hitvány vasmíves”-foglalkozásról, melyet Tótfalusi a következő században keserűen emleget. Ezért mint Gutgesel és ifjabb Heltai Gáspár, viselhettek magasabb tisztségeket is városuk tanácsában.

Irodalom. Klaniczai i. m. I. 241-289. - Fitz József: A vándornyomdák. (Magyarságtudomány, 1943. 13-35. l.); lapalji jegyzeteiben idézi a fejezetünk tárgyára vonatkozó további munkákat. - Futala Tibor: A 16. századi magyar nyomdászat kérdései. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1954. Kézirat. Debrecen 1955. 439-468. l. - a 16. századi nyomdászatunk társadalmi vonatkozásait vizsgálja.)

A mecénások

Mátyás király idejében nyomdászaink mecénásai egyházi főurak: Karai László prépost, Han János kanonok, Filipecz János püspök. A mohácsi vész után a reformáció tipográfusainak támogatói elsősorban világi főurak, s rajtuk kívül a protestáns lakosságú városok előljárói. A katolikus egyháziak most már gyanakvással tekintettek a nyomdákra, sőt a század második felében fő akadályozóivá váltak.

A mecénásoknak kettős szerepük volt: védtek a nyomdákat a hatóságok beavatkozása ellen és fizették a kiadványok költségét.

Több példánk van arra, hogy bátran kiálltak nyomdászuk védelmében. Amikor a *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum* miatt Hontert felelősségrevonás céljából Izabella királyné és Martinuzzi elé Tordára idézik, a brassói tanács nem engedi el; helyette a városbíró jelent meg, kinek sikerült elsimítani az ügyet. Bártfa is helytállt Gutgeselért. Ernő főherceg ellen - mint említettem - Rákóczi Zsigmond védte meg Mantskovitot.

A nyomdászok számára az erkölcsi pártfogásnál is fontosabb volt, hogy mecénásaiktól megkapják a foglalkozásukhoz nélkülözhetetlen összegeket. A nyomdai költségek az akkori árviszonyokhoz képest igen magasak. Élelmiszereket fillérekért lehetett kapni, pl. Bornemisza

idejében a búza köbölje 20, a zabé 15, a rozsé 10 denár, a vaj fontja 3, a borjúhúsé másfél denár. Ezzel szemben 1603-ban a papír rizsmája (500 ív) egy tallér, s minden ív szedésének, valamint 500 példányban való kinyomtatásának ára 2 tallér. Bornemisza a „sok hánkódással” 1573. október 1-én megjelent *Postillája* I. kötetről megállapítja, hogy „az könnyec pedig kinyomtatása többre menne ezer forintnal, mert közel három száz arcusson vagion”. Bornemisza otthagyja galgóci lelkészségét, hogy Semptén közel lehessen a nyomtatás költségeit eleinte biztosító Salm grófhoz. A közellét fontos, mert a pénzt tételenként kellett kihúzni a pártfogóból, - hol papírért, hol a betűújításhoz és öntéshez szükséges fémért, hol a nyomdai legénység bérének kifizetésére. S ellátási előnyökért is: a mecénás szállást, fuvart, élelmet adott.

Bornemisza volt a legügyesebb mecénásfogó. A *Postilla* második részének kinyomtatásához Bánffy Lászlóné járult hozzá ezer aranyforinttal. A férjnek is kifejezte háláját, mert „Bánfi László Betzke várából e munka közt is aprónként szekereken tengetésre valót küldetet”. Nádasdy Ferencnek szintén megköszöni a „kewes aiandekot.” Balassa Istvánnak pedig mert, „io falkaig tartana es minden szükségembe egész czeledestül eltetne ... Annyi segítségel lenne, hogy ennek fele költséget meg haladna”.

Bornemisztól tanulta élelmességét utóda s volt segéde, Mantskovit Bálint. Egyik kiadványát azért ajánlja a 17 éves Salm Anna grófkisasszonynak, mert az megengedte, hogy nyomdájával a tulajdonában levő galgóci klostromban legyen ingyenes szállása.

A főurak közt a legbőkezűbb mecénás Nádasdy Tamás, a nádor, külföldön nevelkedett erőteljes és emberséges erasmista reneszánsz-férfiú, aki azonban alkalomadtán vadul kegyetlen is tudott lenni. Sárvári humanista udvara az akkori magyar írók mentsvára. Kedvence Tinódi Sebestyén, aki az ő közbenjárására kapta nemességét és lantos címerét. Birtokán is temették el. Iskolájában alkalmazta Dévai Biró Mátyást és Sylvester Jánost, kire újszигeti nyomdájának felügyeletét is bízta. A nyomdát irodalompartolásának természetes következményeként alapította. Technikai személyzetét maga fogadta fel, vagy az ő nevében alkalmazták, s fizetését is tőle kapta. A század fametszetekkel leggazdagabban díszített magyar könyve ott jelent meg, az ő költségén. Amikor az újszигeti műhely megszűnt, Nádasdy másutt támogatta a kiadótevékenységet. 1561-ben Bécsben új kiadásban bocsátotta ki Melanchton grammatikáját.

Nádasdy mellé állítható az erdélyi mecénások közt János Zsigmond fejedelem, a gyulafehérvári nyomda fenntartója, aki a Wagner Bálint vezetése alatt működő brassói nyomdát és Kolozsvárt Heltai Gáspárt is támogatta. Utóbbi *Hálójának* költségeit ő fedezte.

Különösen drága kiadványok megjelenését a mecénások egész szövetkezete segítette elő. A *Vizsolyi Biblia* kinyomtatásához szükséges pénzt Báthori István országbíró és neje, Drugeth István zempléni főispán, Mágocsi Gáspár és Rákóczi Zsigmond egri várkapitány adta össze. Polgári közösségektől is kitelt hasonló dicséretes erőfeszítés. Melius Juhász Péter prédikációs-könyvét a debreceni vásáron összegyűlt „Magyar Országi kereskedő és árros népeknek” ajánlotta köszönetül a kiadás költségeinek összegyűjtéséért. Bornemisza már négy évvel a *Postilla* első kötetének megjelenése előtt, 1569. szeptember 20-án, a nagyszombati tanácstól támogatást kér tervezett kiadványához, s közli, hogy már szép eredménnyel gyűjtögetett: „nemcsak az urak közül, de a nemesség közül is nével ötven forintalis” járult a nyomtatás költségeihez. A Stöckel Lénárt-féle bártfai *Postilla* kiadását a Révai-családon és barátain kívül a Turóc és Liptó megyei, valamint bajmóckerületi lelkészek adományai tették lehetővé. Wagner Márton és társai ugyancsak Bártfán megjelent vitairatukban Sáros megye lelkészeinek, tisztjeinek, nemességének, valamint a felvidéki öt szabad királyi város bíráinak és tanácsának mondanak köszönetet.

A mecénások hozzájárulásaikkal elsősorban a szerzőt, illetőleg valamely műve megjelenését óhajtották támogatni. A nyomdász csak közvetve, következként élvezte jóindulatukat. A főcél az irodalom pártolása volt, - az, hogy egyáltalán jelenjenek meg nálunk könyvek. E célt nyomdászok nélkül nem lehetett elérni.

Csak igen kevés kiadvány terhelte szerzője pénztárcáját. Sóvári Soós Kristóf *Postillája* (Bártfa 1598) előszavában elárulja, hogy „nagyobb reze magam költségeuel készült meg”. S Magyari István híres könyve - *Az országokban valo soc romlasoknac okairol* - címlapján azt olvassuk, „Niomtattatot Sarvarat az Author költségeuel Manlius Janos Által Anno 1602.” De ezek kivételek.

Hogy kik a pénzelő pártfogók, azt megtudjuk a kiadványok ajánlásaiból. Miként Máté Károly megjegyzi, az ajánlás a nyomtatás költségeinek nyilvános nyugtázása volt. Előfordultak önzetlennek látszó dedikációk is, pl. Honter egy-egy művecskéjét Szapolyai Jánosnak mint erdélyi fejedelemlnek és Izabella királynénak ajánlotta, különféle nyomdák pedig János Zsigmondnak, Báthori Istvánnak és Báthori Zsigmondnak - talán szintén merőben az erdélyi fejedelemlnek kijáró tiszteletből - nyújtják át alattvalói hódolattal több részben magyar, részben latin kiadványukat. A dedikációk többsége azonban kifejezetten segítséget köszön meg. A pártfogók sokaságára vall, hogy minden ajánlás más-másnak szól.

Irodalom. Máté Károly: A könyv morfológiája. Tanulmány a XVI-XVII. századi magyar irodalom történetéhez. Bp. 1930. (Minerva Könyvtár 30.) - Tolnai Gábor: Régi magyar főurak. Bp. 1939. (A további idevágó újabb irodalmat l. uo. a 163. lapon.) - Az egyes nyomdák mecénásait a könyvsajtókról szóló fejezetekben tárgyalja Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931.

A nyomdák ellenségei

Főleg három külső erő akadályozta a folyamatos munkát: a gyakori pestisjárvány, a török terjeszkedés és a királyi hatóságok beavatkozása a nyomdák életébe.

A magyarországi kiadótevékenység első csúcspontját 1570-ben érte el, 18 ma ismert könyvvel, együtt közel 3000 nyomtatott oldallal. A teljesítmény 1574-ben még fokozódott, - 20 kiadványra s több mint 5000 oldalra. Annál feltűnőbb a visszaesés 1575-ben és 1576-ban. 1575-ben ugyan befejeztek két még az előző évben kiszedett terjedelmes művet, de csak két új könyvhöz fogtak hozzá s azok együtt alig érik el a 200 oldalt. Lényegében ugyanez az eredmény 1576-ban. E meglepő hanyatlás oka az e két évben dühöngő pestis. Az országgyűlés sem ülésezhetett miatta. A nyomdászok közül elragadta Huszár Gált és Heltai Gáspárt s megbénította legtermékenyebb tipográfusunk, Bornemisza Péter működését is.

Már említettem, hogy a török a maga területén nem tűrt meg nyomdát. A csatározások színhelyén sem tartózkodhattak. Még a török megszállás határának közelébe sem merészkedtek.

Ahol meghúzódhattak és berendezkedhettek, ott az államhatalom korlátozta őket. Így volt ez nyugaton is mindazokban az országokban, melyekben a protestantizmus terjedt. A katolikus püspökök befolyására V. Károly német-római császár még az olvasókat is kánpadra akarta vonatni, ha a lutherista könyvek terjesztőit nem jelentik fel. Az örökösöket, akiknél gyanú esetén házkutatást tartottak és ennek során apjuk hagyatékából származó tiltott könyveket találtak, oly szigorú büntetéssel kívánták sújtani, hogy annak hallatára a gondatlankodók

megrémüljenek. Többnyire papíron maradt fenyegetések, melyeket az uralkodójuknál embersegebb városok nem hajtottak végre.

A szellemi rémuralom mindazonáltal megkezdődött. IV. Pál pápa 1559-ben *Index librorum prohibitorum* címmel kiadta a tiltott könyveknek a vatikáni kancelláriában írásban már évek óta vezetett első római jegyzékét, s a benne felsorolt művek olvasását kiközösítés terhével megtiltotta. Szóval utólagos cenzúrát gyakorolt, mely közvetlenül ugyancsak az olvasót, de mint figyelmeztetés közvetve az írókat és a nyomdászt is érintette.

A sajtószabadság korlátozására irányuló törekvés azonban már jóval az Index kiadása előtt is észlelhető. Magyarország egyike volt az első államoknak, mely az egyház felfogásának érvényt igyekezett szerezni. II. Lajos király még a mohácsi vész előtt, 1524-ben elrendelte, hogy Luthernek az országba jutott iratait a helyi hatóságok kutassák fel és égessék el. Jóságvesztés terhe alatt senki se merjen ilyen munkát akár nyomtatva, akár kéziratos másolatban eladni, megvenni vagy elolvasni. Ugyanez évben Szalkai bíborosérsek sürgetésére az új tanoktól korán fertőzött Brassóba királyi biztost küldtek, aki a talált lutheri külföldi nyomtatványokat a piacon nyilvánosan elégettette. Ugyanez történt a következő évben Sopronban. A mohácsi vész után Szapolyai János börtönbüntetést szabott a lutheri könyvek olvasóira és terjesztőire.

A levéltárak 16. századi gyűjteményeiben számos efféle rendeletet találunk, de a velük kapcsolatos jelentésekből többnyire az tűnik ki, hogy a hatóságok lazán kezelték őket. Ritka az olyan adat, mely szerint Fráter György Szegedi Kis Istvánt Csanádon megvesszőztette, majd kiűzte, könyveit pedig tűzre vettette. Vele szemben Oláh Miklós érsek egy 1560-ban Nagyszombatban tartott házkutatás alkalmával megelégedett a gyanús könyvek elkobzásával. Ugyanekkor a besztercebányai könyvkereskedőt császári parancsra Bécsbe kellett volna szállítani, de a végrehajtó közeg engedte, hogy kerekelt oldjon. A következő évben Gyulafehérvárt fogságba vetik a házaló Guttler Gáspár eperjesi könyvkereskedőt, de az eperjesi tanács közbenjárására szabadon engedték. És így tovább. A bécsi kancellária és a magyar helytartótanács hiába bocsátott ki újabb meg újabb megtorló utasításokat, a reformációval rokonszenvező városok elsiklottak fölöttük. Sőt, úgy látszik, egyes helyeken, mint Debrecenben, ellenrendszabályokat hoztak. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy az 1569. évi nagyváradi zsinat tárgyalásai során János Zsigmond fejedelem megintette Meliust, ne pápáskodjék és ne égettessen el könyveket.

Miután az utólagos cenzúrát jelentő Indexről eleve fel lehetett tételezni, hogy hatálytalan lesz, a hatalom urai más módszerekről - előzetes cenzúráról és szabadalomrendszerrel - is gondoskodtak. Az előzetes cenzúra bevezetésére már hat évvel az Index kiadása előtt tettek kísérletet. Ferdinánd király az 1553-i soproni országgyűléstől törvényt kívánt arra, hogy csak püspöki jóváhagyással ellátott szövegeket szabadjon kinyomatni. A karok és rendek azonban nem hozták meg az óhajtott határozatot, mert tudomásuk szerint birtokaikon senki sem foglalkozott nyomdászattal. S valóban, 1550 és 1557 között csak két polgári városban, Brassóban és Kolozsvárt működött nyomda.

A kormány egyedül Bécsben tudta kívánságát érvényesíteni. A bennünket érdeklő esetek közt a legkorábbi adat szerint Aquila Egyed 1550-ben engedélyt kért Sylvester *Újtestamentum*-fordításának újbóli kiadására. A kancellária az elintézészt Nausea Frigyes bécsi püspökre bízta, aki azonban, nem törődve azzal, hogy Sylvester akkor a bécsi egyetem tanára volt, arra hivatkozott, hogy nem tud magyarul. Emiatt Aquila és Sylvester tervéből nem lett semmi.

A debreceniek korlátok közé szorítása érdekében Csáki Mihály kancellár János Zsigmond nevében, még szelíden, szankciók nélkül felszólította Meliust, hogy könyveket az egyház

helybenhagyó bírálata vagy a fejedelem jóváhagyása nélkül ne nyomasson. A következő évtizedben, 1572-ben, Báthori István a kolozsvári unitárius Heltai-nyomda megfékezésére már sokkal erélyesebben elrendelte a kiadandó kéziratok előzetes megbíráását.

Szabadalom kétféle volt. Az egyikben a nyomtatást, valamint a könyvek árusítását kötötték külön engedélyhez, a másikban egyes kiadványokat védtek meg a nyomdász versenytársaival szemben, kalózkidadások ellen. Míg a működési engedély arra szolgált, hogy a protestáns nyomdák tevékenységét megakadályozza, a termékszabadalom - az egyes könyvek privilegizálása - ugyanezt a tevékenységet bizonyos mértékben támogatta.

A működési engedélyért a nyomdászoknak és könyvkereskedőknek városi hatóságoknál jelentkezniük és magukat kötelezniük kellett, hogy a tanács hozzájárulása nélkül mit sem nyomtatnak, illetőleg árusítanak. Az első bennünket érdeklő műhelyprivilegiumot, ugyancsak még a római Index megjelente előtt, Hoffhalter Rafael kapta Bécsben. Nem élvezhette sokáig. 1563-ban menekülnie kellett, s valószínűleg volt tanonca, Huszár Gál hívására Debrecenbe szökött.

Kegyvesztése és rossz híre miatt később fia, Rudolf is megszenvedett. Miksa királynak a győri püspök ellenjegyzésével 1574. február 7-én kelt rendelete Alsólindváról való eltávolítását sürgeti, azzal, hogy „a mi különös privilegiumunk és engedélyünk nélkül senkinek sem szabad theologiai tartalmú könyveket nyomtatni”.

A királyi Magyarországon a 16. században egyáltalán csak két nyomda kapott szabadalmat, - mindkettő ugyanabban az évben, 1584-ben: a bártfai és a nagyszombati. Ennek ellenére Rudolf király sajtórendelete más nyomdát, mint a nagyszombatit nem akart megtűrni az országban. Telegdi nagyprépostén kívül valamennyit be kellett volna csukni. Bártfa, mely azzal az érveléssel kérte a szabadalmat, hogy nyomdásza, Gutgesel Dávid, nélküle egyszerűen átmenne a lengyel határon s ott a tanács ellenőrzése nélkül nyomathatna magyar eretnek könyveket, Rudolf letiltó rendeletét nem vette tudomásul, a helytartótanács pedig szemet hunyt.

A működési privilegiumpolitika következménye a vándor nyomdák elszaporodása volt. Gyakori helyváltoztatással lehetőleg falvakban vagy földesúri várakban, kisisten-mecénások védőszárnyai alatt húzódtak meg, ahol városi hatóságoknak nem volt szavuk. Ha bemerészkedtek egy-egy városba, mint Eperjesre, Besztercebányára, Pozsonyba, onnan hamar kitétték a szűrőket. Mindhárom helyen egy-egy esztendőből van hírünk róluk (1573, 1578, 1594). Nem tudjuk, mi lett belőlük, bujkáltak-e másutt is?

Talán az ellenőrzők megtévesztésére találták ki a koholt megjelenési helyneveket is. S igen sok könyv jelent meg a kiadás helyének elhallgatásával, akkor is, mikor ennek közlése már elő volt írva.

Üldözés? Valóban, nem egy nyomdász üldözöttnek érezhette magát. Mindazonáltal Huszár vagy Bornemisza eseteiben nem merem mondani, hogy nyomdájuk miatt bántották őket. Prédikációik és agitálásuk, szókimondó írásaik, kemény, mindenáron támadó, polemizáló, ellentmondó és cáfolgató egyéniségük miatt kellett e sokat tanult, folyton harcoló és soha meg nem törő két embernek szenvednie. A küzdés volt elemük, elveikért s emberi magatartásukért időnként fizetni kellett.

Az esetenkénti kiadvány-privilegium mintáját nyugatról, Franciaországtól és a német rajnai városoktól kaptuk. Robert Estienne hol a francia királytól, hol a parlamenttől kért és nyert egy-egy kiadásához szabadalmat, mely őt jogosulatlanoknak vélt utánnyomások ellen védje. Nem volt valami hatékony, sem Nyugaton, sem nálunk, mert csak az országhatárokon belül volt érvényes. Heltai pl. nem törődött vele, hogy Werbőczy *Tripartituma* Bécsben privilegiummal jelent meg. Erdély külön fejedelemség volt, - itt Bécs nem parancsolt.

Nyugatról az út Bécsen át vezetett hozzánk. Az első privilégiummal kibocsátott magyar könyv Pesti Gábor *Újtestamentuma*. Singrenius öt évre szóló szabadalmat kapott rá. A közös uralkodóra való tekintettel érvényes volt a Dunántúlon is, s Sylvester *Újtestamentuma* csak az öt év letelte után, 1541-ben került ki a sajtó alól, - noha Sylvester panaszos leveleiből és Abádi utószavából az tűnnék ki, hogy a szócíus Strutius hanyagsága miatt késett oly soká.

A királyi Magyarország területén csupán két nagyszombati könyv kapott privilégiumot: Telegdi *Postillájának* II-III. kötete és Mossóczi Zakariás *Decreta-gyűjteménye*.

Annál gyakoribb volt a könyvszabadalom Erdélyben. A nyomdászok nagyobb tőkebefektetést kívánó kiadványokhoz kérték a fejedelemtől. Heltai 1551-ben bibliafordítása I. részéhez, 1562-ben *Újtestamentumához*, 1566-ban a *Száz Fabulához* és 1570-ben Melanchton *Grammaticájához* kapta. Brassóban Wagner Bálint 1557-ben görög-latin *Újtestamentum*-kiadását, Gyulaféhevárt pedig Lőrinc diák *Cetveroevangeliejét* szabadalmaztatta. Az utóbbi 30 évi jogvédelmet élvezett.

Wagner *Novum Testamentuma* 670 lapnyi terjedelmével, antiqua, kurzíva, görög és széljegyzeteiben kétféle nonpareille betűivel, a legköltségesebb 16. századi erdélyi kiadvány volt. A könyv elejére lenyomtatott privilégium két aranymárka bírság és az összes kalózpéldányok elkobzásának terhe mellett tiltotta, hogy latin-görög *Újtestamentumot* Erdélyben bárki kinyomasson vagy máshonnan oda külföldi kiadását behozhassa.

A cenzúrán, engedélyezésen és privilegizáláson kívül a bürokrácia még azt is szabályozta, amit a szokás, a fejlődés, a könyv természetes morfológiai alakulása már amúgy is megteremtett. 1570-ben királyi rendelet tette kötelezővé a címlapimpresszumot, amelyben a címlap alján megnevezik a nyomtatás helyét, évét és nyomdászát. De ez akkor már szerte Európában s nálunk is évtizedek óta dívott. Külföldön Aldus óta, Magyarországon Honter óta. Címlapjaink ugyan sokáig csupán a megjelenés helyét és évét jelölték meg, elhallgatva a nyomdász nevét, de Heltai Kolozsvárt 1560 óta és Hoffhalter Rafael Debrecenben 1565-ben, majd ő is meg özvegye is Gyulaféhevárt már mindhárom adatot tartalmazó teljes impresszumukat közölték.

Irodalom. Jankowich Miklós: Könyvvizsgálás és nyomtatás engedelve II. Maximilián idejében (Tudományos Gyűjtemény 1833. 4. sz.) - Krasznai István: A nyomdászat. II. rész, Bp. 1914. 42-51. 1. - Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Bp. 1928. (Szt. István Akadémia Hittud.-bölc. Osztályának felolvasásai, II. köt. 2. sz.) - Holub József: Nyomdásztörténeti adalék a XVI. század derekáról (Magyar Könyvszemle 1928. 76. 1.) - Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331-1600. Bp. 1937. (L. a 103, 127, 136, 138-140, 144, 145, 193. sz. oklevelek kivonatait.)

A nyomda berendezése

A nyomda élete a berendezésével kezdődik. A két legelső szükséglet, melyről gondoskodnia kellett, a sajtó és a betűkészlet.

A sajtót, miként a bútorzat többi részét (asztalt, állványokat, szekrényt, sámlikat stb.) a nyomdászékhely körzetében lakó mesterember készítette. Persze előfordulhatott a 16. században is Tótfalusi esete, aki 1689-ben nem Kolozsvárt, hanem Torockón csináltatta a berendezést, mert ott nevezetes sajtószakértő esztergályos lakott.

A nyomdaprés tervét, szerkezetét és annak részeit azonban magának a tipográfusnak kellett az ácsoló asztalos számára megrajzolnia.

Arról nincsenek adataink, hogy egyes nyomdáink hány sajtóval rendelkeztek. Külföldiekről van. Estienne Párizsban 6, Frobenius Baselben szintén 6, Plantin Antwerpenben eleinte 8, később 22 sajtóval dolgozott. De ezek nagyüzemek, s ilyenek nálunk nem voltak. Ha több volt a sajtó, a személyzetnek is megfelelően nagyobbak kellett lennie. Estienne-é és Plantiné 50-50 fő. Plantinnél 1565-ben 8 sajtó mellett 18 szedő, 21 nyomtató, 2 betűöntő, 5 korrektor, 3 inas és egy háziszolga végezte a munkát. Nálunk a személyzet száma, melyből a sajtókra következtethetnénk, szintén ismeretlen.

Az előző századra, az ősnymtatvány-korra vonatkozólag könnyű a sajtók mennyiségét a szedésrészletekből kiszámítani. Utóbbiak a mondatzáró ponttal végződő quinterniók feltűnő abbreviatúra-halmazából, vagy ellenkezőleg szokott abbreviatúráknak, pl. évszámjeleknek betűkben való feloldásából állapíthatók meg. Ahány a szedésrésztlet, annyinak kellett lenni a sajtók számának. A mohácsi vész után azonban a szedésrésztleteket már nem számíthatjuk ki, mert a könyveket többé nem füzetek (quaterniók, quinterniók) egyenkint a sajtóba tett íveiben, hanem rétalakban nyomták, az abbreviálás pedig kiment a divatból. A 16. századbeli és későbbi fasajtók számára csak abból következtethetünk, hogy a nyomda nagyobb terjedelmű köteteket milyen időközökben bocsátott ki. Ha lassan, mint Sárovar-Újszigeten, nyilván csak egy sajtó állt a nyomdában. Rövid terjedelmű munkák időbeli sorrendjéből nemigen vonhatunk következtetést. Özvegy Heltainé Kolozsvárt 7 év alatt mintegy 46 magyar és 9 latin nyomtatványt adott ki, - évi átlaga több mint 8 mű, - de túlnyomórészt apró füzeteket. Előállíthatta őket egyetlen sajtón is.

A brassói nyomdának viszont több préssel kellett rendelkeznie. 1539-ben 9 könyvet nyomtatott s ezek együttes terjedelme 588 oldal. Ennyit egyetlen sajtóval azért sem győzhetett volna, mert kiadványainak gondos kiállítása és nyomdadíszekkel való ékítése is időt vett igénybe. Termelékenységé miatt több sajtót tételezünk fel Debrecenben és Sempén Bornemisánál, aki 1578-ban 4 könyvet közel 4000 oldalon jelentetett meg. 1580-tól kezdve Nagyszombat, majd a vándornymdász Manlius teljesítménye szintén meghaladja az egyetlen sajtó mértékét.

A sajtók - aránylag elég magas - áráról megint csak külföldi adatokkal szolgálhatunk. Az 1560-as években Plantinnek az őket elkészítő antwerpeni ács darabonként 50 aranyforintot számított fel. Estienne pedig egyik új sajtójáért nyomdaháza évi bérének kétszeresét fizette.

Még többbe került a betűkészlet. Beszerzése bonyolult feladat volt. A nyomdász vagy saját tervezésű betűket metszett és öntetett, amelyekért Estienne egy ízben 225 francia fontot áldozott, vagy pedig a típuskereskedelemben matricákat vásárolt s ezekből akár átutazó betűöntővel, akár saját alkalmazottal megöntette éppen kívánt készletmennyiségét. Mindenesetre neki is értenie kellett a betűöntéshez és matricajavításhoz, mert ennek ismeretére bármilyen pillanatban - elkopott betűpéldányok pótlására vagy sérült matricák kiigazítására - szüksége lehetett.

Vajon vásárolt-e kész készletet? Erre sincs adatunk. Előfordulhatott, de valószínűleg csak kivételesen. A többféle fokozatot ugyanabban a kiadványban használó 16. századi nyomdának a megnőtt munkaütem miatt is több betűtartálékra volt szüksége, mint az egyetlen típust alkalmazó ősnymdának, melyben sajtónként elegendő volt két ívre (nyolc ívrétű oldalra) való készlet. Nem lehetett sok értelme a nagyobb súly messzire szállításának. S a matricákat akkor sem nélkülözhetette, már pedig a matricából való öntés egyszerűbb és biztosabb művelet volt. Fémet székhelyén vagy annak körzetében szerezhette be.

Nyomdáink típusait vizsgálva egyes esetekben meg tudjuk állapítani, ki honnan kapta őket. Honter betűi lényegtelen eltérésekkel hasonlítanak Henricpetri baseli kurzívájához: matricáit magával hozta Svájcból, noha mint általában az ugyanazokból a mintákból öntött készlet, kis árnyalatokban szükségszerűen eltér eredetijétől.

Brassóval szemben a sárvár-újszigeti *Újtestamentum* betűinek párját nem ismerjük. Akik tanulmányozták őket, még stílusuk tekintetében sem értenek egyet. Pukánszky Béla⁷ fraktúrt, Varjas Béla⁸ bastardát látott bennük. Miután egyedülállók, Nádasdy vagy maga rendelte el metszésüket, vagy pedig a mástól nem használt betűbélyegzőiket vétette meg.

A többi nyomdászról sem tudjuk, honnan szerezte foglalkozása legfontosabb eszközét, a betűit. Csak találgatás, hogy Hoffhalter Rafael saját gyártású matricákat hozott magával nagyjövedelmű bécsi betűöntőműhelyéből. Vagy hogy Huszár Gál ugyancsak Hoffhaltertől kapta bécsi tanoncgyakorlata idején a magáéit. A típusösszehasonlítással nem megyünk sokra. Minden nyomdász a maga valahonnan vásárolt matricáiból öntötte vagy öntette betűit, de még a rokonnak látszó készletek is különböznek egymástól. Ha ugyanattól a bélyegzőtől származnának is, a matricák köszörülésekor, „adjusztálásakor”, árnyalatok, változatok keletkeztek, sőt a már megöntött kész betűk arculata is megváltozott, ha ékezetet alkalmaztak rájuk, vagy ha a használatban megkoptak.

Kis nyomda - s nálunk csupa ilyen volt - nem vesződhetett betűbélyegzők metszésével. Ez túl sok időt vett volna igénybe. Valamennyi nyomdánk 300-400 különféle kis- és nagybetűjellel dolgozott, már pedig ügyes betűmetsző is naponta legföljebb egy bélyegzővel készült el. Mesterségéhez külön tehetség kellett, s foglalkozása olyan jövedelmező volt, hogy kár lett volna helyette a nyomdász sokkal nyugtalanabb és gondterhesebb életét vállalnia. A 17. században Tótfalusi Amsterdamban mint betűmetsző vagyont keresett, utána pedig, mikor Kolozsvárt nyomdászatra adta magát, tönkrement.

A tipográfus tehát matricákat vásárolt. Nem készletet, mert 300-400 különféle betűjele mindegyikéből sok, a gyakoribbakból többszáz példányra volt szüksége s ezek együttes súlya több mázsa. Ilyen teherrel bajos lett volna utaznia. De a szállítás fölösleges is volt, mert az ólombetű hamar kopik, s hasznavehetetlenné vált példányok helyett időnkint úgis pótlásokat kellett önteni. Készletet legföljebb egész nyomda vásárlásakor mint helyben hagyottat a többi felszereléssel együtt vettek át. Huszár Gál betűit viszontlátjuk debreceni utódánál, Török Mihálynál, s ugyanakkor ugyane matricákból öntött típusokkal ő maga tovább nyomtat Komjátiban. Készletét mint fölösleges súlyt távozásakor Debrecenben hagyta, s vándorútjára csak a matricákat tartalmazó zacskót vitte magával.

Ha valamelyik matrica eltört vagy elveszett, a nyomdász maga készíthetett újat, mégpedig betűbélyegző nélkül. Nem kellett hozzá más, minthogy a kívánt betűnek egyik példányát kalapáccsal beverje egy apró, forróvá hevített ólomkockába.

A nagyobb tömegű betűöntést és újraöntést, amennyire a kevés adatból látszik, lehetőleg átutazó betűöntőre bízták. Ilyen vándor volt höchstedti Sultzer Salamon, aki Bártfán Gutgesel Dávidnak és Vizsolyban Mantskovit Bálintnak öntött betűket.

A nyomda egyetlen rétvnyi, rendszerint 8 lapnyi szöveghez elegendő készlettel meg tudta kezdeni működését, mert szedés és nyomás közt tovább folytathatta az öntést. Nagyobb tartalékra csak akkor volt szüksége, ha egyszerre több sajtóval dolgozott. Azonban a

⁷ Gutenberg-Jahrbuch 1935. 168. l.

⁸ Irodalomtörténeti Közlemények, 1958. 148. l.

sajtónkinti mennyiség is szerény maradt mai fogalmainkhoz képest, mert minden ív kiszedését és korrektúráját rögvest követte a nyomás, s minden ív kívánt példányainak levonása után a szöveghez felhasznált betűk felszabadultak a következő, illetőleg a harmadik szövegív számára. Két ívre való betű tehát untig elegendő volt - sajtónkint.

A készlet súlyát nem is az egy-egy ívhez szükséges néhány típus tömege adta meg, hanem a különféle típusokban és fokozatokban való gazdagság. Nemcsak ugyanabból a betűfajból tartottak többféle nagyságot (címbetűt, szövegcsicerót, magyarázatokhoz és jegyzetekhez nonpareille-t), hanem a tartalomnak és nyelvnek megfelelő többféle betűfajt (antiquát, kurzívát, fraktúrt) is használtak. Honter, Wagner, Hoffgreff, Hoffhalter, Gutgesel, Rheda és Klösz görög szövegeket is nyomtatott, az újszigeti nyomda pedig a görög mellett még fametszetes héber típusokkal is rendelkezett. Cirill betűi Coresi és Lőrinc diák sajtóján kívül a nagyszzebeni nyomdának voltak.

A típusfajták matricáinak megrendelésekor tipográfusaink a század első felében, a Heltai-nyomda megalapítása előtt, fogas kérdéssel állottak szemben. Míg latin szöveg kiadásakor rendszerint nem volt kétséges, hogy azt antiquával vagy kurzívával kell nyomtatni, német könyvhöz pedig természetesen gót betűt illett, addig az akkori magyar munkák kiadói törhették a fejüket, melyik betűfaj felel meg inkább a nyelvünknek, - a gót vagy a latin?

Az antiquabetűs olaszokon kívül a nemzeti (francia, spanyol, angol, lengyel) nyelvű műveket az ősnymtatvány-kor hagyományait követően egyelőre még mindig a cikornyás gót bastardában tették közzé. 1530 óta Estienne francia könyveket latin betűvel kezdett nyomtatni. Példájára 1533-ban Krakkóban (Komjáthi *Zenth Paal leveleinek fordításában*), majd 1536-ban Bécsben (Pesti Gábor *Újtestamentum*- és Aesopus-fordításában) magyar könyvek is latin betűkkel jelentek meg. A magyar nyelv különleges nyomdai követelményeinek azonban a humanista alakjában átvett latin típus sem felelt meg jobban a gótnál. A *magyar ö, ü, ly, gy, ny, ty, zs* hangoknak, továbbá az *a* és *á*, *e* és *é*, valamint a többi rövid és hosszú magánhangzó megkülönböztetésének sem a latin, sem a gót típusokban nem voltak meg a megfelelő jelei.

A legrégebbről ismert összefüggő magyar nyomtatott szövegek 1527-ben két krakkói négy-nyelvű iskolakönyvben jelentek meg. Az egyikben - Hegendorph: *Rudimenta Grammatices Donatib* - a címlapot, továbbá szöveg latin és német szavait latin kurzívával, a lengyel és magyar kifejezéseket pedig gót bastardával szedték. A másikban - Sebaldu Heyden: *Puerilium colloquiorum formulae* - csak a latin szöveghez használtak antiquát és kurzívát, a többi három nyelvhez (- a némethez is -) bastardát. S ugyanilyen e könyv második, 1531. évi kiadása (RMK I. 2.). Utóbbival egykorú lehetett a - két kiáztatott töredékből ismert - Komjáthi-féle Szent Pál-fordítás első, ívrétű, szintén Krakkóban Vietornál megjelent kiadása. Ez is gót típusú. A nyolcadrétű második 1533-ból (RMK I. 3.) azonban antiquás. Viszont Murmelliusnak ugyanakkor és ugyanott nyomtatott kétnyelvű lexikonában (RMK I. 4.) mind a német, mind a magyar szöveg gótbetűs. De ezután Vietor magyar szavakban - kivéve kiemelt címfeliratokban - nem használt többé sem bastardát, sem fraktúrt, hanem mindig csak latin betűt. Ozorai Imre 1535 körüli *De Christo et eius ecclesia*jában (RMK I. 5.) a magyar szöveget antiquával, a latin bibliaidézeteket azonban - kiemelés céljából - gót típusokkal szedette. Antiqua nyomtatvány Gálszécsi István énekeskönyve is (RMK I. 8.), valószínűleg 1536-ból.

Ez évben már Bécsben is megingott ama hagyomány, hogy latin betűvel csak ókori latin klasszikus, reneszánsz-kori humanista és olasz írásokat szabad szedni. Ott Singrenius két első magyar könyve, - Pesti Gábor *Újtestamentum* és Aesopus-fordítása (RMK I. 6 és 7.) - antiquás. De Singrenius még ingadozott. 1538-ban Ujlaki Ferenc győri püspök költségén kiadta Pesti harmadik könyvét, a hatnyelvű szótárt (*Nomenclatura sex linguarum*, RMK I. 9.),

melynek címlapja fraktúr, latin előszava antiqua, szótári része pedig (latin, olasz, francia, magyar stb. szavaiban) gótbetűs.

Magyar szöveghez az antiqua éppen Magyarországon érkezett meg utolsónak. Az újszigeti nyomda első kiadványában, Sylvester 1539-ben megjelent *Grammatica Hungarolatina*jában (RMK I. 14.) szinte tanácsalanságot látunk.

Latin szövegét kurzívával, a hozzátartozó magyar példákat összevissza hol gót, hol antiqua típusokkal nyomták.

1541-es *Újtestamentum*-fordításának (RMK I. 15.) típusa viszont következetesen gótikus, bár nem a régi bastarda s nem is az akkor divatosná vált fraktúr, hanem fura karcsú törtsarkú betűket alkalmaztak benne. Csupán fejezetkezdő iniciálé jellegű nagybetűkhöz és helyenkint fejezetcímekhez használtak latin kapitálisokat.

Sylvesternek Nádasdyhoz írt leveleiből és Abádi utószavából kutatóink azt állapították meg, hogy a típusokat a nyomda első technikai vezetője, Strutius, vagy annak feltételezett német munkatársa metszette. Miként Varjas Béla bizonyította, nem sokat értett hozzá. Abádi a sehol másutt elő nem forduló típust ékezett betűkkel kiegészítette és a hiányokat pótolta.

Az újszigeti *Újtestamentum* volt itthon az utolsó gótikus kiállítású magyar könyv. Külföldön is már csak egyet, fraktúrban nyomtatottat ismerünk: *Poncianus historiájának* 1573. évi Eber Balázs-féle bécsi kiadását (RMK I. 92.).

Nálunk az ingadozásnak Heltai Gáspár vetett véget, ki nyomdászpályafutásának eleje, 1550 óta használt antiquát magyar szöveghez. Fraktúrja is volt, de az csak két német nyelvű könyvecskéjében fordul elő. Két esetben tett kivételt, de az is jelentéktelen. Az egyik Veit Dietrich 1554 és 1558 közt megjelent német ájtatossági könyvének egy fraktúrban adott magyar idézete, melyet, úgy látszik, a német főszöveg szerves részének tekintett; a másik az 1571. évi Werbőczy-kiadásban (RMK I. 87.) a fejezetek élén álló tartalomjelzés, melyet a főszövegtől megkülönböztetően fraktúrban szedettek. Singrenius 1517-es latin Werbőczyjét utánozta vele.

Heltai magyar kiadványainak sokasága, népszerűsége és elterjedtsége folytán a latin típus vált megszokott magyar betűvé. Horváth János ebben a humanista szellem diadalát látja. Azonban feltűnő, hogy ugyanakkor a hazai nem-magyar nyelvekben ez az irányzat nem győzött. A szlovák könyveket még a 17. században is gót - főleg schwabachi - típusokkal nyomtatták, a cirillbetűkkel író románok pedig csak később a budai Egyetemi Nyomdában fejlesztik ki neolatinságukat, a magyar tipográfia immár hagyományos latin ízlésének mintájára.

A típusfaj megválasztása hatott a magyar nyomdai helyesírás kialakulására is. A betűknek alkalmazkodnia kell a nyelv hangtani alkatához, eredetileg azonban sem a latin, sem a gót típusokban nem voltak meg a magyar nyelv különlegességeinek, az *ö, ü, ly, gy, ny, ty, zs*-hangoknak, valamint a magánhangzók árnyalatainak, az *a* és *á, e* és *é* közti különbségeknek kifejezésére szolgáló jelek. A problémát ékezetekkel próbálták megoldani, mégpedig, miként a kezdeményezők szokták, túlzások közt. Ma az *a* és *á* kifejezésére két betűnk van, - Újszigeten tizenegy volt. Valóban tizenegy árnyalatot jelöltek volna? S ugyanígy volt tizenegyféle *e*, hat *o*, tizenöt *ö*, három *u* (= *u, v, ü*). Az alacsony kisbetűs magánhangzók meg mássalhangzók fölé és a sorból kinyúló mássalhangzó felső szára mellé különféle apró - éles, tompa, rézsútos, hol jobbra, hol balra irányuló ferde - vonalakkal, félkörökkel, karikákkal jelölték a különleges hangot. Ma 35 egyszerű kisbetűnk van; a 16. századi magyar nyomtatványokban Trócsányi Zoltán 114 különféle kisbetűt számlált össze. Ma a 35 kisbetű közt 12 ékeztet van (közéjük számítva a *j*-t is), a 16. század 24 ékeztetlennel szemben 90

ékeztet ismert. Nemcsak a magánhangzóknak, hanem valamennyi mássalhangzónak is lehetett ékezett alakja.

Kezdetben azonban a gyakorlat egyéni, nyomdánként változó. Krakkóban Komjáthi és Gálszécsi munkáiban a *gy*, *ly*, *ny* hangokat, mint *mi*, kettősbetűvel fejezték ki. Az utánuk következő Sylvester Újszigeten következetesen ékezett *g'*, *l'*, *n'*-nel írta őket.

Az újszigeti iskolában Sylvester tanítótársa volt Dévai Biró Mátyás, a helyesírás első magyar tankönyvének szerzője. Nem tudjuk, mikor jelent meg e mű, az *Ortographia Ungarica* elveszett első kiadása, - vita tárgya, hogy Újszigeten-e vagy Krakkóban, az 1530-as vagy az 1540-es években? Az 1549-ben Vietor özvegyénél Krakkóban kibocsátott második és megmaradt kiadása (RMK I. 20.) mindvégig antiquában nyomtatott, ellentétben az újszigeti Újtestamentummal. (Az esetleges újszigeti kiadás, követve az akkor éppen divatos betűfajválasztást, persze szintén lehetett gótbetűs.) Sylvester ugyan hajlott az erasmista helyesírás felfogásához, de jelentkeznek nála Husz-féle elvek is, Dévai pedig, mivel Sylvester 1527-ben Krakkóban s a 30-as években Wittenbergben és Újszigeten együtt volt, Husz helyesírásának hatása alatt állt. Innen, a szláv mintákból, származnak az *n*, *g*, *l* fölé rakott diakritikus jelek, vagy a hosszú magánhangzóknak a rövidektől tört tompa ékezettel való megkülönböztetése. Sylvesternek csak egyetlen kettős betűje van: a *cs*-hangot lengyelesen *cz*-nek írta.

Heltai Sylvesterrel és Dévaival szemben megalkuvás nélkül az erasmista-humanista irányba terelte helyesírásunkat. Érezte, nyomtatásban az egyszerűbb ortográfia a célszerűbb. Az antiquát is azért választotta, mert annak kerekded formáira vagy azok mellé könnyebb ékezeteket felrakni, mint a szögletes vonalaktól amúgy is bonyolultabb gótikus típusokra.

Az ékezés alakította ki helyesírásunkat, a helyesírás lassú egységesítése pedig a magyar irodalmi nyelvet. Ebben, a 16. század vége felé tűnt el nyomtatásban az *i*-zés meg *ő*-zés, mely azóta csak élőbeszédben (vagy annak népieskedő irodalmi utánzásában) maradt meg.

*

A betűkészlethez tartoztak a vakbetűk is, melyek a bekezdések elején és végén, valamint a sorokon belül a szavakat egymástól elválasztó betűköznyi ürök kitöltésére szolgáltak. Ólomból öntött fejetlen betűlécek ezek betűkép nélkül, és - miként az előző ősnymtatványkorban - kb. két milliméterrel rövidebbek a betűképpel ellátott léceknél.

A fejezetek élén vagy végén 3-10 sornak megfelelő s a vakbetűkkel azonos magasságú ürkitöltő fadúcokat használtak, melyekkel ékítményeket is elválaszthattak a szövegtől.

A készlethez ugyanis nyomdadíszek is járultak. Ilyenek a fejezetek után álló apró levélké, rózsák vagy játszi geometriai alakzatok, melyeket mai szaknyelvünk cifráknak vagy körzeteknek nevez. Fémről öntötték őket. Eredetileg mint „kisvas”-ékítmények a könyvkötészetből származtak. Ott vasbélyegzőkkel egyenkint, keretsort alkotva préselték őket a bőrkötésbe. Aldusnál, aki a betűk lapjain nem szerette az idegen elemeket, még csak kötéseken láthatók, papíron nem. Szöveglapon először Estiennenél fordulnak elő, 1509-ben, Ekkor már úgy készítették őket mint a betűket: a kisvasat még forró puha fémbe kalapálták, s aztán az így nyert matricából a kívánt példányszámban megöntötték őket. Hamarosan Európa-szerte elterjedtek, még pedig azonos stílusban. Egyforma cifrák láthatók németországi, angliai, olaszországi, detrekői, galgóczi és erdélyi nyomtatványokban. „Szedhető ornamensek”-ként használták őket, akár egyenkint, akár sorokban, keretalkotáshoz. Ha egyforma nagyságúak voltak, az egymáshoz illőket a sorban párosíthatták, váltogathatták.

A felszereléshez tartoztak azok a fémvonalak is, melyekből címlapkereteket állítottak össze. Egyes nyomdáknak, mint Újszigeten, a kereteket hatásos fejlécekből szerkesztették, másutt, mint Honternél vagy Bornemisánál, megelégedtek egyszerű vonalkeretekkel.

A szélesebb körnek, főként a műkedvelőknek, asszonyoknak, gyermekeknek és a népnek szánt könyveket szerették szövegillusztráló fametszetekkel díszíteni. Ezek nem tartoztak az eredeti berendezéshez. Alkalomadtán egyes nyomtatványokhoz készült külön állományként kezelték őket. Képeiket ugyanis néha más kiadványban is felhasználták, ezért első közlésük után megtartották és elraktározták őket.

A nyomdák egyéb üzemanyagaiból - ezúttal mellőzve a papírt, melyről külön fejezetben lesz szó, - megemlíthetjük még a korom- és olajvegyületű nyomdafestéket és az annak felkenésére szolgáló, lószőrrel tömött rongylabdacsokat. Mindkettőt házimunkában a nyomda személyzete állította elő.

A teljes felszerelés értékére vonatkozólag Gulyás Pál talált néhány adatot. Telegdi a nagyszombati nyomda felszerelését 500 tallérért vásárolta a bécsi jezsuitáktól, de kiegészítésére még ugyanannyit költött. A kicsiny nagyszombati nyomdát pedig a város tanácsa 300 aranyforintért engedte át Fabritius Jánosnak, aki a vételárat részletekben törlesztette.

Irodalom. Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp. 1935. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, I. köt. 10. sz.) - Ua.: A kisbetűk a régi magyar nyomdászatban. (Magyar Könyvszemle, 1955. 212-221. l.) - Ua.: Régi magyar nyomtatványok meghatározása. (Könyvgyűjtők Évkönyve, 1919. 14-23. l.) - Melich János: A két [krakkói] legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány. Bp. 1912. - Ua.: Az Orthographia Ungarica és a magyar helyesírás. Bp. 1908. - Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1952. - Gulyás i. m. 244-245. l.

A nyomdában folyó munka

Több évszázadnyi távoból, a nyomdaipar gazdasági feltételeit csak gyéren megvilágító kevés korabeli adatból, csupán kívülről, - főleg fennmaradt termékeikből - szemléljük régi nyomdáinkat. Amit belső életükről nyomdászattörténeteinkben olvasunk, merő fantázia. Csupa romantikus elképzelés, melynek a megjelentük óta napvilágra került szórványos ténymegállapítások ellentmondanak. A mesterségük történetét népszerűsítő könyvkereskedő és nyomdász szakírók nem voltak tudományos kutatók, s nem értettek a levéltárak használatához. A 24 éves Ballagi Aladár 87 évvel ezelőtt (1878-ban) megjelent kis nyomdászattörténetének naiv elbeszéléseit kritikátlanul elfogadták.

Ballagi inkább regényíróra, mint történetíróra valló ifjúkori munkájában novellisztikus képet rajzolt a régi nyomdák életéről. Szerinte a nyomdász, vagy valamelyik bizalmasa, elindult Dobsinára betűércért, s kocsiján egyúttal papírt hozott magával a Szepességből. Miután szállítmánya a műhelybe érkezett, hozzáfogott a betűk metszéséhez, úgy ahogy külföldi egyetemi hallgató korában az ottani nyomdászoknál elnézegette. Aztán vászonzacskókat varr, mert szedőszekrény helyett azokban őrizi készletét, mindegyikben más-más betűt. Majd hozzálát a szedéshez. Bal kezébe lécet vesz, melynek befelé eső oldalán káva van, hogy a betű le ne essék. Ha elkészül a sor, összeköti a szedést. A következő sortól oszlopzsinórral választja el, végül a kész hasábot elhelyezi a sajtó keretében. És így tovább. Mindent egymaga csinál, éjjel-nappal maga írja, szedi, nyomtatja könyvét, maga fűzi, beköti, aztán nyakába véve az országot, házal portékájával, nélkülözve jár nemesi portáról nemesi portára, s ha vásárra

érkezik, ott azzal piheni ki magát, hogy kiteríti ponyváját s várja a vevőket. Időnkint el-elzavarja a bámész csoportokat, a köznépet, mely nagy szemeket mereszt a még sohasem látott újmódi árura. Arca kiderül, midőn hosszú fekete taláros papot vagy tanítót lát maga felé közeledni. Beszélgetésbe bocsátkozik velük, s megered a vita hittudományi problémák, a kor legnagyobb kérdései fölött...

Tessék ezek után elképzelni Bornemisza Péter egyházkerületi szuperintendens úr nyomdászti ténykedéseit. Saját közlése szerint tucatnyi cselédje volt, - megemlíti kocsisát, háziszolgáját, szakácsát, gyermekei nevelőjét, titkári szolgálatot végző udvari deákját, könyvnyomtató és könyvkötő legényeit.

Ballagi elképzeléseivel szemben a korabeli források sehol sem említik, hogy a nyomda gazdája a kézimunkában részt vett volna. Nem is igen lehetett rá ideje. A sokféle számítás, a szerzőkkel és hatóságokkal való vesződség, a szükséges pénz kiudvarlása a mecénásokból, a tipografizálás kitervelése, a nyomda adminisztrálása, termékei értékesítésének megszervezése elég munkát adott neki. Legföljebb a tördelés irányítására és a korrektúrára szakíthatott időt.

Egyetlen vezetőnyomdász sem dolgozhatott egyedül. A kézimunkát segédeire bízta, akik között kitűnő szakmunkások nevével is találkozunk, - Bornemiszánál Mantskovit Bálinttal, Kolozsvárt, Heltai örököseinél Klösz Jakabbal. (Heltai maga egyébként nem nyilvánított valami jó véleményt segédeiről.)

Oly hatalmas üzemek, mint külföldön Plantiné vagy Estienne-é, nálunk nem működtek, de az ipar szervezettsége lényegében mindenütt egyforma volt. Helyi eltérések szükségszerűen adódtak, pl. nálunk a török hadjáratok meg a Habsburg-ház és Erdély érdekellentéte miatt nem fejlődtek ki olyan testületi jogviszonyok, mint Franciaországban és Németországban, ahol 1563-ban árszabállyal rendezték a munkaadók és szócíusok közötti viszonyt, - a szokások azonban általában egyformák. A szócíusoknak nevezett nyomdai munkások szerte Európában gazdájuknál laktak és étkeztek. A más iparok munkásainál szembetűnően magasabb műveltségük és többé-kevésbé szellemi természetű munkabeosztásuk csökkentette a színvonal-különbséget a nyomdatulajdonos és alkalmazottjai között.

A nyomdászat két főművelete a szedés és a nyomtatás. Az akkori szedést elrendezésében a mai kézi szedéstől mindenekelőtt a kor ízlése különböztette meg. Más szimmetriatörvények uralkodtak. A címeket mind a címlapon, mind a könyv belsejében az előszó meg a fejezetek élén, többnyire tölcseres formában helyezték el. Ez annyira fontos volt, hogy áthágták miatta a szóelválasztás szabályait. De emellett már akadnak modernnek tűnő címlap-megoldások is.

A szövegszedés az országban nem egységes helyesírás miatt nehezebb művelet volt, mint ma. A szedő köteles volt a nyomda helyesírását követni, s azt bizonyára egyszerű szabályokba is foglalták. Mégis minden nyomdának más a helyesírása. A másutt ellesett példák és az egyéni nyelvérzék jutottak szóhoz. Leküzdésük a korrektor feladata volt.

A nyomdák vezetői szerették maguk végezni a korrektúrát, mert ellenőrizhették vele az egész üzem munkáját, s tiszta képet kaphattak termelésük minőségéről. Mindegyiknek megvoltak a saját korrektori irányelvei. Heltai a szerzők helyesírásával nem sokat törődött, s már a benyújtott kéziratokat is az ortográfiai egyöntetőség szempontja szerint önkényesen átjavította. Szemére is hányták, hogy ferdítő, hamisító, erőszakoskodó, s valóban, Dávid Ferencnek ugyanaz a munkája, mely Kolozsvárt is, Gyulafehérvárt is megjelent, annyira különbözik testvérkiadásától, hogy szinte kételkedünk a szerző azonosságában.

Hoffhalterék a szerzők kézirateit híven szedették és korrektúrájukban is hozzájuk alkalmazkodtak. Helyesírásuk emiatt kiadványonként változik, pl. Hoffhalter Rudolf debreceni kiadványaiban más, mint Alsóliván. Egyébként az apa is, fia is híres volt lelkiismeretes-

ségéről. Félegyházi Tamás *Újszövetség*-fordítása (Debrecen 1586) utószavában azzal menti a sajtóhibákat, hogy bár „szorgalmatossággal igyekeztünk rayta, hogy a nyomtatásnak rendiben valami fogyatkozás ne essék, de az könyvnyomtatónak, Rodolphusnak halála után jó Corrector nélkül, nem óhattuk valami kevés fogyatkozástul”.

Manlius János, nem tudván megfelelően magyarul, sem horvátul, magyar és horvát kiadványait nem tudta maga korrigálni. Ha a szerző helyben lakott, akkor vele, egyébként pedig alkalmazott korrektorral, Farkas Imrével javíttatta a kefelevonatokat. Csakhogy ennek magyarsága sem kétségtelen. Michael Denis bécsi nyomdászattörténete függelékében Emerich Wolfnak nevezi. S Magyar István (*Az országokban való sok romlásoknak okairól*, Sárvár 1602) nemcsak Manlius ellen fakad ki, hanem korrektora ellen is: „A tipographus kedvem ellen való vétket is tett helyen-helyen a nyomtatásban, nemcsak az accentusok megváltoztatásában, vagy betűinek összefoglalásában, a parentézisek elhagyásában és hasonló esetekben, mellyek a nyomtatás közben meg is szoktak esni: hanem szintén a betűben és a locusoknak előhozásában is. Hol pedig el is hagyott benne s hol többet is tett hozzá. A 16-ik levélíg a levél számát se jegyzette föl ... Járul az is ide, hogy maga a könyvnyomtató magyarul sem tud.”

Heltai Gáspár egyik sajtóhibajegyzéke elé a következőket írta: „A könyv nyomtatás igen nehéz dolog. Ez okáért akár mint vigyázzon az ember, mayd soha vétec nélkül ki nem nyomtathatni egy könyvet is. Mert a nyomtató szolgálk nem értik a dolgot, sem a nyelueket. Ezért csak cordéra rakiac a betüket. Es noha én meg iedzem, hogy az iedzés szerint meg igazitanác. De azért ugyan nem müelik. Es abból esik a vétség.”

E kifakadás ráillik Heltai korrektori túlzásaira. Szövegeit még az „imprimatur” megadása után, nyomtatás közben is csiszolgatta. Egyes ívek már kikerültek a sajtóból, s hajtogatásra készen ott lógtak a köteleken, amikor a korrigáláskor figyelmét elkerült hibát fedezett fel bennük, vagy szövegbeli javítást, némely szó kicserélését vélte szükségesnek. Megállította a nyomtatást, a szedésformában végrehajtatta változtatásait, aztán tovább nyomtatott. Kiadványaiban emiatt gyakoriak a változatok. *Újtestamentum*-fordításának vannak példányai, melyekben benne maradt a hiba, másokban viszont nincsen.

A változatok gyakorisága bizonyítja, hogy többet korrigáltak, mint ma, több volt a kefelevonat. Nem csoda. A bonyolult helyesírásban a túlzottan sokféle ékezet a szedés munkájában félrefogásokat okozott. Egyes hangokhoz is többféle betű járta. Heltai a *k*-hangot szó elején és közepén *k*-val, szó végén *c*-vel íratta, a *v*-t szó közepén *u*-val, az *u*-t szó elején *w*-vel. A szedő az azonosan hangzó betűket összetéveszthette s akaratlanul is felcserélgette. Az országban uralkodó helyesírási zűrzavar, a más nyomdából áttelepedett munkás megszokottság-hiánya a korrigálást is hosszadalmasabb, ismétlődő műveletté tette.

A nyomtatásnak Gutenberg óta változatlan technikája miatt szintén keletkezhetek változatok. Megeshetett, hogy a szedésforma csavarokra járó fakerete festékezés vagy nyomás közben valami okból meglazult, széthullt, s a formába zárt két ívrétű, vagy négy negyedretű, vagy nyolc nyolcadretű lapot újra kellett szedni. Az ilyenkor becsúszott sajtóhibákat a távozás után visszatért korrektor megint csak akkor vette észre, amikor az ívek egy része már fűzés alá került.

A változatok a bibliográfust, a nyomdászattörténészt és az irodalomtörténet kutatóit néha fogas kérdés elé állítják. El kell dönteniük, hogy csupán ikernyomattal avagy utánnyomattal van-e dolguk? Eldöntésére az eltérést tartalmazó lap közepén az első sortól az utolsóig egyenest húznak. Ha a vonal mellett a példányok összevetésekor csak egyes sorokban látszanak eltérések, a lap összképe egyébként azonos, változattal van dolguk, ha azonban a vonal az egybevetett példányokon más-más betűre esik, két külön szedést vélnek látni, még akkor is, ha a lap szövegkezdeté és vége egybevág. Vannak, akik kételkednek e módszer helyességében.

A könyvek díszítése

A nyomdájuk helyét, évét és nyomdászuk nevét elhallgató kiadványok meghatározását nemcsak eszmei, nyelvi, stílusbeli és helyesírási sajátágaik, vagy papírjuk és betűik keltezett nyomtatványokkal való összehasonlítása alapján kísérelhetjük meg, hanem könyvdíszek és szövegkísérő képek tanulmányozása révén is. Könyvdíszek ugyan vándoroltak, s az azonos iniciálék előfordultak különféle nyomdák kiadványaiban, mert áruforgalomban kapható klisék lenyomatai, mégis minden nyomdának megvolt egyrészt a saját egyéni díszítő modora, másrészt a klisék példányai közt is észlelhetők a használatban beállt kopás, tisztogatásból származott görbülés, kezeléssel járó rongálódás okozta árnyalati változatok, melyek a meghatározáshoz döntő támpontot adhatnak. A velük való foglalkozás ezért nemcsak a művészettörténezt érdekli, hanem külön fejezete a nyomdásztörténetnek is.

Nálunk ez a fejezet még nincs lezárva, mert több részlet felderítése még hiányzik. (Lehetséges-e egyáltalán történelmi előadásban „lezárt” fejezet?) A 16. századi könyvművészetünkről már van kikerekült képünk, melyet elsősorban Soltész Zoltánné Juhász Erzsébet kutatásainak és az eredmények összefoglalásának köszönünk.

E kor grafikai művészete szorosan összefüggött a nyomdászattal; abból nőtt ki. Négyféle technikával dolgozott s ennek megfelelően négyféle eszközt használt: fametszetet, rézmetszetet, fémklisé és szedhető ornamenseket.

Külföldön ismeretes már egy ötödik sokszorosító technika: a rézmaratás. Ennek azonban nálunk reformációkori emlékeinkben nincs nyoma.

A szöveget kísérő képeket többnyire fametszetekről sokszorosították. Ábrájukat akár közvetlenül, akár átmásolással fatáblára rajzolták s vonalai körül elfaragták a fát, úgyhogy azok kidomborodtak a táblán. Ezt szedésoldal keretébe helyezvén a festékezésnél ügyeltek, hogy csak a kiemelkedő vonalakat érje festék, ugyanúgy, mint a szedésben a betűket, nehogy mázolás történjék. Ez az úgynevezett „magasnyomás”.

Fametszettel nemcsak képet, hanem szöveget is sokszorosíthattak. Például Újszigeten megfelelő készlet híján héber szókat fametszésben közöltek. Sőt maga a nyomdászat is eredetileg így kezdődött. A szedésnyomás feltalálása előtt, miként az ősnymdászat történetében láttuk, a szövegeket fatáblákon faragták ki. Az első Donatus-kiadások és vallási tankönyvek fatáblanyomatok voltak. A színes és mintás szövetnyomtatásból kifejlődött képfametszet azonban megelőzte őket. Kínai fametszetek fennmaradtak a 14. századból. Európában legrégibbnek a Memmingenben talált, 1423-ból származó Szent Kristóf-képet ismerjük.

Az ősnymtatvány-század végén, különösen Németországban, a könyvillusztrálás magas színvonalú hivatássá fejlődött. Oly híres művészei támadtak, aminő a magyarországi származású „Ajtósi” Dürer Albert (1471-1528), id. Holbein János (1470-1524) és Cranach Lukács (1472-1553). A következő korszak elején Holbein és Cranach fiai is kitűntek. A nyomdászattal, mint művészetük eszközével és terjesztőjével, a legszorosabb kapcsolatban álltak; Cranachék maguk is nyomdászok lettek Wittenbergben.

Nálunk, tudomásunk szerint, a fametszés csak a 16. században terjedt el. Hazai illusztrátoraink a fent említett külföldi nagymesterekhez képest szerény műkedvelők. Míg Holbeinék és Cranachék fölényes rajztudásukat alárendelték szárnyaló képzelőerejüknek és pillanatnyi ötleteiknek, addig a mi kissé földhözragadt fametszőink elég nehézkesen arra törekedtek, hogy lehetőleg hajszálnyi pontossággal adják vissza a rajz minden vonalkáját. Munkájukban csak hűek igyekeztek lenni, nem pedig önállóak. A tartalmi mondanivalót, a szöveget kívánták szemléltetni, fő feladatukat az olvasó szemléltető oktatásában látták, s ehhez a könyv díszítése

csupán alárendelt alkalmat nyújtott nekik. Dürer, Cranach, Holbein lélekelemző motívumai iránt nem volt érzékük. Pedig, miként felejtethetetlen tanárom, Riedl Frigyes, vezérszólamként ismételte, meggyőző művészet más nem lehet, mint az, mely mondanivalóját lélektani alapon, lelki vonásokkal érzékelteti.

Az is a műkedvelőség jele, hogy nem egy könyvnyomtatónknak, ha kiadványait képekkel kívánta díszíteni, magának kellett mellékesen rajzolóknak lennie, vagy valamelyik tehetségesnek látszó barátját illusztrátorrá nevelnie.

A sokszorosításnak egy másik technikája, a rézmetszés, csak később, a 16. század vége felé jelentkezik nálunk. Pedig akkor már jó másfél százada művelték, főleg Olaszországban és Németországban. Ötvösmunka. A rajzot vésőkkel bemélyítették a rézlemezbe, vonalaiba festéket dörzsöltek s utána - nem mint a fametszetet és a szedést sajtóban, magasnyomással, hanem - egyszerű végigsimítással, kézi dörzsöléssel sokszorosították.

Csak egyetlen magyarországi 16. századi könyvben találkozunk vele: Frankovith Gergely *Hasznos es fölötte szikseges könyv az ... hiveknek lelki vigasztalásokra...* című munkáját (Monyorókerék, 1588. Manlius ny., RMK I. 223.) számos apró fametszetű szöveggépen kívül gyakorlottnak mutakozó művész 8 rézmetszettel díszítette.⁹

Eltekintve Frankovith könyvétől, valamennyi 16. századi szövegillusztrációnk fametszet. Viszont a szöveg tartalmától független jelenetet (vagy növényi, állati, geometriai alakzatot) ábrázoló fej- és záróleceknek, továbbá a díszkezdőbetűknek (iniciáléknak) csak egy része fametszetes, mert a század utolsó negyedében inkább klisékről nyomták le őket. Soltészné ebből arra következtet, hogy a klisék, melyek áráról egyébként nincsenek adataink, olcsóbbak lehettek a fametszeteknél. Mindenesetre gazdaságosabbak: más kiadványokban újra fel lehetett őket használni, ami az illusztrációkra rendszerint nem áll, mert azok a szöveget kísértén, annak tartalmából ábrázoltak jeleneteket, s emiatt esetenkénti, egyéni természetűek.

Az első kliséket, úgy látszik, Kolozsvárott készítették. A későbbiek azonban külföldről származnak, ott vásárolták vagy onnan hozták őket. Szintén a betűtermelés elvei szerint, de nagyságuk miatt más anyagok felhasználásával készültek. Ábrájukat kifaragták fa- vagy fémpatricába, azt még puha agyagpépbe nyomták, s abból annak megkeményedése után, mint matricából, a rajz vonalait ismét kidomborító, azaz magasnyomású sokszorosításra alkalmas fémlamezt öntöttek. Ez eljárásnak csak az lehetett az értelme, hogy - miként a betűket - több példányban állítsák őket elő s az egyező példányokat több nyomdának árusítsák. Az öntésből nyert lemezt fadúrcra szegelték s a dűcot beilleszthették a szedésbe.

Kivételesen előfordult, hogy szövegillusztrációkat is külföldön metszettek, s ennek okát tudjuk adni. Pl. Sylvester *Újtestamentuma* képeit részben bécsi mesterek faragták. Újsziget aránylag közel fekszik Bécshez, a megrendelő Nádasdy az év jórészét ottani palotájában töltötte, a bécsi művészeknek pedig még csak az illusztrálandó magyar szöveget sem kellett ismerni, mert rendelkezésükre álltak az *Újtestamentum* latin és német nyelvű kiadásai.

Az újszigeti metszeteken több kéz munkája különböztethető meg. Mind a *Grammatica Hungarolatina*, mind az *Újtestamentum* címlapkeretébe két-két díszítőlécet ékeltek, melyek - stílusukról ítélve - a bécsi Singrenius-nyomda amaz ismeretlen kismesterének alkotásai, aki - más kivitelben - 1536-ban Pesti Gábor ott megjelent *Wij Testamentumát* (RMK I. 6.) díszítette. A Sylvester *Vy Testamentuma* végén levő Nádasdy-Kanizsai-címert pedig nyilván a bécsi címerfaragó Rebell János metszette.

⁹ Leírásukat ld. Gulyás Pál i. m. 218-219. l.

Bécs közelsége más magyar nyomdákat is arra csábított, hogy onnan szerezzenek díszítő léceket és iniciálékat. Huszár Gál 31 dúca, úgy látszik, Bécsből származott Magyaróvárra, honnan vándorútjaira is magával vitte őket. Bizonyosan bécsiek Telegdi nagyszombati tipográfiájának első fametszetei. Vannak fej- és zárólécei, valamint iniciáléi, melyek előfordulnak Pesti Gábor *Újtestamentum*ában és Singrenius más kiadványaiban. Különös, hogy éppen a bécsi jezsuita kiadványok díszének nincs nyoma Nagyszombatban, holott Telegdi e jezsuita nyomda felszerelését hozta 1577 végén vagy 1578 első napjaiban nyomdaalapításához Nagyszombatba.

Ha a fametszetes dúcokból csak keveset is kaptunk közvetlenül Bécsből, az itthon készültek nagy része mégis közvetett idegen hatást mutat. Akkori grafikánk mindenben külföldi, nevezetesen német mintára fejlődött. Itthoni fametszeteink nem egyszer a náluk talált mintákat másolták, különösen, ha idegen nyelvű mű magyar fordításáról vagy a latin eredeti új kiadásáról volt szó, vagy ha a tartalom tárgyi hasonlósága engedte meg az utánzást, vagy pedig ha a külföldi képelemek a mi nyomdászunk felfogása szerint illettek a hazai kiadványhoz. A brassói *Imagines mortis* (1557. RMK II. 75.) tizennyolc illusztrációjából metszője tizenhatot Holbein haláltáncsorozatából másolt át, olyképp, hogy átlátszó papírt fektetett a Holbein-képekre s arra vezette át az eredeti vonalait. A másolatról készített fametszeteken a bal oldalra került az, ami Holbeinnél a jobb oldalon látszik. Heltai *Catechismus minor*ának (Kolozsvár 1550. RMK I. 22.) címlapképe a tárgy hasonlósága miatt utánozza Schirlentz wittenbergi nyomdász egyik húsz évvel korábbi fametszetét. Heltai *Chronica*jának címlapkerete (1575. RMK I. 118.) pusztá tükrökmásolat Gran 1530. évi hagenai biblikus kiadványából (*Concordantiae maiores*). Özvegy Heltainé is készséggel vett át képeket más munkákból. Melius *Herbarium*ának (1578. RMK I. 141.) címlapjával kolozsvári metszője, J. R., az előző évben Frankfurtban megjelent hasonló műnek, Lonicer Ádám orvos *Kräuterbuch*jának címlapját utánozta.¹⁰ S ifjabb Heltai Gáspár is követte szülei példáját. Népies naptára, a 87 képpel, de ismétlések miatt csupán 81 fametszettel díszített *Cisio* (1592. RMK I. 256.), illusztrációinak mintáját megtaláljuk Regiomontanus *Astronomiája* 1564. évi ugyancsak frankfurti kiadásában. Összehasonlító grafika-történetünk a jövőben még több hasonló átvételt vagy utánzatot fog felfedezni.

Fametszéshez értő megfelelő szakember híján külföldit hívhattak az országba. Az újszigeti *Újtestamentum*-kiadás fametszeteinek többségét a bécsiek közreműködése ellenére helyben készülteknek véljük. Némelyiket művésze a IS kezdőbetűkkel jelezte. Ki ő? Joannes Strutius, a nyomda külföldről szerződtetett első technikai vezetője, vagy Joannes Sylvester, a szerző és egyúttal a nyomda szellemi irányítója? (Czakó Elemér Joannes Singreniusra gyanakodott, csakhogy az a saját kiadványait is másokkal díszítette.) Sylvester leveleiből tudjuk, Strutius értett a képfaragáshoz, de maga Sylvester is szeretett rajzolgatni s volt érzéke a nyomdai grafika iránt. Hazafias kutatók benne, a magyarban sejtették a művészt. Soltészné azonban megfigyelte, hogy Újszigeten ketten vettek részt az *Újtestamentum* illusztrálásában. Egyiktől valók a IS jelzésű, valamint az ugyanazt az egyéniséget tükröző jelzetlen képek. Ő rajzolta és metszette a könyv első és nagyobbik része szövegillusztrációit, a lapnagyságú kálváriaképet, hat nagyobb méretű apostolábrázolást és közel száz apró képecskét. Látszik rajtuk, hogy gyakorlott szakmabeli fametsző munkái. Még Strutius nyomdavezetése idején készültek. A másik illusztrátortól származik a könyv vége felé kilenc kezdetlegesebb jelzetlen szövegkép és az első részbeliektől eltérő öt iniciálé. Még kissé ügyefogyott műkedvelő termékei. Strutius elcsapátása után keletkeztek.

¹⁰ Megállapította Gulyás Pál, i. m. 98. l.

Bárki volt is IS, ő a bécsi közreműködők mellett a legtehetségesebb az újszigeti nyomtatványok díszítői közt. Találékony, ügyes rajzoló, egyéni stílussal.

A magyarországi nyomdák azonban csak az esetek kevesebb számában élhettek külföldiek segítségével. Az oly nagymértékben hiányos bibliográfiánk 16. századi könyvtermelésünkől mintegy 800 nyomtatványt tart nyilván, s ezeknek legalább a felét valamiféle dísz ékesíti. Soltészné különféle tanulmányaiban e korból nagyjában összegezve több mint 400 fametszet illusztrációt, 2 címlapmetszetet, 35 címlapkeretet, 10 körzetekből összeállított keretet, 3 zárókeretet, 8 mesterjegyet, 18 címert, 115 fej- és zárólécet (nem számítva a körzettel képzeteket) és többszáz iniciálét számolt meg. A díszek együttes száma közel ezerre tehető. Huszonkilenc nyomdahelyen készültek (- Fiumét és Zágrábot nem számítom a magyarországiak közé -), de huszonkilencnél kevesebb nyomdában, mert egyes tipográfusok (Huszár, Bornemisza, Hoffhalterék, Coresi, Manlius, Mantskovit) mint vándorok járták be a vidéket. Viszont némely helyen (Brassóban, Bártfán, Gyulafehérvárt) időnkint egyszerre két-két nyomda működött. Adataink bizonytalanok, mert sok a hely és nyomda megjelölése nélkül kiadott könyv, s vannak művek, melyeknek csak a címe maradt meg, példányaik pedig elvesztek, - vagy egyes esetekben talán nem is léteztek.

A magyarországi fametszés első ismert emlékei Honter brassói nyomtatványaiban maradtak fenn. Miután metszetein szembetűnő Baselnek, tipográfiai tanulóhelyének Frobenius-stílusa, feltételezhetjük, hogy a kiadványaiban látható 67 különféle, de ugyanarra a kézre valló dísz ő maga faragta.

Az utána következő újszigeti nyomda adta ki a század legdíszesebb könyvét, Sylvester *Újtestamentumát*, 143 ékítménnyel. Alig akad olyan levele, melyet legalább iniciálé ne szépítene. Utolsó levelén az egyesített Nádasdy-Kanizsai címer tanúskodik a bibliofil mecénás bőkezű támogatásáról. Nála nem kellett takarékoskodni.

A metszetek száma szerint ennél is gazdagabb a kolozsvári Heltai-nyomda (142 metszet, 6 iniciálékészlet, 10 körzetes keret és számos fej- meg záróléc). E műhelynek a művészi színvonala is különb a többinél. Díszei azonban sok kiadvány közt oszlanak meg.

Utána a dúc-állományok mennyisége tekintetében Bártfa következik (89), majd Hoffhalterék vándornyomdája (83), Bornemisza és utóda, Mantskovit (63), Manlius (52). A többi nyomda ismert készlete nem éri el a félszázat.

A hazai kiadványokban észlelhető bőséges könyvdísztermelést nem győzhette egyedül a külföld. A fametszetek többségét szükségképpen itthon kellett metszeni. Művészeik közül aránylag keveset ismerünk.

*

Legnevesebb köztük Lucius Jakab. A vele foglalkozó német szakirodalom csak külföldi szereplését ismeri. Soltész Zoltánné fedezte fel, hogy kolozsvári nyomtatványokban is jelentek meg fametszetei, és hogy magyar nyomdászok tőle kapták az országban alkalmazott első kliséket. De senki sem említi, hogy pályáját Kolozsvárt mint a Heltai-nyomda alkalmazottja kezdte, pedig ezt látom valószínűnek. Oklevéladattal nem tudom feltevésemet támogatni, de igenis tárgyi bizonyítékokkal.

Erdélyi származása sohasem volt kétséges, mert a saját wittenbergi, majd rostocki, végül helmstedti nyomdája impresszumai több ízben „Jacobus Lucius Söuenbörger”-nek (Siebenbürger = erdélyi) vagy „Jacobus Lucius Transylvanus”-nak nevezik. Egyes metszeteit pedig a JLCT betűkkel jelezte, ahol a C Claudiopoliensist, esetleg Coronensist vagy Cibunust - kolozsvárit, brassóit vagy szebenit -, a T pedig Transylvanust jelent. Más külföldi metszetein az először Kolozsvárt használt művészjelvénye látszik: apró metszőkés fölött álló L-

monogram. Amihez jegyezzük meg, hogy a metszőkés nem a rajz megalkotójára, hanem csupán más művész rajzának kifaragójára utal.

Az első hiteles, impresszumokkal és névjelekkel igazolt adat az, hogy 1556 és 1564 közt önálló nyomdája volt Wittenbergában, s hogy ugyanott már 1555-ben fametszetével illusztrált könyv jelent meg. Kolozsvári metszetei azonban korábbiak. Tinódi *Cronicája* 1554. évi kolozsvári kiadásának (RMK I. 33., ny. Hoffgreff György) Sámson küzdelmét az oroszlánál ábrázoló s id. Cranach Lukácsot utánzó címlapja jobb oldali alsó sarkában ott a névjele, az L-betű a metszőkéssel.

Miután ugyanezt a képet, de Lucius művészjegye nélkül, 1535-ben és újra 1541-ben felhasználta Rhau György wittenbergi nyomdász, feltételezhető lenne, hogy Lucius mint Rhau embere Wittenbergában bocsátotta a fametszetet Heltai, Czakó szerint ottani egyetemi hallgatótársa rendelkezésére. Lucius neve azonban a wittenbergi egyetem anyakönyvében nem szerepel¹¹ s Heltaival együtt nem is szerepelhetett. Heltai ugyanis tíz évvel idősebb nála, s mikor 1543-ban 23 éves korában felvették az egyetemre, Lucius még csak tizenhárom esztendő volt. Még kevésbé lehetett kapcsolata a század 30-as éveiben Rhauval. Az is csupán a metszetek stílusából következtetett találgatás, hogy művészetét Cranach iskolájában tanulta vagy tökéletesítette. Cranach-képek megihlethették Kolozsvárt Heltai házában is. Heltai sok német könyvvel, főleg Luther-kiadványokkal tért haza Wittenbergából. S Cranachot nemcsak reformátoraink tisztelték, mint Luther hívét, barátját és esketési tanúját, hanem műveit már a reformáció előtt ismerték az országban. Henszlmann Imre *Lőcse régiségei* c. munkájában kimutatta, hogy a lőcsei főoltár szárnyainak festett képei Cranach 1509-ben megjelent passiójátékának fametszeteit utánozták. Luciusnak nem kellett Wittenbergában élnie, hogy Cranach művészetének hatása alá kerüljön.

Soltészné bebizonyította, hogy Lucius nemcsak Tinódit, hanem az annak *Cronicáját* megelőző, de művészjeggyel nem jelzett legelső ismert kolozsvári kiadványokat is illusztrálta. 1550-ben jelent meg Heltai magyar nyelvű *Catechismus minora* (RMK I. 22.), s ennek hét szövegképe nemcsak Lucius jellegzetességeit - a háttér sávozottságát s az arckifejezéseknek az ő modora szerinti ábrázolását - mutatja, hanem ő maga ugyanezeket a képeket nyolc évvel később kevés módosítással újrametszette s Wittenbergában Hoffer Jánosnak Crato kiadásában megjelent *Icones Catecheseos*ában lenyomatta. A kolozsvári s e wittenbergi katekizmus genezist, keresztelest, gyónást, úrvacsoraosztást és Jézus megjelenését jelenetező illusztrációi elképzelés és szerkezet tekintetében csaknem azonosak, s a szobaberendezések meg viseletek részletei, valamint az alakok arckifejezései és kézmozdulatai szintén egyeznek.

A két nyomtatvány impresszumainak évszámai hitelesek s kétségtelenné teszik, hogy kolozsvári fametszeteik korábbiak a wittenbergieknél.

Lucius az 1550-es évek első felében állandóan a Heltai-nyomdának dolgozott. Soltészné meggyőző megállapításai szerint a kolozsvári nyomtatványokban tőle ez időből legalább 15 iniciálé és 9 szövegkép származik, azonkívül a stílusról ítélve valószínűleg még 5 záróléc, egy keretdísz, egy mesterjegy, Tinódi címere és egy-két további illusztráció. Összesen mintegy 33 vagy 34 kézzel metszett könyvdísz. Ez öt évre elég munka.

Heltai fedezte fel a húszéves ifjú tehetségét, s Lucius nála, az ő nyomdájában kezdte pályafutását. Heltai nem kívánt tőle önálló kompozíciókat, hanem átadott neki Németországból magával hozott könyveket, rámutatott egy-egy illusztrációjukra s meghagyta neki: ezt messe fába.

¹¹ Vö. Joannes Bartholomaeides: *Memoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi ... confirmarunt*. Pesthini 1817.

Az eredetiség abban az időben nem volt fontos.

A *Catechismus minor*hoz wittenbergi könyv szolgált mintául. A címlapkeretet, melyben az alul egymással szembenéző két hosszúszakállú maszk képviseli a humort, Schirlentz 1532. és 1537. évi Luther-kiadványaiból vette.

Heltai azzal a tervvel tért vissza Wittenbergből, hogy Luther példájára lefordítja az egész bibliát. Lehet, hogy ennek kiadása céljából alapította Hoffgreffelt a kolozsvári nyomdát. A biblia első kötetének (1551. RMK I. 25.) egyetlen illusztrációját valószínűleg Lucius metszette az 1537-ben Prágában megjelent cseh biblia genezis-ábrázolásának kicsinyített tükörkép-másaként.

Lucius készítette a kolozsvári nyomda első évtizede valamennyi kiadványának iniciálédúcait. Virág- és levélelemeket, puttókat és madarakat váltogatnak. A 16. század legszebb hazai faragott kezdőbetűi. De képeiket, vonalaikat ezúttal sem ő találta ki. Csaknem azonosak Lufft wittenbergi nyomdász készletének egyes darabjaival. Lucius két sorozatot metszett gazdájának, s mindkettőben vannak példányok, melyek jelentéktelen kézelcsúszásoktól eltekintve mindenben egyeznek Lufftéval. Az első készlet D-je pl. megvan Lufft 1545. évi Luther-kiadásában, a második E-je és V-je többször ismétlődik Melancthon 1549-ben kiadott Luther-életrajzában; a G, H, K, T és I díszbetűket Lufft 1550-1552. évi kiadványaiban látjuk. Lucius 1545-ben, 15 éves korában, bajosan metszhetett Lufftnak Wittenbergában. Ergo: Kolozsvárt másolta a Heltai kedvenc szerzőjének, Luthernek Lufft-féle kiadványaiban látott kezdőket. S ezt ötletesen csinálta. A kolozsvári iniciálékban, melyekhez a gyakrabban előforduló E, M, A és I-ből négy-ötféle dűcot faragott, néha más betűbe véste át a wittenbergi motívumot, s azt jobboldali beállítás helyett baloldaliba helyezte. Lufft méretét rendszerint betartotta, de az első készletben néha eltért tőle s 25 X 23 mm helyett 42 X 43 mm-re szabta. Efféle különbségek ellenére a kolozsvári iniciálékat csak olyasvalaki faraghatta, aki tudatosan Lufftéit igyekezett utánozni.

S ha Lucius az 1550-es évek első felében csakugyan Kolozsvárt működött, akkor helytállhat Soltészné ama feltevése, hogy ő készítette a Heltai-nyomda első mesterjegyét is. Az alapítás idején, állítólag első termékként kiadott *Ritus explorandae veritatis* (RMK II. 47.) címlapját díszíti s babérkoszorúban „Clavsembvrg” felirattal Kolozsvár város címerét ábrázolja. Nyilvánvalóan nem a latin nyelvű kiadvány számára metszettek német felírássú címet, mely alatt a háromnyelvűség kifejezésekként ugyane címlapon az impresszum magyar hangzású: „Colosuarij 1550”.

Elfogadható az a feltevés is, hogy a Tinódi-*Cronicában* levő Tinódi-címer, valamint a kottasorok szintén Lucius metszvényei. Miután a címlap tőle való, a könyv belsejében levő faragványokkal is őt bízhatták meg.

Kétes ellenben az, hogy Luciusnak köze volna a Heltai *Chronica* címlapjához és záródíszéhez. Amikor e mű megjelent, Lucius már húsz éve külföldön tartózkodott. A szép címlapkeretet, mely mint említettem, Gran egyik 1530-as hagenai kiadványának tükörképe, más is másolhatta. A záróléc két babérkoszorús medaillonja közül a jobboldaliban Kolozsvár címere, Heltai régi jelvénye látszik, a baloldaliban pedig nevének kezdőbetűi közt a nyomda új s akkor először jelentkező mesterjegye: a tudás fája, ágairól letekintő kígyóval, a fa alatt emberi koponyával. Heltai váratlan halála miatt nem használhatta többé, de fia később új kidolgozásban vele díszítette némely kiadványát.

A feltevés, hogy Lucius Wittenbergából és Rostockból is küldött dűcokat Kolozsvárra, talán abból indult ki, hogy Heltai az ő távozása után, 1559-ben az *Agenda* (RMK I. 37.), 1571- és 1572-ben pedig Werbőczy *Decretuma* (RMK I. 87.) és a *Tripartitum* (RMK II. 130.) címlapján

még alkalmazott Lucius-fametszetet. De ez eredetileg a Tinódi-*Cronicán* jelent meg, s ezúttal csak egy a raktárból előkotort régi dúcot nyomtatott le újra.

Mégis kétségtelen, hogy összeköttetésben maradtak. Lucius Németországban nemcsak nyomdát vezetett, hanem kliségyártásra is adta magát. Erre oklevél-bizonyítékunk van. Egy 1588-ban kelt szerződéséből kitűnik, hogy egyik megrendelőjével szemben nem az óhajtott lécek eredeti dúcainak, hanem sokszorosított fémkliséinek szállítására kötelezte magát. Irodalmi emlék is tanúskodik róla. Halála után fia, ifjabb Lucius Jakab folytatta apja üzemét, s e fiú temetésén, 1638-ban a halottsirató szónok a mi idősebb Luciusunkat mondja a klisé feltalálójának.

Az országhatárokon átnyúló későbbi kapcsolatot leginkább Heltai kliséhasználatja bizonyítja. Lucius rostocki, majd helmstedti nyomdája kiadványaiban ugyanolyan fejlécek, záródíszek és díszkezdőbetűk fordulnak elő, mint nála. S nemcsak nála, Gutgesel bártfai nyomdája díszjeinek túlnyomó része szintén Luciustól származik. Sőt a nagyszombati katolikus tipográfiának is volt Lucius-féle záróléce, mely ugyanilyen alakban Kolozsvárt fordul elő. Egymástól távol eső helyen egyidőben megjelenő azonos könyvdíszek csak klisék - fémöntvények - lenyomatai lehetnek. Ha metszetek lennének, a faanyag merevsége, a faragókés időnkinti megcsúszása és a művész egyéni mozdulatai következtében a leghűbb másolás esetén is eltérnének valamiben egymástól. Két, vonalról vonalra egyező fatáblafaragvány nem létezik. Hát még ha több, érintkezésben nem álló, sőt - miként Kolozsvár-Nagyszombat esetében látjuk - egymással ellenséges viszonyban álló üzem egyidőben használja!

Lucius kliségyártásának és klisékereskedelmének nagy sikere volt. Heltai harmadik iniciálé-készletének darabjai az 1560-as években Wittenbergában, Majnamenti Frankfurtban, Rostockban, Prágában, Krakkóban fordulnak elő. Soltészné írja: „külföldi kiadványok forgatása közben, tehát nem rendszeres kutatás eredményeként, tíz 16. századi nyomdász kiadványaiban leltük meg ugyanezeket az iniciálékat”.

Lucius a szállítmányaival Heltai halála után is összeköttetésben maradt a kolozsváriakkal, özvegy Heltainéval és ifjabb Heltai Gáspárral, valamint felső-magyarországi kliséfogyasztóival. Egészen 1597 őszéig, amikor a pestisjárvány elragadta őt, feleségét és 13 gyermekük közül nyolcat.

Kliséi révén a magyar nyomdászat technikai és grafikai történetében új fejezet kezdődik vele.

*

Heltai özvegye első - és másfél századon át egyetlen - asszony-nyomdászunk, aki jellegzetes női ízléssel vezette tovább a kolozsvári nyomdát. Néhai férje tudományos és hitvitázó hajlamait elhanyagolta s inkább a humoros, népies, mesélgető irodalmat kedvelte. Termékeit is ennek megfelelően illusztráltatta. Ha a tárgy hasonlósága megengedte, takarékosan a nyomda régebbi díszjeihez nyúlt. Pl. a Fortunatus (RMK I. 343.) egyik metszetét Bogáthi Fazekas Miklós *Szép historia a tökéletes asszonyállatokról* (1577. RMK I. 128.) c. kiadványában s ugyancsak Fortunatus egy másik képét Ráskai Gáspárnak a vitéz Franciscoról szóló széphistóriájában (RMK I. 157.) használta fel.

Emellett igyekezett a nyomda díszítőállományát növelni. Heltaiék negyedik iniciálé-készlete az ő idejéből származik. Két új fametszője tűnik fel. Az egyik SJR (Czakó egybefonódó mesterjegymonogramját SRH-nak olvassa, amiben S jelenthet „sculpsit”-ot = metszette). 1578-ban Melius *Herbariumának* címlapján Lonicer *Kräuterbuchját* utánozta. A másik S (= sculpsit) GC vagy GCT (= Transilvanus), kinek névjegye 1577-től kezdve a század végéig tűnik fel kolozsvári és bártfai kiadványok metszetein. Legrégibb a *Salamon és Markalf c. tréfás népkönyv* (RMK I. 133.) címlapképe. Markalf alakját úgy ábrázolja, ahogy a szöveg

leírja, de felmerült a gyanú, hogy valamelyik megelőző, de ma ismeretlen német kiadását másolta benne.

Ifjabb Heltai Gáspár 1584-ben vette át a műhelyt. Ő szerezte be az ötödik iniciálé-készletet, melynek több betűje az egyik kölni nyomda kezdőinek utánzata. Nemcsak az építési hajlamot örökölte szüleitől, hanem követte őket a külföldi minták átvételében is. Leggazdagabban illusztrált kiadványa, a *Cisio* (1592. RMK I. 256.) 87 többnyire kalendáriumi fametszete javarészeben Regiomontanus *Astronomiája* 1564. évi frankfurti kiadásának képeit egyszerűsíti. Czákó Elemér azt hitte, a *Cisio* ábráit GC metszette. Nem lehetetlen éppen, mert e művész munkái később is láthatók ifj. Heltai Gáspárnál, azonban GC ez időben már nem tartózkodott Kolozsvárt, hanem Bártfán, ahol ilyen hosszú sorozatra alig lehetett ideje. Oda vonzotta barátsága Bártfa második, az öregedő Gutgesel pár évig párhuzamosan működő, majd örökét átvető nyomdászával, Klösz (Klész) Jakabbal, aki Gulyás feltevése szerint azelőtt a kolozsvári Heltai-nyomdában dolgozott. Közben ki-kisegítette volt gazdáját, s ezzel a bártfainak akaratlanul nehézséget okozott. Bártfa két legdíszesebb könyvét, az ismételtlen nyomtatott *Fortunát* (Sztr. 1834.) és az ehhez hasonló tárgyú *Sybillát* (RMK I. 350.) ő illusztrálta. Három fametszetét kölcsönadta Heltainak, aki azokat a tartalomhoz nem éppen illő módon 1597-ben s a következő két évben felhasználta (RMK I. 293, 311. és RMK II. 281). A dúcokat azonban nem adta vissza, s Klösz az igen kelendő *Fortuna* harmadik kiadásához kénytelen volt a Kolozsvárra került képeket újjal pótoltatni.

*

A díszek száma tekintetében Bártfa után, de időrendben előtte áll Hoffhalterék vándornyomdája. Apa is, fia is értett a fametszéshez, s az illusztrációk iránt alig érdeklődő Debrecenbe ők hozták ezt a művészetet, melyet a város nyomdája távozásuk után ismét elhanyagolt. Az apa, Rafael, Bécsből való menekülésekor onnan magával vitte ótestamentumi és haláltáncos jeleneteket ábrázoló iniciáléit, melyek ezentúl magyarországi nyomtatványaikban is előfordulnak. Mesterjegyén a körirat „Raphael Skrzetvski Anno 1565”; nálunk faragta, mert 1565-ben már körülbelül két év óta Debrecenben működött.

Hoffhalterék nem használtak kliséket s ebben hasonlítottak a szintén illusztrációkedvelő Manliushoz, aki miként ők, külföldi első nyomdájából, Laibachból hozott magával iniciálékat, de használt olyant is, melyet Hoffhalter Rudolftól vett át, aki a Dunántúlon útjait keresztezte, sőt vannak olyanok, melyek azonosak a nagyszombati katolikus nyomdáéval.

A nyomdadíszek vándorolgattak. Az újszigeti műhely egyes dúcai és iniciáléi Huszár Gálhoz kerültek, aki magával vitte őket vándorútjaira. Sylvester *Grammatica Hungarolatinája* címlapkeretének Ádám-Éva metszetét viszontlátjuk Debrecenben Melius Péter Aran Tamásának címlapján (1562. RMK I. 48.) majd 12 és 13 évvel később Semptén Bornemisza-kiadásokban (RMK I. 115. és 119.) Az újszigeti puttós O-iniciálé is megvan Bornemiszánál (RMK I. 119.) valamint az R is (RMK I. 115. és 195).

Bornemisza egyéb könyvdíszje szintén idegen eredetű. Többnyire kliséket használt s azokat később átvette tőle volt segéde, Mantskovit Farinola Bálint, akinél már néhány eredeti fametszetet is látunk, pl. mesterjegyét és 11 naptárillusztrációt (1582. RMK I. 196.). A Bornemisza-Mantskovit nyomdák 63 díszének túlnyomó része azonban sokszorosított körzet, klisírozott fejléc, zárómetszet és iniciálé. Mindkét vezető, miként felvidéki szaktársaik, Gutgesel és Klösz, ötletesen tudott körzetekből címlapkereteket összeállítani.

*

A többi nyomda diszei között legfeltűnőbb Coresi tírgoviștei diakónus brassói tipográfiájának Benkner János ottani patrícus költségén megjelent román nyelvű *Tetraevangeliuma* (RMK II. 82.). Coresi, aki hazájában megtanulta a fametszést, a betűtípusait is maga faragta, még pedig a szerb liturgiák írásának mintájára. Cifra ócirill betűk, melyek sorában egyes kisebbek meglapulnak a mellettük álló magasabbak közt. A kiadványt az „Ungrovlachia” (Havas elve) címerével díszítette. Széles keretében az egymásba kapcsolódó sűrű vonalak szövevényükben geometriai alakok felé törekszenek, anélkül, hogy határozott formát alkotnának, de ahogyan fent kifutnak és újra összeszövődnek, mégis világos, bár szokatlan keresztet mutatnak. A keret sarkain levél- vagy talán gyümölcsdíszfélék kanyarodnak ki. A kompozíció közepén két fekete fa közt fekete madár fehér keresztet tart. Miféle madár? Az is szem-nem-látta. Vonalvezetésében mindenben határozott, s a kép egésze, bár ügyes rajzoló munkája, mégis határozatlan.

Irodalom. Soltész Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. 1960. Akad. Kiadó. - Ua.: A sárvárújszigei nyomda könyvdíszéi. Bp. 1955. (Az OSZK kiadványai, XXXIII. sz.) - Ua.: A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek. Bp. 1957. (Klny. a Művészettörténeti Értesítő 1957. 2-3. sz.-ból.) - Ua.: Beiträge zur Geschichte des Ungarischen und des Wiener Holzschnittes im XVI. Jahrhundert. (Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 1958. Fasc. 1-2., 157-169. l.) - Ua.: A XVI. századi bártfai nyomtatványok könyvdíszéi. (Magyar Könyvszemle, 1956. 230-243. l.) - Ua.: Tévesen nyilvántartott XVI. századi nyomtatványok. (Magyar Könyvszemle, 1957. 49-52. l.) - M. J. Husung: Der Zeichner und Formschneider Jakob Lucius, Erstdrucker von Helmstedt. (Gutenberg-Jahrbuch 1940. 335-355. l.) - J. Fitz: Jakob Lucius in Siebenbürgen. (Gutenberg-Jahrbuch 1959. 171-176. l.) - Náday Pál: A könyvillusztráció technikája és szelleme. (Magyar Bibliofil Társaság Évkönyve, II. köt. 1931.) - Rosner Károly: Magyar grafikai művészet. Bp. 1938. - Szentkúthy Pál: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Bp. 1940. (A 94-110. lapon szól a „cifrákról”). - Czákó Elemér: Magyarország sokszorosító művészete. (Az iparművészet könyve, szerk. Ráth György, Bp. I. köt. 1902. 465-495. l.) - Vö. még Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és a XVI. században, 281 hasonmással. Bp. 1931. - F. Meynell & S. Morison: Printers flowers and arabesques. (The Fleuron 1923.) - R. Muther: Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance. München 1884.

A könyvek kötetése

Láttuk, az ősnymtatvány-kor hatalmas fóliánsait ujjnyi vastag fatáblák közé kötötték s azokat bevonták pácolt, cserzett, préselt, mintázott marhabőrrel, mert az tartotta össze legbiztosabban a súlyos köteteket. Ilyen kötés egy-egy szarvasmarha életébe került.

Amikor áttértek a könnyebb kötetekre, a kisebb rétalakra és vékonyabb papírra, fölösleges lett a kötetést fatáblával bélelni, s azt összeragasztott makulatúrával pótolták. A borítékolásra is megfelelőbbnek mutatkozott a könnyű birka- vagy kecskebőr. A cél a könyv súlyának csökkentése volt.

Miként a 15. századbeli nyomdákról, a reformáció korabeliekről is tudjuk, hogy többüknek saját könyvkötészete volt. Bornemisza még a reklámcélokra szolgáló naptárait is bekötötte, a folyton vándorló Manlius kiadványai közül pedig több azonos, eredeti kötésben maradt fenn, s a nyomtatványait a különféle állomáshelyeken egységes stílusban köttette.

De nem minden nyomdának volt kötetészete, mert akkor nem kellett volna a könyvkereskedőknek is könyvkötéssel foglalkozniok. Az 1583-ban Kassán elhunyt Gallen János bibliopola hagyatéki leltára 2 füzőállványt, 11 prést, 2 gyalut, sárgarézbe, ónba és fába vésett bélyegzőket, görgetőket, simítóvasakat, vasból metszett ABC-készletet és hasonlókat sorol fel.

A nagyobb városokban most is, miként a mohácsi vész előtt, önálló „compactor”-ok működtek, kik könyvkötői főfoglalkozásuk mellett alkalmilag kereskedtek is könyvekkel.

Eszközeikről Végh Gyula írt szemléletes tanulmányt. Műszereiket a saját rajzaik nyomán helybeni kovácsoknál rendelték meg. Pl. a kőszegi könyvkötők vaknyomáshoz és aranyozáshoz használt bélyegzői és görgetői Kőszegen készültek. A szegélyszávok, csipkék, rozetták, indák stb. miben sem különböztek a külföldön használt ornamentumoktól. A nyugati határszélek díszítő stílusa természetesen német, elsősorban bécsi mintákat utánoztak.

Ízlésben nem különböznek lényegesen a francia és angol kötésektől. Valamennyinek a 16. században világszerte nemcsak megóvó, karbantartó, hanem bibliofil célja is volt, s ahány eredeti kötést abból a korból ismerünk, mind tetszetős, mind egyúttal állványokra elrendezett szobadisz is kívánt lenni. De a megfigyelő észreveszi a különleges helyi változatokon kívül a mesterség oktatóinak és a használt műszereknek hatását is.

A 16. század második feléből származó legrégebbi ismert kőszegi kötések még egészen a szokásos német vaknyomásos díszítéssel készültek. Már ezeken mutatkozik a tükörben vagy a külső keretsávban az a láncszerű, palmettákkal megtűzdelt szalagfonadék, mely a következő két században készült kőszegi kötésekben is előfordul. Egészen azonos görgetőmintával élt 1575-ben J. Krause szász udvari könyvkötő Drezdában. A soproni könyvkötők is ugyanilyen szerszámot használtak, még pedig akkor is, amikor kissé vaskos formáival már nem egészen illett a későbbi finom vonalú filigrán elemekhez.

Iványi Béla hazai könyvtörténeti oklevéltárában számos könyvkötői számlát és nyugtát közöl, melyekből kitűnik, hogy egy-egy könyv kötetése a kötet nagysága szerint 8 denártól 3 forintig terjedő összegbe került. Panth Mihály pozsonyi könyvkötő 1566-ban az udvari kamara egyik iktatókönyvének bekötéséért 25 denárt, 3 másik iktatókönyvéért együtt 1 forint 90 denárt számított. Ugyanő be is szerezte a hivatalnak az iktatáshoz szükséges íveket s meg is vonalazta őket. Nagy tömeg lehetett, mert tekintélyes összeget, 9 és fél forintot kapott érte. 1594-ben egy másik pozsonyi compactor, Mandell Kristóf, szintén egyúttal papírszállítója az udvari kamarának, egy ízben 29 forintot, másszor papírért, pergamenért és tintáért 44 és fél forintot számlázott. Ez árukhoz viszonyítva a kötések olcsók. Panth egy csomó kalendáriumot példányonként 8 denárért, Mandell pedig 1593-as magyar naptárt piros bőrbe 20 denárért kötött.

Irodalom. B. Koroknay Éva: Magyar könyvkötészet a XVI-XVII. században. (A Könyv, V. évf. 9. sz. 1955. 412-416. l.) - Végh Gyula: Régi kőszegi könyvkötések. Szombathely 1939. 11. l. (Vasi Szemle Könyvei, 132. sz. Klny. a Vasi Szemle VI. évf. 1-2. számából.) - Végh Gyula: Régi magyar könyvkötések Végh Gyula színes rajzaiban. Bp. 1936. (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Címjegyzéke, XI. köt.) 19-40. l. és 3-8. t. - Ua.: Régi kötések a XV-XVIII. századokból. - Ua.: Ungarische Barockeinbände. Mainz 1925. Klny. a Gutenberg-Festschrift-ből, 125-129. l. és 12-15. t. - Vö. Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331-1600. Bp. 1937. (Az OSzK kiadványai, 4. sz.)

A nyomdák papírellátása

A papírgyártás a középkor és a 16. század legegyszerűbb ipara. Nyersanyaga a rongy, s ez mindenütt kapható. Eszközei pataktól hajtott őrlőmalom, vízzel telt kád, szita, a hengerléshez henger meg deszka, az ívek szárításához kifeszített kötél. Iparengedély nem kellett hozzá, - emiatt oklevélre nem volt szükség. Viszont papír mindenütt kellett, különösen a 16. század

kezdete óta, amikor minden iroda belőle élt. Nyomdát nem lehetett alapítani, ha a papír olcsó beszerzése nem volt biztosítható. Hihetetlen mennyiségben gyártották. Némi fogalmat ad róla Briquet négy hatalmas kötetből álló, de mégis igen hiányos vízjegykatalógusa. Tömege vitathatatlan tény, mely beszédesen cáfolja a kevés oklevélen alapuló hitet.

A papír régibb története is hemzseg a legendáktól. Az tény, hogy a legrégebb fennmaradt példányok kínai hieroglifákat tartalmaznak s emiatt esetleg megállhat a papír kínai eredetének elmélete, amit - természetesen kevesebb hitelességgel - irodalmi hagyományok is megerősítenek. S nem lévén szakértő, azt is elhiszem, hogy a kínaiak már megsejtették a cellulózénak mint alapanyagnak szerepét s ezért választották nyersanyagként a kenderhulladékot, eperfa-kérget és selyemgubókat. De az viszont jellegzetesen vallásos ízű legenda, hogy feltalálóját Tsai Lun, kit tengernyi pagodában tisztelnek. Azt a hagyományos és tankönyveinkben megismételt adatot is kételkedéssel fogadjuk, hogy kínai hadifoglyok terjesztették a papírgyártás tudományát a 8. század közepén nyugatra, az arabokhoz, kiknek azonban nem volt megfelelő növényi nyersanyaguk (?) s ezért rongyokból öröklték a papírmasszát. Tény ismét az, hogy Olaszországban és Franciaországban a 12. század közepéről maradtak fenn az ottani legrégebb papíroklevelek. (Merész dolognak látszhatott a maradandó pergamen helyett romlandó papírt használni.) A pergamen fogyásával járó gazdasági okok a nyomósak. Az olaszok világutazók voltak, kiknek elődei már a római császárság korában elég leleményesen megtanulták a papiruszt pergamennel pótolni, ezúttal pedig rászorultak a pergamennek más anyaggal való pótlására.

Éppúgy, mint az ősnyomtatvány-korban, a 16. századi nyomdászatnak is legfontosabb, sőt a kiadványok rohamos szaporodása és a pergamen fogyása miatt legnélkülözhetetlenebb üzemanyaga a papír, s ennek beszerzését minden nyomdavezetőnek gondosan meg kellett szerveznie. Tele papírraktár nélkül nem foghatott termelőmunkához. Nagyobb papírkészletet kellett felhalmoznia, mint az ősnyomdáknak, mert a munka üteme meggyorsult, a könyvfogyasztók száma szaporodott, bizonyos tömegtermelésre kellett áttérni. A több kiadvány több papírt, a több papír pedig a könyv előállításához fokozott időfelhasználást követelt. S miután a fogyasztók, különösen az iskolák, drágállották a korábbi könyvárakat, a papírgyártók olcsóbb termelésre szánták magukat. A kódexek hártáját sikeresen utánozó 15. századi keményebb, vastagabb, sárgásabb papír helyett puhábbat, könnyebbet, szürkébbet, sőt helyenkint foltosat szállítottak. A minőségkülönbséget az első rápillantásra és tapintással észrevesszük. A górcsővi vizsgálat ugyanazt az anyagot találta bennük mint az előző századbeli papírokon, - feldolgozott rongyokból származó pamut-, kender- vagy lenrostokat, - romlásuk oka tehát nem pótanyagok (száraz falevelek, kukoricaszárak) felhasználásából ered, hanem abból, hogy a gyártás időnyerése, a munka gyorsítása érdekében a kádakban áztatott anyagot már nem zúzták oly alaposan, s pépjét nem kavarták oly hosszan, mint előzőleg. Így aztán a 16. század első felében a forgalomba hozott papír árát is csökkenthették egy harmadával.

A magyarországi papírfajták eredetéről igen keveset tudunk. Ballagi Aladár Bártfa város levéltárának 1532-ben keltezett iratain olyan vízjegyet talált, mely koronázott pajzson Magyarország címeréből vett kettős keresztet mutat. Fontos felfedezés, de elkésettnek tűnik. S maradi feltevésnek látszik, hogy Mantskovit Vizsolyba mégis Németországból hozatott papírt.

Az újszigeti nyomda papírját Fazakas József vizsgálta meg, s megállapításaiból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nem közvetlenül malomból hozatták, hanem a közeli Bécsben kereskedőtől - valószínűleg a papírárusítással is foglalkozó Singrenius nyomdásztól - vásárolták. A malmok papírja ugyanis csak egy vagy két alapvízjegyet mutat, melytől az elkerülhetetlen változatok lényegükben nem térnek el; a kereskedő viszont sokféle eredetű és minőségű gyártmányt tartott vevői számára készenlétben. Sylvester *Grammaticájának*

unikumpéldányában kétféle vízjegy látszik: az egyik, a jobbik és fehérebb papírja velence-vidéki malomból, a másik és szürkébb a német Ravensburg környékéről származik. Az *Újtestamentum* 12 magyarországi példányában Fazakas 18 különféle vízjegyet talált. A papír kétharmada bajor, a többi észak-olasz, elzászi és sziléziai malmok terméke. Bécsig útjuk javarészt dunai hajókon tehették meg. Újszigetre pedig Nádasdy alkalmazottai fuvarozhatták, - legalábbis Abádinak 1541. május 29-én Nádasdyhoz intézett leveléből az tűnik ki, hogy az *Újtestamentumból* nyomtatott 25 példányos különlenyomat papírját Sárkány Antallal vétették meg. Az udvari főméltóságot viselt Nádasdynak Bécsben is volt háztartása, s voltak alkalmazottai, kik gyakran tették meg az utat sárvár-újszigeti kastélya és bécsi palotája közt. Ezek közé tartozott Sárkány.

Gyalui Farkas Huszár Gál magyaróvári és debreceni nyomtatványainak papírjait hasonlította össze, s megállapította, hogy e két helyen más-másféle készítményt használt. A magyaróvári-ról azt hiszi, Bécsből szerezte, a debreceni ismeretlen keleti vagy északi (eperjesi?) papírmalomból származhat. A magyaróvári papír vízjegye (Briquet 8823. sz. változata) csakugyan előfordult Bécsben (1554-1559), Salzburgban (1552-1564) és Villachban (1550-1564) keltezett iratokon, legelőször azonban Magyarországon, 1544-ben. Ebből - a papírmalmokra és a papírszállításra vonatkozó adatok híján - bajosan vállalkozhatunk következtetésekre.

A nyomdatulajdonos mindenesetre közelről érdekelt a papíriparban. Levéltári bizonyítékokból tudjuk, a brassói malom 1546-ban kezdte meg működését. A város létesítette, nyomdászat-történeteink hite szerint Honter kezdeményezésére. Vízjegye Brassó város címere, ugyanaz mint Honter mesterjegye. Honter és eleinte Heltai ezt a papírt használta. Heltai aztán az 1560-as évek elején Kolozsvárt építtetett papírmalmot. Vízjegye az ő monogramja. Megtakarította vele a kétszáz kilométeres szállítás fuvarköltségeit.

A talmács-szebeni papírmalom legkorábbi adata 1570-ből való. Ekkor (május 29-én) közli Berger-Teuffel György, a württembergi Riedlingből Erdélybe költözött „papiermacher”, Szeben város tanácsával, hogy a papírmalom építésére 1233 forintot és 63 denárt költött, s hogy a finomabbik írópapírt bálánként 10 forint, a durvább nyomópapírt 9 forint, a gyengét „ausschusst” (csomagolópapírt?) 8 forint áron adja. Hozzáfűzi, hogy egy-egy bálában 10 rizsma, egy-egy rizsmában 20 füzet, egy-egy füzetben 25 ív foglaltatik; - vagyis rizsmájában 500, bálájában 5000 ív. Elég olcsón árusította: a legjobb minőségből öt ív egy denárba került. A denár volt a legkisebb - ezüstből vert - pénzegység. Debrecenben tyúkot vagy fél font marhahúst vásárolhatott rajta.¹²

Báthori István erdélyi fejedelem 1573-ban megengedi, hogy a talmácsi malom gyártmányait Erdélyben bárhol árusíthassák. Az ő országában is megkezdődött az állami szabadalmak uralma.

Irodalom. Fazakas József: A sárvár-újszigeti nyomda papirosai. Bp. 1957. A vízjegyek ábráival. (Az OSZK kiadványai, XXXIX. sz. Különlenyomat a MKSz-ből. Lapalji jegyzeteiben felsorolja a fontosabb megelőző irodalmat is.) - Gyalui Farkas cikke Huszár Gál papírjairól: MKSz 1902. 72. l. - Berger-Teuffel talmács-szebeni jelentését közli Iványi i. m. 64. l. 133. paragrafus. - Bogdán István: Az első magyar papírmalmok. (Papíripar 1959. 1. sz. 67-73. l.)

¹² Csűrös Ferenc: A debreceni városi nyomda története. 1911. 69. l.

A nyomdavezető számvetése

Mielőtt az üzem a tervbe vett könyv előállításához fogott volna, vezetőjének tisztába kellett jönnie a munkálat költségeivel. Mennyibe kerülnek a ráfordítandó anyagok - papír, nyomdafesték, az esetleges öntéshez szükséges fém - s mennyi idő bére (munkadíj meg ellátás) esik a személyzetre? Ha pedig a várható kiadásokról képet kapott, azt mérlegelte, mennyi folyhat be a kiadvány értékesítése során? Remélhet-e nyereséget a maga számára? Mindezzel kapcsolatban több eldöntendő kérdés merült fel: hány példányt kell nyomtatnia s mekkora lehet a kiadvány egy-egy példányának ára? A túlzott példányszám pazarlás; e tekintetben gyakran elszámították magukat, amit a régi kötetláblákban fennmaradt makulatúra tömege bizonyít. Érzék dolga eltalálni, hogy az olvasók milyen rétege fog az új könyv iránt érdeklődni, - hány vevőre számíthat?

Ha mecénás támogatta, kevesebb a gondja. Ha ilyen nem akadt, megrendelőkre vadászott. Keveset tudunk róluk, mert a legtöbb ebbeli terméknek nyoma veszett, főleg ha hivatalok vagy gazdasági tényezők megbízásából fakadtak. Hirdetéseket, plakátokat, rendeleteket érvényük megszűnte után nem őriztek meg, s ma már csak kivételesen, a véletlen kegyéből, kiáztatás során juthatnak tudomásunkra. A Toldy Ferenc kiadásában 1870-ben újra megjelenő *Igen hasznos és drága nemes receptum* (RMK I. 349.)¹³ bizonyára nem az egyetlen példája volt e műfajnak.

Mégis, pusztán rendelésből kevés nyomdász tudott megélni, s ezért saját vállalkozásban mint kiadó próbálkozott. Többnyire óvatosan: az iskolákban megkövetelt latin tankönyvek utánnyomataival és idegenből magyarra fordított népkönyvekkel: kátékkal, énekeskönyvekkel, imakönyvekkel, kalendáriumokkal, sorsvetőkönyvekkel, melyeket a könyvtárak szívesen átvettek s vásárokon ponyván árusítottak.

Az utánnyomat volt a legolcsóbb módja a könyvkiadásnak, adva lévén a szöveg s a beosztás, ami sok munkától mentesítette a vezetőt. Az akkori erkölcsi érzék nem tiltakozott ellene. Miként az ősnymtatvány-korban, a könyv sikerét bizonyította. De a kiadók anyagi érzéke feláldozta ellene, s érveik hatására megszületett a könyvprivilegium, először nyugati államokban, majd azok mintájára a Habsburgok világában s végül Erdélyben. Csakhogy nemzetközi megállapodások hiányában csupán a kibocsátó hatalom területén tiltotta el a privilegizált könyvek utánnyomását. Hiába védte Werbőczy *Tripartitum*-át Bécsben szabadalom, - Heltai Kolozsvárt ez nem kötötte. Viszont Pesti Mizsér Gábor *Újtestamentum*-fordításának 1536-ban kapott ötévi bécsi privilegiuma miatt a Habsburgok alá tartozó Újszigeten Sylvester *Újtestamentuma* csak az öt év letelte után, 1541-ben jelent meg.

Az utánnyomás előnyeinek ellenére mégis elég szép számban adtak ki eredeti műveket, első kiadásokat. Amit a magyar irodalomtörténet a 16. század költői és prózai alkotásaiból ismer, azt túlnyomórészt akkori nyomdáink tették közzé. Aránylag kevés mű maradt fenn kiadatlanul, kéziratban.

Legtermékenyebbek az önkiadó tudósnyomdászok: Honter 27 részint saját, részint a maga átdolgozású vagy kommentáros latin alkotását bocsátotta ki, - többet ismételt; Heltai a század legtermékenyebb és legélénkebb stílusú magyar írója 15 magyar könyvével és azonkívül 3 latinnal és egy német művével szerepel; Bornemisza 12 kötete terjedelemben múlta felül valamennyit. Telegdi Nagyszombatban 7 magyar és 2 latin munkáját nyomatta; utóda, Péchy Lukács ugyanott 8-at, többnyire fordításait. Wagner Bálintnak, aki Honter utóda Brassóban, 14 latin és görög nyelvű kiadványa tartozik e csoportba.

¹³ Vö. Horváth János: A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp. 1957.

Ha lapozgatunk a RMK első kötetében, a magyar szépirodalom félszáz első kiadását találjuk benne, közte Tinódi Sebestyén munkájának kolozsvári kiadását, a Balassa Menyhárt árultatásáról szóló komédiát, Balassa Bálint *Credulus és Júliáját* (Bártfa 1588), Ilosvai Tholdiját (Debrecen 1574) és mintegy két tucat verses széphistóriát, melyek nyomtatására Kolozsvárt Heltainé és a debreceni nyomda specializálta magát. (Határozott számoktól a bibliográfia és statisztikája iránti bizalmatlanságom miatt tartózkodom.)

A nyomdász az anyagi sikert ért kiadványait kb. 30 esetben újra közzétette, mások pedig az eredeti kiadó rovására - kijegyzésem szerint 13 műből 25 esetben - utánnyomatot készítettek. Impresszumuk is azt mondja „Vyonnan nyomtattatott”. Ebben Manlius járt elől, főleg Monyorókeréken meg Siczen.

A fordításokból az irodalom színvonalát legkevésbé a csak templomi célokra szolgáló számos énekeskönyv éri el. Annál érdekesebbek az ókori klasszikusok (Vergilius, Cicero, Plutarchus, Ezopus, Josephus Flavius) műveiből készült fordítások. A Melanchton által divatba hozott görög szerzőkét különösen méltányoljuk, mert aránylag kevesen értettek görögül. De mi célja lehetett a latin írókénak? Kevés is van belőlük, szemben a Szentírás különféle magyar kiadásaival (13). Azokat a nép kedvéért adták ki. Fordítás a verses széphistóriák fő része is (Salamon és Markalf, Boccaccióból Tankréd és Gizmunda stb.). Fordítottak több tudományos és ájtatossági munkát is. Utóbbiak közé tartozik Balassa Bálinté, a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* (Bártfa, 1580). A tudományosok közt feltűnő sikere volt Gemma *Arithmetikájának*. Először Debrecenben 1577-ben jelent meg, s fordítóját még a kiadó Hoffhalter Rudolf sem ismerte. Öt évvel később, 1582-ben új kiadást ért Debrecenben, majd 1591-ben Kolozsvárt ifj. Heltai Gáspár a saját átdolgozásában tette közzé.

Más tudományos munka iránt kevés volt az érdeklődés, - akkor is, ha nem volt fordítás. Sylvester *Grammatica Hungarolatinája* el nem kelt példányait belepte a por az újszigeti kastély lomtárában, s Heltai utolsó, halála után megjelent *Chronicájából* sem igen fogytak a példányok, mert a fennmaradtak szép tiszták. Több sikere volt a szótáraknak (*Synonymorum liber*, Kolozsvár 1589, és Szikszai Fabricius Balázs már a XVI. században 4 debreceni kiadást ért Nomenclaturájának).

A magyarul olvasók körében leginkább a vallási könyvek fogytak. A reformáció állt a kor gyújtópontjában, ez mozgatta leginkább a lelkeket. 1558 óta (elsőnek Huszár Gáltól) 22 prédikációs kötet jelent meg, köztük a század legterjedelmesebb művei (- Bornemisztól Semptén 1574-1578-ban 718, 965, 930 levélen, Detrekön 1579-ben 679, Kulcsár Györgytől 1574-ben Alsóliván Hoffhalter Rudolfnál 561 levélen és Telegditől Nagyszombatban 1580-ban 758 lapon). Rajtuk kívül 17 polemikus írat tárgyalta a felekezeti harcok legégetőbb problémáit, és melléjük sorakozott egy sereg katekizmus, szentírásszöveg - latin, román és ószláv nyelven is, - végül templomi énekeskönyvek és néhány ájtatossági elmélkedés.

Megjelent még Manliusnál 1588-ban Frankovith Gergely kuruzsló könyve (*Hasznos és fölőtte szikseges könyv*, RMK I. 223.) és *Az kopaszságnak dicséreti* (Kolozsvár 1589. RMK I. 226.)

A művelt osztályhoz szóltak a latin kiadványok. Kicsinyeknek tankönyvek, felnőtteknek elsősorban klasszikus szövegek. Utóbbiak legtöbbje brassói kiadvány. Honter 2 latin és 2 görög Aristotelest nyomtatott, Cicerótól a leveleket és a Rhetoricát, Wagner Bálint pedig ógörög szemelvényeket. Az újkori latin írók közt Erasmus Debrecenben, Kolozsvárt és Szebenben, Melanchton több kiadása Brassóban és Kolozsvárt jelent meg. A hazaiak közt említsük meg Dávid Ferenc 19 latin teológiai vitairatát és Beythe István magyarországi növénytanát, a *Stirpium nomenclator Pannonicust* (Németújvár 1583. RMK I. 205. Manliusnál).

*

Felmerül a kérdés, kaptak-e a korabeli szerzők kiadóiktól írói tiszteletdíjat?

Eldöntésére nemigen használhatjuk azt az oklevéladatot, hogy Pictorius Fülöp a szebeni városi tanács számadása szerint 1544. július 16-án román nyelvű cirill betűs katekizmuskézirat lefordításáért 2 forintnyi jutalomban részesült. Nem tudjuk, kinyomtatás céljából fordította-e, (mert példányt nem ismerünk belőle) vagy a tanács tájékoztatására?

Az írói pénzbeli tiszteletdíjat a külföldi kiadók sem ismerték még. A szerző munkájáért csak példányokat kapott, s a kiadó gavallérosságától függött, hogy mennyit.

Pesti Mizers Gábor 1538-ban Singreniusszal kiadatta a *Nomenclatura sex linguarum* c. (RMK I. 9.) hatnyelvű szótárt, mely eredetileg 1531-ben Nürnbergben nem mint az ő munkája ötnyelvűként jelent meg, de melyet Pesti a győri püspök, Ujlaki Ferenc, felszólítására kiegészített a magyar jelentésekkel. A kiadást Ujlaki valószínűleg a nyomdaköltség fedezésével is támogatta, mert a kiadvány neki van ajánlva. Singrenius ezer példányt nyomtatott belőle, de Pestinek csak tízet adott, amit ez Peregi Albert címzetes pécsi préposthoz, másik pártfogójához írt levelében „mira ingratitude”-nak, bámulatos hálátlanságnak minősít. Őt példányt továbbít a mecénás püspökhöz, egyet pedig Peregihez, aki a püspöknél szószólója.

A magyar kiadók alkalomadtán bőkezűbbek. Ifj. Heltai Gáspár Baranyai Decsi Jánosnak *Syntagma* c. jogi kompendiumából, melyet Heltai a maga költségén nyomtatott, szerzői díjul száz példányt adott. Ez megfeleltethet a kiadói költség tíz százalékának. Az író tetszése szerint eladhatta példányait, s azok árát nyilván maga szabta meg.

Kapott jutalmat az író mecénásától vagy attól, akinek munkáját ajánlotta. Nádasdy Sylvestert elhalmozta anyagi javakkal, még két földbirtokot is ajándékozott neki. Tinódi pedig *Cronicáját* I. Ferdinándnak ajánlotta, s ezért a királytól 50 forintot kapott.

Az elv tehát, úgy látszik, fennállt, hogy a szerzőnek munkájáért díj jár, de a gyakorlatban még nem alakult ki erre vonatkozó egyöntetű szokás.

A kiadványok értékesítése

Mai távlatunkból a régi kiadó legnehezebb és legbonyolultabb feladatának a kinyomtatott példányok értékesítése látszik.

A 16. századbelinek több módjáról van tudomásunk:

- a) házalásról,
- b) ponyván való árusításról,
- c) bizományosokról,
- d) könyvkötők és hivatásos könyvkereskedők igénybevételéről. Az utóbbiak vagy készpénzen vettek át bizonyos számú példányt, vagy pedig eladásukra utólagos elszámolás kötelezettségével vállaltak megbízást.

Az újszigeti *Újtestamentum* kiadója, Nádasdy Tamás, a mecénás, nem kívánt nyeréskedni, hanem a maga számára csak annyi példányt tartott meg, amennyit ismerőseinek ajándékként küldött. A többit megosztotta a könyv előállítói közt. Kapott példányokat Sylvester János, a szerző, illetőleg fordító, Abádi Benedek a nyomdavezető s nyilván Sylvester Mihály, a szedő is. Sylvester János, santa lévén, megbízottainak postán küldte a maga példányait. Egyik

Nádasdyhoz írt levelében panaszodik, hogy valamelyik csomagja Gyulafehérvárt nem ért célzt, elveszett.¹⁴

A mozgékony Abádi személyesen házalt a példányaival. De útiköltsége sem térült meg. Hogy kárpótolja magát, Sylvester Mihállyal felesben 25 különlenyomatot készített az *Újtestamentum* ama részéből, melyből az egész könyvet drágállóknál érdeklődést tapasztalt. Ismerve Sylvester János zsémbes természetét, a papírt saját számlájukra vették, s a nyomdai tanoncok élelmét is a magukéból adták. János azonban felbőszülten elkobozta különlenyomataikat. Féltékenyen ügyelt az osztozkodás megállapított arányaira. Kölcsönös feljelentéseket juttattak Bécsbe Nádasdyhoz, aki jót mulathatott perpatvarukon.

A „ponyva” szerepét magának a szónak etimológiája mutatja. A Heltai-nyomda és a debreceniek széphistóriáit azért nevezték ponyvának, mert igénytelen s olcsó füzeteiket a vásárokon valóban ponyvasátrak alatt kitergetve kínálgatták az ott sétálóknak.

Az értékesebb köteteket lehetőleg bizományos rendszerben értékesítették. Egykorú levelek fő- és albizományosokat emlegetnek. Bornemisza főbizományosa Máriássy Pál szepesi főispán és előkelő nemes földbirtokos, akiről nem tételezhetjük fel, hogy könyvekkel házalt volna, vagy hogy vásári ponyvasátorba vonult volna velük. Bornemisza egyik Máriássyhoz írt levelében közli, hogy Esterházy Ferenc pozsonyi alispán is segédkezik neki a postillák eladásában.

Máriássy többek közt három plébánosnak adta tovább az árut, kik osztalékban részesültek. A könyvcsomagot a 10 forintnyi forgalmi ár helyett 6-ért kapták s eladhatták 10-ért.

Máriássy pontos elszámolásokat küldött Bornemiszának, kinek folyószámlája volt nála. A szerző-önkiadó leveleiből azt is tudjuk, hogy a könyveket Márkusfalvára szekereken továbbíttatta. Egy ízben bocsánatot kér, hogy csak egyetlen szekérre valót küld.

Másutt egyházi személyek szervezik meg az értékesítést. Debreczeni János szántói, majd károlyi prédikátor a harangozójának, aki egyúttal könyvkötője is, jegyzék kíséretében adja át a rábízott árut, még pedig nem egy munkát, hanem számosat, különféle szerzőktől. Úgy látszik, rendes mellékfoglalkozása volt a könyvekkel való kereskedés. A jegyzék felsorolja Melius *Szent János jelenését* 25, Nagybankai *Hunyadiját* 52, Ilosvai *Historia Alexandri Magniját* 28, Temesvári *Kenyérmezei Győzelmét* 14, Görcsöni Ambrus egy ma már ismeretlen széphistóriáját 67, a *Historia Turcarumot* 30, Westhemer *Libellus Troporumat* 70 példányban. A jegyzékből azt is megtudjuk, hogy a harangozó Melius említett munkájának egy-egy példányát 8 denárért kötötte be.

Alkalomadtán maga a mecénás veszi kezébe az ügyet. Alsólendvai Bánffy Miklós Zala megyei főispán Kulcsár György *Postilla*-kötetét 1574-ben kinyomatta, s a szerző halála után a még eladatlan 350 példányt 1578-ban Desich Péter pozsonyi könyvkereskedőnél helyezte bizományba azzal, hogy minden eladott példány után 1-1 tallért fizessen neki a terjedelmes munkáért. Desich 6 év alatt 142 forintot küldött Bánffynak. Utóbbi többszöri sürgető felszólítás után 1584-ben a pozsonyi tanácsot megkereste, szorítsa Desichet a még esedékes 208 tallér megfizetésére, vagy a még el nem kelt példányok visszaküldésére.¹⁵

Képet ebben a fejezetben is gyakran csak a szórványosan fennmaradt, s háborús idők viszonytagaiban el nem pusztult periratokból kapunk. Belőlük tudjuk, hogy a protestantizmus egyházi agitátorait bizományosi tevékenységükben a katolikus hatóságok, ha csak tehették,

¹⁴ A levelet közli az ItK 1893. 96. l.

¹⁵ Gulyás Pál, MKSz 1944. 111-112. l.

felelősségre vonták. 1581-ben a kassai városi tanács a Károlyi András lelkésznél talált könyveket elkoboztatta, s őt magát kiutasította a városból, melyet három nap alatt el kellett hagynia. Néhány évvel később Wedán Ferenc prédikátornak tették ki ugyanott a szűrét, Kálvint dicsőítő nyomtatvány terjesztése miatt.

A hivatásos könyvkereskedők a mohácsi vész előtt nagy műveltségű és jó ízlésű emberek, amiről gyönyörű kiadványaik tanúskodnak. A mohácsi vész után a pálya kisszerűvé vált. Kiadói tevékenységre már nem gondoltak. A leromlott hitelviszonyok miatt az óvatos nyomdászkiadóktól többnyire csak készpénzért vehették át a könyvárukat. Emellett más jövedelmi forrásokról is kellett gondoskodniuk s még jó, ha mellékfoglalkozásul a szakmájukkal rokon könyvkötészetet tanulhatták meg. Gallen János kassai könyvkereskedő 1583. évi hagyatéki leltára könyvkötőeszközöket is sorol fel. A „compactor” jelző áll egy Márton nevű eperjesi könyvárus neve mellett is, de ez a század közepe felé több pénzt szerzett boltjában fűszer eladásával, mint a könyvekével.

Az ősnymtatvány-korától oly előnytelenül különböző 16. századi könyvkereskedelmet a bürokrácia privilégium és utólagos cenzúra bevezetésével a maga kezdetleges elgondolása szerint szervezte meg. Ezúttal Erdély járt elől a rossz példával. Honter *Agendájában* 1547-ben közli az első onnan ismert cenzúrendeletet: „Könyvkereskedőnek nem szabad külföldről Erdélybe haszontalan és elvetendő könyveket behoznia, vagy az újonnan behozottakat áruba bocsátania mindaddig, amíg az illetékes hivatal tudós férfiakkal át nem nézette és jóvá nem hagyatta”. Másfél évtizeddel később II. János király Gyulafehérvárt az országára érvényes privilégiumokat tesz közzé: a külföldi könyvkereskedők kitiltandók s Kolozsvárt foglalkozásuk üzését kizárólag Schessburger Jánosnak és Falk Ambrusnak, Brassóban pedig Honterus Calixtnak engedi meg.¹⁶ 1582 nyarán pedig Báthori Zsigmond felhatalmazza Gallen János kassai könyvkereskedőt, hogy külföldi könyveket, hacsak nem tartalmaznak tiltott vagy gyanús tanokat, a fejedelemség egész területén bárhol árusíthasson.

Ekkorára már a Habsburg-birodalomból is kapunk néhány adatot. Freytag könyvkereskedőt lutheránus volta miatt Bécsből kiutasították, s Kismartonban telepedett meg. Bécsi címére azonban még egyre érkeztek lipcsei küldemények. 1582-ben az egyik neki küldött könyvhordó 17 ívrétű, 66 negyedretű és számos nyolcadretű munkát tartalmazott. A bécsi püspök cenzúra-hivatala átvizsgálta őket s mindössze 3 könyv kiadását engedélyezte számára. A többi mint lutheránus szelleműt elégették.

Pozsonyban is feltűnedeznek tiltott könyvek. Scherer György jezsuita páter eljárást javasol Hiller bécsi könyvkereskedő ellen, mert Pozsonyban a vallás szempontjából káros német nyomtatványokat terjeszt.

Viszont, miután a könyvforgalmat nem lehet egyetlen nemzet körére korlátozni, ugyanakkor, amikor hozzánk külföldről érkeznek kiadványok, hazaiakat is visznek ki Németországba. Erdélyi nyomdászok, illetőleg megbízottaik ellátogatnak Lipcsébe és Augsburgba, hol a Magyarországon előállított latin munkákat szinte könnyebben adhatták el, mint itthon. Schwetschke *Codex nundinarius*ában a frankfurti könyvvásárra került számos latin kiadványunkat sorolja fel.

A könyvkereskedelem a 16. században állandó bolti árat nem ismer. Szemben az ősnymtatvány-korral, amikor a kiadvány quinternioinak és fametszeteinek száma, a könyv rétalakja és a kötés minősége megnyugtató támpontot adott az árszabásra, most olyan összegen árusítottak, milyeneken éppen lehetett. Bornemisza mint kiadó *utasítást* is ad Máriássynak, hogy

¹⁶ Iványi i. m. 50. l. 103. §.

alkudozás esetén legyen engedékeny. *Postillája* I-V. kötetét 10 forintra tartotta, de bizományosa adhatja 8-ért is; a IV-V. kötetet pedig 4 forint helyett 3-ért.

A viszontárúsító a maga bármi szerény nyereségével jogos árdrágítóvá vált.

A könyvkereskedő számításában többféle szempontra ügyelt. Ha valaki több példányt vásárolt, olcsóbban kapta. Gallen leltárában a Fortunatus-népkönyv darabjának árát 20 denárban szabta meg, de aki 4 példányt vásárolt, 80 denár helyett 75-öt fizethetett. Ilyenkor néha furcsa oszthatatlan árak keletkeztek. Pl. Gallen Euripides egyik tragédiája ma ismeretlen kiadásának 6 példányáért 59 denárt számított.

Hagyatéki leltárában, melyből legtöbbet tudunk meg az 1583 körüli árakról, figyelembe vette a kötést is: Heltai *Chronicája* fűzött példányának ára 1 forint 18 és fél denár, a kötötté 1 forint 50 denár. Heltai *Wy Újtestamentoma* fűzve 72 és fél denár, kötve 1 forint 20. Különbséget tett papír- és hártypéldányok közt is: Heltai *Hálójának* papírpéldánya 31 denárba, fűzött hártypéldánya 40 denárba került.

Az első szempont általában a terjedelem. Száz levélnél vastagabb nyolcadrétű kötetek Gallennél rendszerint 1 forintot értek, a vékony füzetek megfelelően olcsóbbak. Werbőczinek Heltainál megjelent 128 és 166 leveles kiadásaiért 1-1 forintot számított, míg Tinódi *Sigmond császára* (Temesvári János *Chronicájával* közös füzetben) 36 levele miatt 49 és fél denárt ért, *Salamon és Markalf* tréfabeszédei (Kolozsvár 1577, 32 lev.) pedig mindössze 10 denárt. Az előforduló látszólagos következetlenségeknek a kiadás minősége és a példány állapota lehetett az oka. A ponyvára szánt *Ponciánus históriája* (Bécs 1573) egyik példányának ára, noha a terjedelme 144 levél, mégis csupán 27, egy másik példányának 28 denár. Nemigen kelt, mert még további 7 példány volt, s azokat együtt 1 ft. 70 denárra becsülte.

A kelendőbb könyvekből több példányt tartott raktáron. Az iskolákban előírt Molnár: *Grammatica compendiosa* c. latin tankönyve két kiadásából (RMK II. 102 és 148.) több mint 200-at, (- gyenge példányait másfél, a jobbakat 5-6 denárért). Gemma Frisius magyarra fordított *Aritmetikájából* (Debrecen 1577) már csak hetet, mert magyar nyelvű tankönyvet kevés iskolában használtak. Ennek 1-1 példánya 84 és fél denárba került.

Az árak körülbelül megfelelték a külföldieknek. Tübingában 1597-ben a nyolcadrétű Livius-kiadás 1 forint 10 denárba, Tacitus 1 forint 4 denárba, viszont a vastag ívrétű görög biblia 4 forint 10 denárba és Godofredi hatalmas *Corpus Juris*a 7 forintba került.

Magas áraknak mondhatjuk, ha összehasonlítjuk őket az élelmiszerek áraival. Németországban Luther idején a tyúk ára 1 fillér, a font marhahús 2 fillér, a font sajt 3 fillér, a messzely bor 1 krajcár, a lúd 1 krajcár. Valaki jól megebédelhetett 6-8 fillérért, míg a nem túl vastag nyolcadrétű könyv ennek tízszeresébe került, a nagyfóliós *Corpus Juris*ért pedig több mint 2 hónap ebédjeinek árát kellett megadnia. A könyvben gazdagoknak való mulatságot láttak.

*

Kik voltak nálunk a vevők?

Tanulságosak Iványi hazai könyvtörténeti oklevéltárában a hagyatékok jegyzékei. Többnyire papok hátrahagyott örökségéről szóló jegyzőkönyvek maradtak fenn, s ezekből azt látjuk, az egyházi könyvtulajdonosok, mint Kálmándi kanonok, Bornemisza Pál erdélyi püspök, Radéci egri püspök, Hekcsinszky Péter győri püspök könyvei többnyire ösnyomtatványok (klasszikusok, egyházatyák, skolasztikus teológusok munkái) és mohácsi vész előtti szerkönyvek. A 16. századi irodalomból leginkább jogi könyveket szereztek be. Magyar mű alig akad könyvtárainkban. Az idegen modern nyelveken írottak száma is kevés. Hekcsinszkynek volt néhány olasz olvasmánya.

De akadt a jegyzékekben egy pár polgári könyvtulajdonos is. Dernschwam bányaintézőnek 1162 kiadványa volt, s Benkner brassói polgár német szépirodalmi műveket gyűjtött.

A magasabb körök könyvszeretetéről a mecénások áldozatkészsége tanúskodik. Nem tudjuk elképzelni, hogy Nádasdy Tamásnak, Perényinek s azoknak a főuraknak vagy asszonyaiknak, kik íróinkat támogatták, nyomdaköltségüket fizették, ne lettek volna a nekik ajánlott műveken kívül vásárolt könyveik.

Könyvtulajdonosok az uralkodók is, bár nem Hunyadi Mátyáshoz hasonló arányokban. Zápolya János Zsigmond Erasmus-példányában (*Institutio principis christiani*, 1516) a bejegyzés: „Sum Johannis electi regis Hungariae”.¹⁷ Habsburg-főhercegekkel is találkozunk magyar írók mecénásai közt, sőt Tinódi a *Cronica*-jáért magától Ferdinánd királytól kapott 50 aranyforintot.

De amikor az akkori bibliofilekre vonatkozó adatokat idézem, óvatosságra kell intennem olvasóimat. Kis számuk alkalmas a tényleges kép meghamisítására s téves képzeteket kelt bennünk. A nyomdászat elsősorban a mindennapi könyvszükségletet elégítette ki, s megélhetéséhez ezerszeresen több művet kellett a forgalomban értékesítenie, mint ahány egykori könyvtulajdonosról tudomásunk van. Termeléséről az adatok folytonos szaporodtával időnkint új meg új statisztikát készítenek, de valamennyi a bibliográfián alapul, az pedig a könyvsorsok véletlensége, a könyvpusztulás elképesztő mennyisége miatt nem szavahihető. Még a körülbelüli arányokról is kétes fogalmakat ad. Hiába beszélünk csúcspontokról és a pestis okozta mélypontról, a nyomdák kiadványainak nyelv szerinti megoszlásáról, egyes nyomdászoknak a többit felülmúló szorgalmáról, - igaz képet csak hiteles számokból kaphatnánk, már pedig tudjuk, hogy a régi korok bibliográfiai számadatai szükségképpen hamisak. Kénytelenek vagyunk egyes kérdések tárgyalásakor idézni őket, de jó lesz ilyenkor kérnünk az olvasót, hogy ne higgyen idézeteinknek.

Irodalom. Kemény Lajos: Egy XVI. századi könyvkereskedő raktára. MKSz 1895. 310-320. l. - Erneyi József: Adalékok a XVI. századi hazai könyvkereskedelemből. MKSz 1928. 85-86. l. - Schermann Egyed: A protestáns egyházak cenzúrája. Pannonhalmi Szemle 1930. 27-35. l. - Tolnai Gábor: Újabb adalék a XVI. századi magyar könyvkiadás és könyvkereskedelemből. MKSz 1937. 160-162. l. - Ismeretlen Bornemisza-levelek. Protestáns Szemle, 1937. febr. 52-61. l. - Vö. még Ábel Jenő: A bártfai Sz. Egyed templom könyvtárának története. Bp. 1885. (A felső-magyarországi könyvkereskedelemből vonatkozó adatokat is tartalmazza.)

¹⁷ Ismertette Thienemann Tivadar, Minerva, III. köt. 29. l.

AZ EGYES NYOMDÁK

Az első magyar nyelvű nyomtatványok külföldön jelentek meg

A magyarországi írók fő kiadóhelyei már nem Velence meg Hagenau, mint a mohácsi vész előtt, hanem Krakkó és Bécs. Ott tették közzé az első magyar nyelvű kiadványokat és első reformátoraink műveit. Mindkét hely egyre híresebbé váló egyetemével vonzotta ifjainkat, kik írócsoportokat alakítva irodalmi központot teremtettek ott, s kik közül a magyar szövegek nyomdai korrektora is kikerültek.

A Nyugat felé törekvő törökök foglalásai miatt külföldre irányuló forgalmunk az addigi helyett északi irányba tért, s az erre eső első nagyváros, Lengyelország állítólag százezer főnyi lakossággal bíró székhelye, Krakkó, a „visztulaparti Athén” gyakorolta egyetemistáinkra a fő vonzóerőt. Nemcsak szépségével, a város fölött uralkodó királyi palotájának, az árkados, bolthajtásos Wawelnek pompájával és az egyetemnek hajlékot adó Jagello-könyvtár magas tetejű reneszánsz épületének bájaival hatott rájuk, hanem elsősorban erasmista szellemével, újhumanista világával. De volt varázs abban is, hogy a boltozatos, tornácos járdákról el-elkószálhattak a várfalakkal és várárkokkal védett nagyváros kirándulóhelyeire, áhítattal nézegethették a már akkor is régi templomok gótikus ablakainak sokszínű üvegfestményeit, a házak szobrocskákkal díszített mély kapuit és merítőkútjait, a süveges épületeket. Megtartották honi szokásaikat és viseletüket. Zsinóros mentében, fokossal jártak, barett fedőjüket árvalányhajjal ékesítették. Az egyetem környéke visszhangzott magyar beszédüktől. Vietor rájuk volt tekintettel, amikor tankönyveihez magyar értelmezéseket íratott.

Sokan voltak, 1527 körül lehetnek száznál többen, a sokféle nemzetiségű ott-tanulóknak kb. 10-15 százaléka. Istentisztelet tartására külön templomocskát kaptak, a „Capella Ungarorum”-ot, az egyetemen pedig saját egyesületükbe, „bursa”-ba tömörültek. A mohácsi vészt követő évtizedben közöttük vannak az első nyomtatott magyar szövegek szerzői, az 1526 őszén beiratkozott Sylvester János, 1523 óta Dévai Biró Mátyás, Gálszécsi István (1526), Ozorai Imre (1530), továbbá a magyarországi nyomdászat úttörői, Honter János (1530) és Abádi Benedek (1533). Itt, ebben a körben kezd kialakulni a magyar nyomdai helyesírás.

Magyarországi szerzők munkái a 16. század első felében, 1507-től 1550-ig három krakkói nyomdában jelentek meg: Florianus Unglerusnál, Hieronymus Vietornál (illetőleg 1547 után e kettő özvegyénél) és Mathias Scharffenbergnél. A RMK I. és III. kötete 62 - túlnyomórészt rövid füzet alakú - kiadványukat sorolja fel; köztük 18 magyar nyelvűt,¹⁸ 42 latint és 2 szláv nyelvűt. Az 1527 óta nyomtatott magyar munkák közül azok, melyek a nyomdászatukat megnevezik, valamennyien Vietor termékei. A latinul írottak szerzői közt 1530-tól kezdve 11 kiadással Honter János vezet, aki túlnyomó részben Scharffenbergnél nyomtatott. Unglerus többek között egy másik brassói szerző, a pálos Pesti Gáspár egyházi beszédeit és rendje Directoriumát bocsátotta ki sajtója alól. Azt persze nem tudjuk, hogy a RMK-ban nem említett kiadványok közül hány veszett el. Akkor jelentéktelennek vélt apróságokat csak a véletlen szerencséje mentette meg. Elhántták őket. A fennmaradtak nagyobb része töredékes unikum, vagy csak 2-3 példányban ismeretes, elveszett tucatjának a címét és emlékét pedig csak régi bibliográfiák őrizték meg. Vietor magyar nyelvű kiadásai közül pl. négy egykorinak

¹⁸ Sztipszky 1794, 1795, 1798 és Szabó RMK I. 2-5, 8, 10-13, 16-20, 23-24.

unikumpéldánya (RMK I. 10-13.) Bethlen Kata könyvtárával Enyed 1849. évi feldúlása alkalmával elpusztult. Bod Péter még látta, olvasta és *Magyar Athénásában* leírta őket, de párjukat azóta sem találta senki.

A kis kiadványok javarésze megrendelésre nyomtatott. Unglerus és Scharffenberg óvakodtak értük bármi kevés költséget kockáztatni s a szerzők pártfogóival fedeztették azokat. Vietor vállalkozóbb volt, ő a maga számlájára is adott ki könyveket, noha van igazság Waldapfel József ama megjegyzésében, hogy valósággal udvari nyomdásza a Thurzóknak és Perényieknek, akiknek áldozatkészségéből a század első felében a legtöbb magyar könyv megjelent. Az ajánlások különösen „Prini” Péternek és Perényiné Frangepán Katalinnak köszönnek támogatást. Magyarország északkeleti vidékeinek feudális gazdái, tanulni meg irodalmároskodni óhajtó pártfogoltjaik számára pedig Krakkóban volt a legközelebbi egyetem és nyomda. Kiadványaikat is onnan lehetett legkönnyebben terjeszteni.

Vietor Jeromos sziléziai német család fia, s eredetileg kosárkötő apja után Büttnernek hívták, de krakkói egyetemi éve idején a nevét humanista szokás szerint latinosította. Baccalaureusi bizonyítvánnyal ment Bécsbe, hol az ottani legnagyobb nyomdász, Singrenius János társaként próbált szerencsét. Ehhez pénzes embernek kellett lennie. Hat-hét év múltán ifjúkori emlékei visszacsábították Krakkóba s ott 1517-ben megalapította önálló üzemét. Első kiadványainak egyike Janus Pannonius epigrammáinak füzete volt (1518. RMK III. 221). Tipográfiáját 30 éven át (1530 óta „a királyi kancellária könyvnyomtatója” kitüntetésül kapott címével) haláláig vezette. Nagy gonddal szervezte meg. 1527-ben a korrektori felügyeletet a krakkói egyetem neves angol humanista tanára, Cox gyakorolta nála, a pepecselő korrektori teendőket pedig Cox jelesebb tanítványai végezték. Ezek közé tartozott a magyar Sylvester. Utóbbi Coxnak köszönhette, hogy Vietor szerzőnek, illetőleg társszerzőnek és fordítónak alkalmazta.

Sylvester mai felfogásunknak megfelelő életrajzát Balázs János írta. Amennyire lehetséges, a hiányos és egymásnak sokszor ellentmondó adatokat tisztázta s a közöttük levő ürok kitöltésére kockáztatott feltevéseket kritikával átszűrte, Sylvester környezetét és korának törekvéseit pedig magas színvonalú képben szemléltette. Így is maradt benne elég probléma. Mindenekelőtt a név. 1526. október 26-án, két hónappal a mohácsi csata után iratkozott a krakkói egyetemre, s ennek anyakönyvében mint „Joannes Ambrosij Siluestri” (Sylvester Ambrus fia János) szerepel. Hasonlóképpen az 1527-ben nyomtatott *Rosariuma* ajánlásában és ugyanakkor Hegendorph *Rudimentájának* végén közölt latin verse alatt Joannes Sylvestris Pannoniusnak írta magát - magyarra fordítva: Sylvester fia Magyar János. 14 évvel később, az újszigeti *Újtestamentum* latin előszavában genitivus helyett nominativust használ: Joannes Sylvester, s ugyane mű végén magyarul: Sylvester János. A vele kapcsolatban 1754 óta s később főleg Kazinczy névmagyarosító mozgalma idején terjesztett s mai irodalomtörté-nészeinktől is elfogadott Erdősi nevet ő maga sohasem használta.

Mégis, találtak adatot, mely őt a saját korában kapcsolatba hozza e névvel. Mozgalmas és élelmes ifjú lévén, a krakkói magyar bursa őt választotta elnökévé (seniorává) s ekkor az egyesület albumába 1527-ben így jegyezte be magát: „Joanne Sylvestri de Zynyrwaralya seniore agentem”; szülőhelye tehát Perényi János egyik birtoka, Szinyérváralja. A Szatmár megyei levéltári iratok pedig megemlítenek bizonyos Ambrosius Erdews-t, aki 1512-ben Szinyérváralján lakott. Miként a 18. században a magyarosítás, úgy volt divatban a 16.-ban a latinosítás. Erdős - Erdősi - erdei ember - latinul Sylvester. S apját valóban Ambrusnak hívták. Tekintetbe veendő még, hogy Szinyérváralja közelében volt egy Erdőd nevű helység, a Bakócz-család fészke, mely után az akkori esztergomi érsek magát Thomas Bakócz de Erdődnek nevezte. Az egri püspök, Simon de Erdőd, kinek egyházmegyéjéhez Szinyérváralja

tartozott s aki, úgy látszik, Sylvesterünket Krakkóban ösztöndíjjal segélyezte, szintén tagja volt e családnak.

Vitás az a kérdés is, melyik nyomdában jelentek meg első munkái? Estreicher Károly 32 kötetes *Bibliografia Polskájában* leírja Papinius Statius római császárkori költő *Sylvae* c. versgyűjteményének 1527. évi kiadását, melyet Cox, az erasmista tanár rendezett sajtó alá, s melynek szövege elé Sylvester latin ajánló költeményt írt. Nyomdászát Estreicher Marcus Scharffenbergben jelöli meg, de meghatározását nem tudjuk ellenőrizni, mert a kiadás unikumpéldánya a második világháborúban elpusztult, s magyar kutató azelőtt sem látta. Cox szereplése Scharffenberg ellen szól. Vietor egyik kiadványában határozottan megmondja, hogy Cox az ő segítőtársa.

Az is bizonytalan, hogy Sylvester első önálló munkáját, latinul írt „rózsafüzérét” - a *Rosarium celeste virginis Mariae patronae regni Ungariae* (RMK III. 274.) ki nyomtatta? Címét a pétervári cári könyvtár katalógusából ismerjük, s ennek leírásából tudjuk, hogy Simon egri püspökhöz intézett s 1527. május 3-án kelt ajánlással volt ellátva, nyomdásza nevét azonban a katalógus szerkesztője elhallgatta. Volt példánya a Potocki-család varró-wilanówi könyvtárában is, de mind ez, mind a leningrádi eltűnt, magyar tudós pedig ezeket sem látta.

Ahhoz viszont nem fér kétség, hogy a legrégebbről ismert magyar nyomtatott szövegrészeket tartalmazó két nyelvgyakorló könyvet - a királyi kancellária engedelmével („cum gratia et privilegio”) - Vietor adta ki. Az egyiknek - Christophorus Hegendorph Donatus ősrégi nyelvtanához írt bevezető gyakorlatainak (*Rudimenta Grammatices Donati*) - előszavát ő írta 1527 júniusában, a másik pedig - Sebaldu Heyden Gyermeki beszélgetései (*Puerilium colloquiorum formulae*) - ugyanez év augusztusában kelt kolofonjával van ellátva. Mindkettő közel négyszáz éves lappangás után 1912-ben került elő a danzigi (Gdansk) Városi Könyvtár egyik gyűjtőkötetéből. Melich János ugyanez évi hasonmáskiadásából ismerjük őket.

Rövid terjedelmű (32, illetőleg 38 leveles) nyolcadrétű könyvecskék. Szerzőik még fiatal, Sylvesterrel majdnem egykorú emberek. Hegendorph a lipcsei egyetemen tanított, Heyden pedig nürnbergi iskolarektor. Mindkettő Erasmus módszerét követő nyelvtani példákat, illetőleg beszédgyakorlatokat közöl, - eredeti kiadásukban latinul és a latin alatt német fordításban, a négy nyelvű krakkóiban viszont a német értelmezés alá került a mondatok lengyel és magyar fordítása is. Hasznos segédkönyvek az egyetemről hazatérő ifjú pedagógusjelöltek számára. Vonzóvá tette őket a gyakorlati élettel való kapcsolatuk. Heyden klasszikus idézetekkel spékelt dialógusaiban iskolás gyerekek beszélgetnek, uzsonnáznak, játszanak, hajbakapnak, félnek a kikapástól és tanítás után hazabandukolnak.

Vietor e kiadványokkal - Luther akkor hallatlan irodalmi sikereinek hatása alatt - bekapcsolódott a humanizmus irányzatát leváltó nemzeti nyelvek ápolásába. Kiegészítésükre több nyelvű szótárak kiadását is tervbe vette.

Hegendorph és Heyden beszélgetéspéldáit és mintamondatait Sylvesterrel fordíttatta magyarra. Ezt ugyan sem a címlapon, sem magában a könyvben nem mondja, de mindkét kiadványa végén megnevezi Sylvestert egy-egy ott közölt latin vers szerzőjeként. A *Rudimenta* hét disztichonos ajánlása általában a tanuló ifjúsághoz szól, Heyden kis művében pedig öt verspár „ad Michaellem Gezthi puerum bonae spei”. Ez a „jóreményű ifjú” földije lehetett; Szinyérváralján éltek Geszthiek. Biztatja: „gyűjtsd a tudást, ... csak a szellemi kincs élheti túl a halált!”¹⁹ „Disce Michael ut in patria sis decus ipse tuae!” (Tanulj, hogy hazádnak dísze lehess.)

¹⁹ Berczeli Anzelm Károly fordítása, közli Balázs i. m. 73. l.

A két kiadvány ajánló költeménye azt bizonyítja, hogy Sylvester alkalmazotti minőségben működött a kiadónál. Mindkét mű utolsó ívében ugyanis üres oldalak maradtak volna, s betöltésükre Vietor Sylvesterrel ürtöltelékeket íratott. A *Rudimenta* végén függelékül a magyar Miatyánkot és Üdvözlégy Máriát is közölte. Miután e két ima a többi nyelvben hiányzik s a lengyel fordító ajánló verseket sem írt, világos, hogy a többlet Sylvester lektori és korrektori megbízatásának eredménye.

A *Rudimenta* katolikus és egyúttal aulikus szellemű könyvecske. A nyomdász Ferdinánd magyar király lengyelországi követének, Logschau Györgynek ajánlotta, s utolsó levelét annak címerével ékesítette. Nyilván, mert hozzájárult a kiadások fedezéséhez.

Számunkra legérdekesebbek a két könyv típusai. A *Rudimenta*-ban Vietor a latin címlapot antiquával, a szöveg latin és német szavait kurzívával szedette, a lengyel és magyar szövegrészeket pedig gót betűkkel. Heydenben viszont a latin mondatok antiquájával és kurzívájával szemben nemcsak a lengyel és magyar részeket, hanem a németet is gót típusal nyomatta.

„Gót típusal.” De melyikkel? Az ősnymtatvány-korra vonatkozó repertóriumok három gót betűcsaládot különböztettek meg: a hieratikus könyvek hegyes és merev textúráját, melyet a 42-soros Bibliában Gutenberg is használt, a középkori latin szövegek hajlékony rotundáját és a modern nemzeti nyelvű könyvek cikornyás bastardáját. Ezekhez a 16. század elején még kettő járult: a szögletesebb fraktúr és a kerekdedebb batard. Az ősnymtatvány-kor betűitől főleg abban különböznek, hogy azoknál apróbbak, - mintegy a kurzíva gót párjai, - s jobban alkalmazkodnak a kisebbé vált rétalakokhoz. A fraktúr és a bastardából származott s annak franciásított nevét viselő batard között azonban nem oly szembetűnő a különbség, mint volt a három ősnymtatványkori gót család közt. A szakírók egy része több esetben fraktúrnak nevez olyant, mely mások szerint batard. Ilyenkor az a benyomásunk, hogy szavakon nyargalnak. Valóban vannak néha nehezen körülírható árnyalatok, melyeket pl. Szentkúty (Drescher) Pál batardnak, Pukánszky Béla pedig fraktúrnak - mondjuk, korai fraktúrnak - minősít. Gondolom, az „apró gótikus típus” kifejezéssel közös nevezőre hozhatjuk őket. Mert ez a lényegük: aprók és gótikusak.

A latin (az antiqua és a kurzíva), valamint a gót típusok esetenkénti megválogatását szakíróink a humanisták észjárásával magyarázták. A 15. században az antiqua az ókori latin klasszikusokhoz illő típus volt, míg a középkori latin szövegek rotundát kívántak. (Hess András ugyan antiquával nyomtatta a középkori *Budai Krónikát*, de nem volt más betűje.) A 16. század elején az antiqua és a kurzíva a latin betű, - akár ókori, akár középkori, akár 16. századi latin szövegben, míg a „barbár” nyelvek írásaihoz gótikus típust választottak. Ez volt s részben ma is a nyomdászattörténészek felfogása. Alátámasztja az a tény, hogy az újkori nyelveknek s köztük a magyarnak a kéziratait gót betűkkel írták (kivéve a humanisták olasz nyelvű munkáit, mert az olaszt a latin édes gyermekének tekintették). Már pedig a nyomdászat kezdettől fogva a sokszorosítandó szöveg írásfaját utánozta. Logikus volt, hogy Vietor a magyarhoz gót típust válasszon. Néhány év múlva azonban ezt a hagyományt, miként látni fogjuk, éppen Vietor törte meg. Oka - gondolom - az volt, hogy gyakorlati szempontok léptek előtérbe. A nyomdászok Európa-szerte több nyelvű kiadásokban a típusfajokat a nyelvek megkülönböztetésére használták. Latinhoz az antiquát címbetűnek, a kurzívát szövegbetűnek, újkori nyelvekhez gót típust. Csakhogy Vietor három modern nyelvű fordítással kísértette Hegendorph és Heyden mondatait, holott csupán egyféle gót betűfaja volt. Ezért próbálkozott a *Rudimenta* német szövegében a kurzívával. Tetszést nem aratott vele s Heyden könyvében el is tért újításától.

Közben mindenütt, ahol újkori nyelveken nyomtattak, a tipográfusnak fel kellett ismernie, hogy a gót típus éppoly kevésbé fejezi ki azok hangjait, amily kevésbé fedi őket az antiqua meg kurzíva. Mindhárom betűfaj a *latin* hangzás szükségleteihez alkalmazkodott. A fraktúr éppúgy nem adta vissza a német nyelv különleges hangjait, mint pl. a 16. század eleji ékezetlen antiqua és kurzíva sem a magyar hangokat.

A típusmegválasztás eredeti elvi alapja is megingott. Sehol sem találom nyomát annak, hogy a nemzeti nyelv használatának szükségességét állandóan hangsúlyozó Luther fellépte után a modern nyelveket „barbár”-nak tartották volna. Ellenkezőleg, - divatba jöttek. Vietor egymásután adott ki nyelvkönyvein kívül szótárakat, lengyel és magyar helyesírási szabályzatokat.

Mind e felismerés következtében *egynyelvű* szövegekhez hol itt hol ott, fokozatosan a már régibb olasz mintára antiquát kezdtek használni, akkor is, ha nem latinul, hanem modern idiómákban íródtak. A kezdeményező az 1520-as évek második felében Franciaország volt. S amikor 1529-ben Geoffroy Tory gyönyörű antiquával francia nyelven nyomtatott *Champfleury*-je megjelent, más országokban is kezdték utánozni törekvéseit. Könyvének a nyomdászok körében óriási sikere volt. A tipográfia esztétikáját tárgyalja benne, s példaként 13-féle magafaragta antiqua alfabétumot mutat be. Párizsban ezentúl csak antiqua betűs könyveket nyomtattak. Torynál még igen kevés az ékezet, mert bántotta szépérzékét, de az akkori legnagyobb francia nyomdásznál, Robert Estienne-Stephanusnál győzött a célszerűség, s betűmetszője, Claude Garamond azt az ékezetes antiquát alkotta, mely ma is a franciák típusa.

A többi országban a franciák példájára szintén ékezetekkel tették az antiquát alkalmassá nyelvük különleges hangjainak kifejezésére. Az áttérés azonban nem ment máról holnapra. A még használható gót betűkészletet sajnálták volna eldobni.

Vietor nyomtatott először magyar szöveget antiquával, 1533-ban, négy évvel a *Champfleury* megjelenése után. De egy ideig még tétovázott. Az ugyancsak 1533-ban kiadott Murmelliusa tiszta fraktúra, 1535-ben Ozorai könyve antiqua, 1536-ban Gálszécsi *énekeskönyve* töredékén egymás mellett antiqua és gót típust látunk.

Murmelliusszal kapcsolatban még egy fogas kérdés merül fel: jelent-e meg Krakkóban Sylvesternek más munkája is? Estreicher Károly, a kiváló krakkói bibliográfus (*Bibliografia Polska*, 24. köt., 1912) szerint igen: *egynyelvű szótára*, a *Dictionarius latine, germanice, polonice et ungarice*, melyet ismét tanítványának ajánlott, - „Joannes Sylvesteri Pannonius ad Michaellem Getzki”. Nyomdása ezúttal is Vietor, a megjelenés éve pedig 1531. Azonban e részletadatok ellenére is kételyek támadnak bennünk. Estreicher maga nem látott példányt, lelőhelyről sem tud, s nem mondja meg, hol találta a címet és az ajánlásra vonatkozó adatot. Sylvester pedig 1531-ben már nem volt Krakkóban. 1529. július 31-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre.

Nem hiszem, hogy a *Dictionarius* az ő munkája volna. Ezt a címszót a szokásosabb *Dictionarium* helyett szótáríró német kortársa, Joannes Murmellius használta, s e szerző fogalomkörök szerint tagolt, 1513 óta többször kiadott latin-német szógyűjteményét lengyel értelmezésekkel megtoldva csakugyan Vietor nyomatta 1528-ban, s e munka 1533-ban magyar résszel kibővítve is nála jelent meg. Magyar munkatársát nem ismerjük. Ha Sylvester lett volna, a korrektúra elvégzésére vissza kellett volna térnie Krakkóba, mert a magyar hangokat közvetlenül kifejezni nem tudó betűk még elég szokatlan szedésének korrigálása a magyar fordító jelenlétét megkívánta. Mégpedig aránylag hosszabb jelenlétét. Másodszori krakkói tartózkodásának azonban csak bizonytalan nyoma van, melyet nem tudok elfogadni. Balázs János idézi Peregi Albert pécsi prépost 1538-ban Sylvesterhez írt levelét 1532. évi találkozásukról. Lehet ugyan, hogy Sylvester, aki Wittenbergbe való távozása előtt Krakkóban

megnősült, felesége lengyel családjának látogatására időnkint rövid vakációra visszatért, de Peregi a levelét hét évvel később írta s benne rossz emlékezőképességére panaszkodik: „Nagyságod ugyan arcáról *kevéssé ismerős* nekem ... *Ha jól emlékszem* az Úrnak 1532. esztendejében Krakkóban történt társalkodásunk ... *néhány órácska*” idejére ... Ez nem bizonyíték.

Feltételezem, hogy Estreicher forrása tévedett, - a szótár Murmelliuszé, szavait mindenesetre krakkói diák fordította magyarra, de Sylvester legfőljebb a kezdeményező lehetett, kinek munkáját talán az időközben felcseperedett tanítványa, Geszthi folytatta. (Az ajánlást is felcserélhette a forrás: Geszthi ajánlotta viszonzásként a fordítást Sylvesternek, nem pedig Sylvester Geszthinek?) A megjelenés éve is alighanem nem 1531, hanem 1533. Tömerdek könyv veszett el, de éppen a szótárakat, mint hosszú időre szóló segédkönyveket, érdemes gondosabban megőrizni.

Tudom, mindez csak vad találgatás; csupán az eset jellemzése kedvéért hozom fel.

Sylvester szerzősége ellen szól az is, hogy Heyden *Beszélgetéseinek* 1531-ben megismételt kiadását (RMK I. 2.)²⁰ sem ő rendezte sajtó alá. Hiányzik belőle a Geszthi-fiúnak szóló ajánlás, és más a nyelvjárása, holott Sylvester tíz évvel később Újszigeten is ragaszkodott *i-ző* szólásához.

Ugyanabban az évben, melyben Vietor Murmelliusznak címlapján Magyarország címerével díszített s Perényi István két elárvult „szépreményű” fiának ajánlott szótára magyar szavait gót betűkkel nyomatta, Komjáthy Benedek tisztán magyar nyelvű Szt. Pál-fordítását - tudomásunk szerint magyar könyvhöz elsőnek - antiquával szedette. De ennek a szövegnek is volt gótbetűs előde. Csak két ívrétű töredéke ismeretes (Sztr. 1796.). Az egyiket Fraknoi Vilmos áztatta ki az 1539-ben Krakkóban kiadott *Psalterium Davidicum* kötetstáblájából, a másik négy kezdőlevelét az ugyancsak krakkói Ziemski-levéltár egyik 1540-ben kötöttett kéziratának fedelében találták. Jakubovich Emil (Századok 1929. 58-59. l.) kimutatta, hogy első (a 1-jelzésű) levélnek M-iniciáléja előfordul Vietor 1533-as és 1538-as nyomtatványában, szövegbetűi pedig azonosak Vietor gót típusával. A töredékek mondatai szóról szóra egyeznek Komjáthy 1533-beli antiquás kiadásának megfelelő helyeivel. Felmerült az a feltevés, hogy csupán próbanyomatról van szó, melyhez Komjáthy nem járult hozzá. Inkább korábbi kiadás maradványainak sejttem őket, s ezen a nézeten volt Pukánszky Béla is, aki azt hitte, hogy ez 1530 körül jelent meg. Ennek azonban ellentmond Komjáthy ama kijelentése az antiquás kiadás előszavában, hogy fordítását 1532-ben „sent Gergely Papa estyn, nagy Myse harangkor” fejezte be. Emiatt elhangzott olyan nézet is, hogy későbbi. Az 1928-ban rendezett krakkói könyvkiállítás katalógusa szerint Vietor - visszatérve a gót típusokhoz - az 1530-as évek vége felé nyomtatta.²¹

Az antiquás kiadás (*Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen*, RMK I. 3.) impresszuma megjelenési évül 1533-at tünteti fel, de a testes, 252 levélnyi kötetet még 1532-ben, nem sokkal a fordítás elvégzése után kellett nyomdába adni, mert Vietornak a nyomdai munkálatok végén írt *latin ajánlása* 1533 februárjában kelt. A 32 nyolcadrétű ív szedéséhez és az azt külön ívenként követő nyomásához idő kellett, noha a műhelynek láthatóan gyakorlott magyar szedője volt.

A kéziratot valószínűleg Komjáthy maga hozta el Nyalábvárról, honnan előszavát keltezte, amikor tanítványát, Perényi Jánost a krakkói egyetemre kísérte. A korrektúrát azonban nem ő végezte, mert miként nyelvészeink megfigyelték, a kinyomtatott szövegben három nyelvjárás

²⁰ Latin és magyar szövegét közzétette Dézsi Lajos (ItK 1897.)

²¹ K. P. közlése a Magyar Nyelv 1929. 63. lapján.

keveredik; - gondolom, a fordítóé, a szedőé és az ismeretlen korrektore. Irodalomtörténészeink ugyan rámutattak arra, hogy Komjáthy több részletet vett át a szöveg korábbi, kódexkori fordításaiból, s a nyelvjárási és helyesírási ellentéteket ezzel magyarázták, de mégsem hiszem, hogy a nyomdában - különösen 16. századi tudóskodó tipográfiában - gépiesen meghagyták volna őket. Nem szabad a kifejezéseit mai tudásunknak megfelelő elemzéssel vizsgálnunk. Egyéni árnyalatok maradtak bennük, melyeken három közreműködőnek nem kellett megakadnia, de mégsem maradtak volna benne, ha a korrektúrát írójuk végzi. Ebben a tekintetben a régi szerzők is makacs emberek voltak.

Vietor a könyvet a kiadás költségeit viselő özvegy Perényi Gáborné Frangepán Katalinnak ajánlotta, kinek ugocsa-nyalábvári kastélyát valóságos magyar Helikonnak festi. A címlapot a mecénásnő iránti hódolatból Magyarország, Dalmácia és Csehország egyesített fametszetes címerével díszítette, hátlapját pedig a Frangepán-címerrel, s efölött a megrendelő asszony leánykori nevének kezdőbetűit, a K. F.-et tüntette fel. A boríték hátsó oldalán a Perényi család szakállas hárpia ábrázoló címere látszik.

A mecénásnő nem takarékoskodott: a könyvet figurális iniciálékkal és fametszetes képekkel illusztráltatta. Művészettörténészek az értékeink közé számítják őket.

Nyomdászattörténeti szempontból a kiadvány azért jelentős, mert ez az első egynyelvűen magyar nyomtatvány és mert a magyar kiejtést négyszázhuszegynéhány év óta kifejező antiqua-használatot itt látjuk először. De az utóbbit nézegetve, mai embernek nemigen telhetik öröme benne; - az 1527-es Sylvester-féle gótbetűs szövegeket könnyebben olvashatjuk. Nemcsak az *i*-ző nyelv zavar bennünket, hanem a jeleknek a latintól eltérő megválasztása is. Az *i*-hangot *y*-nal írja (kyketh = kiket, yde = ide), az *ü*-t *w*-vel (bwneynk = bűneink), az *ö*-t *w*-vel (iweueuyn = jövevény, twrwkwk = törökök, elwt = előtt), a *cs*-t *cz*-zel (erkewlczw = erkölcsű.) Szépérzékünket bántja, hogy a latinban szokatlan *z*-t kirívó fraktúr *z*-vel pótolta.

Meglátszik a könyvön, hogy az antiquát magyar szöveghez még csak kísérletként választotta. De nem Komjáthy kívánságára, ahogy Fraknoi és nyomában pl. Pukánszky vélte, s nem is humanista elgondolásból, hanem Tory remekének nem sikerült és kezdetleges utánzására.

Míg Komjáthy hithű katolikus, Ozorai Imre 1535-ben megjelent *De Christo*-ja (RMK I. 5.) az első magyar nyelvű mű, mely szidja a „pápás keresztyéneket”. Pedig utolsó lapján ugyanannak a mecénásnak, Frangepán Katalinnak egymással szemben ágaskodó oroszlánt mutató Perényi-címere díszíti. A hit még nem oszlott formailag öntudatos felekezetekre.

Valamennyi fennmaradt példánya többé-kevésbé csonka, mindegyiknek hiányzik a címlapja, úgyhogy lutherista ízű és a szövegtől eltérően latin címét (*De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo et eius ecclesia*) második, 1546-ban megismételt kiadásából vettük. Ez sem nevezi meg szerzőjét, kinek nevét közvetve régi könyvtári címjegyzékekből állapították meg. Az első kiadást Szabó Károly 1535-ből valónak vélte, mert az utolsó lap említett címerén balra a 15-ös, jobbra a 35-ös számjegy látszik; - de ez csak azt bizonyítja, hogy fametszete készült 1535-ben.

Tipográfiai szempontból meglepő, hogy míg a magyar szöveg (eltekintve a fraktúr *z*-től) antiquával van nyomtatva, a majdnem minden oldalon előforduló latin bibliaidézeteket gót betűkkel szedték. A nyelv megkülönböztetésének e nyomdatechnikai fogásából is látszik, hogy 16. századi latin könyvrészeket már nem okvetlenül latin betűkkel kellett nyomtatni.

Ezután Gálszécsi István *Kegyes yenekekrwl ees kereztyen hewtrwl reowid keonywecyke* című s Luther egyházi énekeit rímtelen verses fordításban tartalmazó gyűjteménye következett (RMK I. 8. = Sztr. 1796 a). Az első hangjegyes magyar nyomtatvány, melyben - miként Gálszécsi az előszóban figyelmeztet, - egy-egy kottafejre néhol több szótagot kell egybevonni.

Szintén Perényi költségén jelent meg. Ajánlását „Prini Péterhez, szerető nagyságos földes-urához” címezi. A szerző, illetőleg fordító ennek gálszécsi birtokán volt tanító, s gazdája ösztöndíjával jött a krakkói egyetemre, hol otthoni tanítványai számára szerkesztette az énekeskönyvet. Előszava 1536 Ambrus napján (április 4-én) kelt dátumából bibliográfusaink arra következtettek, hogy kinyomtatásának fel nem tüntetett esztendeje is 1536 volt. Mindössze három kiáztatott töredékét ismerjük, de a harmadik különbözik az első kettőtől, amennyiben A2 jelzetű lapján nem 24, hanem 23 soros. Két azonos típusú kiadás? Próbanyomat? Ha új kiadás, sikere volt az elsővel.

Az ezúttal is a magyar-dalmát-cseh címerrel ékesített címlap - az első szó kivételével - fraktúrral szedettet, s fraktúr a kötetben az énekek felirata is, szövegük azonban antiqua.

Gálszécsi másik elemi tankönyve a kérdés-feleletekben írt és Luther Kis Kátéját követő *A Keresztyéni Tudományról való rövid Könyvecske* (RMK I. 10.), melyből szintén csak töredéket ismerünk. Bod Péter látta a nagyenyedi tűzvészben elpusztult teljes példányát, s ő jegyezte fel, hogy 1538-as krakkói kiadvány.

Hozzá volt kötve Farkas András 59 versszakos magyar nyelvű, de latin című krónikája a magyarok bejövételéről és a zsidók egyiptomi kivonulásáról (RMK I. 11.), melyet Cornides Dániel Bethlen Kata példányából az MTA Könyvtárában őrzött kéziratos gyűjteménye számára lemásolt, s melynek szövegét két későbbi (kolozsvári énekeskönyvből is ismerjük. (Kiadta Toldy Ferenc, dallamait Mátray Gábor.)

A szikszói Perényi-birtokon volt tanító Benczédi Székely István, aki, úgy látszik, több ízben fordult meg Krakkóban, s aki könyveit hol „Prini Péter nagy Urnak” ajánlotta, hol Frangepán Katalin címerével díszítette. Munkáinak és azok ismételt kiadásainak javarésze (RMK I. 12, 13, 16, 17.) Bethlen Kata egykori egyéb unikumpéldányaival elégett, s róluk is csak azt tudjuk, amit Bod Péter *Magyar Athénásában* megemlít. Csak az 1538-ra szóló magyar *Calendáriuma* (a krakkói egyetem latin csíziójának fordítása) maradt meg (8° 18 lev., RMK I. 354.), címlapján a Vietor-féle Komjáthy-kiadásból ismert bővített magyar címerrel.

Későbbi könyvei közül a több példányban meglevő Zsoltárkönyvét Vietor özvegye (1548. RMK I. 19.), *Chronicáját* pedig ennek utóda s előzőleg üzemvezetője, Strykoviei-Andrysowicz Lázár (1559. RMK I. 38.) adta ki.

Vietor haláláig, 1546-ig, Krakkóban több magyar könyvet nyomtatott, mint addig az időpontig a többi ország nyomdái együttvéve, közéjük számítva a magyarországiakat is. Az utolsóban, Ozorai munkája második kiadásában (1546. RMK I. 18.) antiquája a legtisztább; még a z-betűhöz is antiqua-jelet használt. Amit utódairól nem lehet állítani. Özvegyénél szembevetendő a visszaesés. Az *Orthographia Vngarica* (1549. RMK I. 20.) tömérdek ékezzel nyugtalanított antiquája nem szép. Közli a Miatyánk és az Ave Maria magyar szövegét, de mindkettő Sylvester 1527-es fordítása ékezetlen gót típusaiban olvashatóbb. Az *Orthographiának* egyébként Vietor idejéből is volt kiadása, mert az 1549-inék címlapja azt mondja, „mostan pedig vionnan meg igazytatott es ki niomtatott”. Irodalom- és nyelvtörténészeink a szerzőjét az 1545-ben elhunyt s a kiadványon meg nem nevezett Dévai Biró Mátyásban látják, holott annak helyesírása különbözik az *Orthographiáétól*. Magyar előszavában B. A. kíván az olvasónak szerencsét. Ki ő? Az elhalt szerző helyett a kiadás gondozója, vagy maga a szerző? Id. Révész Imre Dévai Biró életrajzában (Pest, 1863) azt véli, hogy Benedictus Abádi, a későbbi újszigei nyomdász rejlik a monogram mögött, aki 1534-ben iratkozott be a krakkói egyetemen, de a második kiadás idején már régen nem volt ott. Id. Szinnyei József a Magyar Írók Lexikonában elfogadta Révész feltevését, azzal, hogy a távollevő szerző helyett az első kiadást is ő rendezhette sajtó alá, még pedig 1534-ben vagy a következő évben. (Horváth János szerint legkésőbb 1538-ban.)

Ez is egyike a krakkói nyomda megoldatlan kérdéseinek.

Irodalom. Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. (Krakkói éveiről a 21-92. lapon; a levéltári és bibliográfiai hivatkozások a Jegyzetek 395-403. lapján.) - Melich János: A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. (Hasonmás kiadás bevezető tanulmánnyal.) Bp. 1912. - Ua.: Régi magyar nyomtatványok 1527-ből. (MKSz 1912. 97-109. l.) - B. v. Pukánszky: Ungarische Frakturdrucke im 16. Jahrhundert. (Klny. a Gutenberg-Jahrbuch 1935. 164-171. lapjáról.) - Toldy Ferenc: A legrégebb magyar iskolai könyv. Bp. 1875. (Akadémiai felolvasás.) - Trócsányi Zoltán: Szerző és nyomdász. (MKSz 1957. 266-271. l.; a 267. lapon Komjáthyról.) - Erdélyi Pál: Gálszécsi István énekeskönyvének töredéke 1536-ból. (MKSz 1887. 215-223. l.) - Divéky Adorján: Gálszécsi István énekeskönyvének újabb töredéke. (MKSz 1911. 10-13. l. 2 hasonmással.) - Gulyás i. m. 32-36. l. és 27. sz. megjegyzését a 259. lapon. - Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására. 1527-1576 között. Bp. Akadémiai Kiadó, 1963.

*

A második város, melyben magyar nyelvű munkák az újszigeti kiadványok előtt kerültek kiadásra, Bécs. Egyeteme vonzotta a magyar diákokat, ha nem is oly mértékben, mint Krakkó. Városi szépségek tekintetében felülmúlta a lengyel fővárost. Legimpozánsabb látnivalója - miként ma - a 13. században befejezett Szent István-dóm. Rajta kívül egy sereg más gót-kori templomnak - az ágostonrendinek, a Szent Mihály-templomnak, a minorita-téri székesegyháznak stb. - szintén volt aránylag gazdag lelkészszéki könyvtára. Az 1365-ben létesített egyetemen kívül további tudományvárak a főliánsokban bővelkedő kolostorok. Aki a könyvek böngészésében kifáradt, kipihentethette agyát a Práter sétányainak ősrégi gesztenyefái alatt.

Magyarországi diákok már a mohácsi vész előtt is látogatták a bécsi egyetemet, pl. Brassó majdani első nyomdásza, Honter János, aki tízévi ott-tanulás után 1525-ben magisteri címmel megy át a krakkói egyetemre. De aztán a törökök előnyomulása miatt diákjaink bécsi gyülekezésében szünet állt be. A török hadak eljutottak a császárváros alá, s 1529. évi ostromuk idején kegyetlenül pusztították a külvárosokat. Ez az ideiglenes veszélyeztetettség és a diákság késedelmes visszaözlése bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy Bécsben csak később, 1536-tól fogva, és szórványosabban (Újsziget előtt mindössze háromszor) jelentek meg magyar könyvek (mind a három esetben ugyanaz a szerző). Éppúgy mint Krakkóban, a magyar diákság számára készültek. Szótár is volt köztük, - egyetemi hallgatók legfontosabb segédkönyve - és egy klasszikus szórakoztatókönyv: Ezopus meséi.

A bécsi nyomdászatnak egyébként régebbi kapcsolatai voltak a magyar szellemi világgal, mint Krakkónak. Csakhogy azok termékei latin nyelvűek, és nem az egyetemhez tartoztak, hanem politikai, jogi és humanista jellegűek. Az 1526 előtti évtizedekben államközi szerződéseket, hazai zsinati határozatokat, egyházi szerkönyveket adtak ott ki, valamint Farnadi Miklós jeruzsálemi útleírását. Vietor bécsi nyomdászokozása idején, 1512 és 1516 között, feltűnően erősödtek az ifjabb magyar generációhoz fűződő kapcsolatok. Irodalmi aprónyomtatványaikat rendelték meg nála, - gratuláló iratokat, a bécsi skót monostor magyar priorjának Szűz Mária-dicséretét, Bartholomeus Frankfurter Pannonius tréfás paródiáit s hasonlókat. Vietor már ott is érintkezésben állt a Perényiekkal. Janus Pannoniusnak nevelőjéhez, Guarinushoz írt *Panegyricusa* (RMK III. 177.) Perényi Gábor főkamárásnak, Ugocsa és Máramaros megyék főispánjának van ajánlva s az ő címerével ellátva. Előszava Krakkóban kelt 1512 júliusában. Perényi évtizedekkel előbb Janus személyes barátai közé tartozott.

Janus tisztelője volt Werbőczy István is. Elégiai bécsi kiadását (1514. RMK III. 188) Benedictus de Békén kegyes patrónusának, Werbőczynek ajánlja.

Werböczi főműve, a *Tripartitum* szintén Bécsben látott napvilágot, 1517-ben - antiqua szöveggel, fraktúr címfeliratokkal - de már nem a Krakkóba távozott Vietornál, hanem ottmaradt társánál, Joannes Singreniusnál. Rekordteljesítmény volt, az előszó szerint 71 fölióivével 40 nap alatt végzett. Werböcztől „rendkívül pompás ajándékokat” kapott sietsége jutalmául, viszont a gyors munkától sok sajtóhiba maradt benne.

Singrenius nyomatta az első bécsi magyar könyveket is. Pesti Gábor *Wij Testamentum*-fordításának (1536, 8° 251 lev. RMK I. 6.) kiadói költségeit azonban nem egyedül fedezte: Joannes Metzger bécsi könyvkereskedővel együtt viselte őket. A számos fametszettel pompásan díszített könyvhöz öt évre szóló privilégiumot szereztek a netaláni utánnyomások elhárítására. Ebből látszik, hogy érdemes volt magyar könyvek előállításával foglalkozniok.

Singrenius nemcsak szemfüles, hanem szorgalmas is. Vietortól való elválása, 1514 óta haláláig, 1545-ig, 414 nyomtatványát ismeri a bibliográfia.

Már egy hónappal az *Wij Testamentum* után, 1536-ban forgalomba került második magyar könyve, *Esopus fabulaji*, ugyancsak Pesti Gábor fordításában (8° , 93 lev. RMK I. 7.). Típusaiban mindkettő kissé felemás. A címfeliratokat és jegyzeteket fraktúrral szedette, a szöveget antiquával, de egyes betűit, mint a latinban ismeretlen *k*, *w* és *z*-t, fraktúr készletéből vette.

Harmadik, 1538-ban kibocsátott magyar könyvében szintén Pesti Gábor működött közre. Címe *Nomenclatura sex linguarum* (8° 116 lev. RMK I. 9.) s ehhez is privilégiumot kapott. Mint Krakkóban Murmellius *Lexicon*a, eredetileg magyar kiegészítések nélkül, másvalaki szorgalmával készült. (A címlap azt mondja, „lingua autem Hungarica nouiter accessit” - a magyar értelmezések újabb keletűek.) Itt a szótári rész valamennyi hasábjába gótbetűs, - latin és magyar szavaiban is, - csupán a latin előszót szedték kurzívával. Az ifjú Pestit - mint az ajánlásból tudjuk - Ujlaki Ferenc győri püspök és pozsonyi prépost, e kiadvány mecénása szólította fel, hogy az ötnyelvű szótárhoz adja hozzá a megfelelő magyar szavakat. Sikeres kiadvány voltát mutatja, hogy Singrenius egyik fia és örököse 1550-ben és 1561-ben második és harmadik kiadását nyomatta.

Irodalom. Gulyás i. m. 37-38. l. - Pukánszky i. m. 166-167. l. - Pesti Gáborról ld. Horváth János i. m. 106-113. l. és Waldapfel József: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 24-42. l.

*

A krakkói és bécsi magyar nyomtatványokon kívül Újsziget előtt Velencében is jelent meg magyar szövegű könyv (Sztr. 1797.).

1537-ben Joannes Patavinus és társa, Venturensis Roffinelli nyomtatta a magyarországi pálosrend számára. Szent Ágoston latin szerzetesszabályait tartalmazza, magyar fordítással. Amikor a MKSz 1879-ben ismertette (181. l.), unikumpéldánya a csíksomlyói ferencrendi könyvtárban volt meg. Nem láttam, s ezért nem is szólhatok hozzá.

Az erdélyi szászok nyomdái

Ha kérdik, melyik volt Magyarországon a mohácsi vész után az első nyomda, zavarba jövünk. Múlt századbeli szász tudósok, Seivert és Trausch, néhány 18. századi idézetre hivatkozva állították, hogy Szebenben már 1529-ben és 1530-ban nyomtattak egy-egy könyvet. De példányuk nem maradt fenn, címidézésük pedig két századdal elkésett. Korukbeli tanú nem említi őket. Ezért Szabó Károly a RMK-ban (II. köt., 9. és 48. sz.) csak kellő tartózkodással veszi őket számba.

Az egyik Thomas Gemmarius baccalaureus, szebeni iskolarektor ismeretlen tartalmú *Opusculuma* volna, 1529-ből. Seivert Gusztáv Szeben történetében a 18. század első felében élt Soterius György²² szebeni lelkész kéziratos feljegyzésére, az egyetlen rávonatkozó forrásra utal. Soterius azt mondja, a művecskét (opusculum) a felügyelete alatt állt szebeni iskola könyvtárában maga látta.

Soterius ugyane kéziratóban említi Pauschner (illetőleg Bod Péter és Horányi Elek szerint Bauzner, Trausch szerint Pawschner) Sebestyén, Szeben városa 1554 előtt elhalt orvosának pestisirátát, mely impresszumában nemcsak Szebent mint nyomdahelyet, hanem a nyomdász, M. Lucas Trapoldner nevét és a megjelenés évét, 1530-at is feltüntette. Példány híján ez adatokat nem tudjuk ellenőrizni. Sőt még azt sem dönthetjük el, milyen nyelvű volt e könyv? Bod a *Magyar Athénásban* (Nagyszeben 1766) címét latinul közli, viszont Trausch-Schuller írói lexikona és nyomukban Szinnyei németül. Schuller így találta a szebeni ev. egyház könyvtárának egyik 17. századi másolatában: „Eine kleine Vnterrichtung: wie Mann sich halten soll in der Zeitt der Ungütigen Pestilenz... Gedruckt in der Hermanstadt durch M. Lucam Trapoldner 1530.”

Ez adatot valószínűsíti a nyomdász neve, mely csakugyan előfordul a szebeni levéltár 16. századi irataiban: 1531 és 1545 közt a tanács írnoka volt s 1547-ben mint szenátor halt meg.

Vajon Bod Péternél az 1550-es évszám, melyet tőle Benkő, Cornides, Seivert, Trausch és Szabó Károly is átvett, sajtóhiba-e? Utólagos, elkésett közlésekben számolhatunk évszám-elírásokkal. Rejtély, honnan vette Bod a latin címet: „Libellus de remediis adversus pestiferam”? Nem lehetetlen, hogy a pestisjárványok e minduntalan ismétlődő éveiben az orvos tanácsait lefordították latinra, s a fordítást 1550-ben közzétették. De hát abból sincs példányunk, s e nélkül csak találgatunk.

További levéltári adatok arról vallanak, hogy a szebeni nyomda 1544-ben még működött. A szász nemzeti levéltár azévi számadási könyvének egyik bejegyzése szerint a város urai („ex voluntate dominorum”) Pictorius Fülöpnek román nyelvű katekizmus kinyomtatásáért 2 forint jutalmat („bibale”= borraalót) adtak. Ez volna az első román nyelvű kiadvány.

A nyomdász neve ezúttal is megbízható támpontnak látszik: Pictor a városi számadásokban mint a tanács román tolmácsa és írnoka szerepel. A nyomtatvány megjelentét Wurmloch Adalbert beszercei lelkész Hess János boroszlói kartársához írt latin levelében is megemlíti: „A katekizmust lefordították román nyelvre és Szebenben cirill betűs nyomtatványban (- characteribus ut vocant Racionis -) tették közzé.”²³ Tudvalevőleg a románok a 19. századig valóban cirill betűkkel írtak és nyomtattak. A szebeni városi nyomdának pedig a 17. században csakugyan voltak cirill matricái: 1621. évi leltára felemlíti őket. Nincs kizárva, hogy ekkor már 76 évesek voltak.

Közvetett bizonyítékunk tehát van elég, csak éppen a kézzelfogható példány nincs meg ebben az esetben sem.

A levéltári adatokból hivatalos összefüggésekre következtethetünk: Trapoldner a városi tanács alkalmazottja, Pictorius is az. A román lakosság részére tanácshatározat értelmében adhatták ki a román nyelvű katekizmust, melynek elkészítőjét megjutalmazták, s melynek kiállítására cirill betűkészletet szereztek be. A hatóság által fenntartott nyomda? Alig, mert nem

²² A Soteriusra vonatkozó adatok Szabónál (RMK II. 9.), Gulyásnál, i. m. 47. l. és Szinnyeinél (Magyar Írók, XII. köt. 1315. l.) az évszámokban eltérnek egymástól (1723, 1728, 1733 ...)

²³ Idézi Szabó Károly a RMK II. 35. sz.-hoz írt megjegyzésében.

nélkülözhetette a mecénási hozzájárulásokat. Soterius szerint Gemmarius az *Opusculum*-át Pempflinger János erdélyi nagybirtokosnak ajánlotta, mert nyilván az adta hozzá a pénzt. Pauschner doktor azonban 1550-ben a Bod Péter által leírt latinra fordított pestisiratát Schirmer János brassói bírónak és Brassó város tanácsának dedikálta. Feltűnő, hogy nem szebeniekhez, hanem más városhoz kellett fordulnia a költségek kiutalása végett.

Papírgondjai, úgy látszik, nem voltak a nyomdának. A szebeni városi számadáskönyvek 1494 és 1508 között ismételtelen beszámolnak hatósági használatban kívánt papírmennyiségek beszerzéséről. Nem malomból, hanem (pl. 1494-ben) papírkereskedőtől vásárolták, rizsmáját átlagban egy forintért.²⁴ Nem volt drágább mint másutt.

Az elmondottakból azt a benyomást szűrjük le, hogy az első szebeni nyomda mégsem a 18. és 19. századi erdélyi századok helyi kegyeletének, lokálpatrióta képzeletének a találmánya, amiként azt több szakírónk (pl. Novák) hitte, hanem valóban létezett. Mi lett a nyomda további sorsa?

Csak a század utolsó negyedében, 1575-től fogva szállingózik néhány sovány hír róla. Fenn is maradt - többnyire töredékesen - 8 terméke. Rajtuk kívül a bibliográfia régibb feljegyzések alapján még 13 elkallódottnak a címét is megőrizte. A megmaradottakból azt látjuk, hogy gyenge felszerelésű, szegényes kicsi tipográfia. Semmi nyomdai dísze, nincs egyetlen dúca sem.

1596-ig 5 nyomdász 6 kiadványát ismerjük s ezek együttes terjedelme mindössze 87 levél! Tartalmuk jelentéktelen: iskolai emlékeztetőül szolgáló kronológia egyetlen plakátlevélen, jutalmazott iskolai írásbeli dolgozat, iskolai ünnepi beszéd, csillagászati tünemény leírása, vizsgatételek felsorolása, - mindez az iskola nyelvén, latinul -, s ezenkívül egy kis magyar nyelvű zsebnaptár (Sztr. I. 1820.), mely a 6 nyomtatvány legterjedelmesebbike (38 lev.). Az elveszett és csupán Seivert és Trausch idézeteiből ismert művek, címeik után ítélve, hasonlóképpen aprónyomtatványok. Volna köztük két ima, Báthori Zsigmond fejedelmet ünneplő két vers, továbbá menyegzői óda, iskolai programok és vizsgatételek, csupa egyleveles latin semmiség, mely mellett terjedelme miatt kirí egy beteg ember hatleveles német imája.

Mind e termékeket, fennmaradtakat és fenn nem maradtakat, nem volt érdemes megőrizni. Kétharmad részük ezért is veszett el, a még meglevők javarésze pedig azáltal szállt az utókorra, hogy kíváncsi modern könyvtárosok és bibliofilek kiáztatták néhány töredéküket másutt nyomtatott régi könyvek kötéstábláiból.²⁵

Nyomdászaik nem tudtak megélni, egyik sem bírta ki tovább 5-6 évnél. Társsal próbálkoztak, - Heusler Márton 1575-ben Wintzler Mártonnal, 1576-ban Frautliger Gergellyel, aki 1578-ban már egymaga nyomatja valamelyik vagyonosabb tanuló iskolai jutalmat nyert dolgozatát. Háromévi szünet után új nyomdász neve jelentkezik két impresszumban: Greus György. Sztripszky (I. 1820.) ugyan azt vitatta, hogy nem is nagyszebeni, hanem a Sáros megyei Kisszebenben volt eddig ismeretlen nyomdája, de ennek ellentmond latin kiadványának (RMK II. 167.) helykeltezése: „Cibini *Transyluaniae* in Officina Georgij Greus”. Aztán egy évtizedig hallgat a nyomda. 1591-től kezdve Crato János Henrik néhány iskolakönyve következik.

²⁴ Szebeni papírárak. MKSz 1880. 391. l.

²⁵ Egyiknek hasonmását közli Gulyás i. m. XVIII. melléklete.

Végül - 1575 óta hatodikként - 1595-ben Fabritius János veszi bérbe a tanácstól a műhelyt. Ő volt a legbuzgóbb, a legterjedelmesebb szebeni nyomtatványokat ő adta ki s egyúttal a legszínvonalasabbakat is, Sallustiust, Luthert és Erasmust; - bennünket pedig főleg azért érdekel, mert mindhárom ránk maradt terméke magyar nyelvű: Baranyai Decsi János 148 leveles Sallustius-fordítása (RMK I. 286.), Erasmus latin-magyar szemelvénygyűjteménye az ókori görögök bölcs mondásaiból (RMK I. 306.=RMK II. 283.) és az Eperjesen 18 levélnyi töredékben megőrzött Luther-katekizmus (Sztr. I. 1850). Elveszett kiadványai, melyekhez privilégiumot kapott, az ünnepnapokra eső evangéliumok és epistolák magyar és latin sorrendjei (RMK I. 296. és II. 284.).

Azonban Fabritiusnak sem volt érdemes buzgólkodnia. Évente 50 forintot kellett volna törlesztenie a nyomda 300 forintnyi vételárából, de haláláig, 1601-ig mindössze 50-et tudott fizetni. A nyomda hagyatékából visszaszállt a városra, hogy aztán a 17. század első felében is csak gyakori szünetek és zökkenők közt tengjen, mindaddig, amíg 1663-tól fogva Szenczi Kertész Ábrahám és 1666-tól Jüngling István személyében megfelelő vállalkozó állt az élére.

Irodalom. Gulyás i. m. 46-49. l. - Trausch-Schuller: Schriftsteller-Lexikon, III. köt. 144. és 173. l. - Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. 1880. 15. l., 1881. 1. l., 1885. 121-122. l., 1886. 116. l. - V. Jugăreanu: Bibliographie der Siebenbürgischen Drucke. Baden-Baden 1959. 29 hasonmással.

*

Míg Szeben 16. századi nyomdászatairól siralmas, homályos képet kaptunk, addig az első brassói nyomdáé világos és imponáló. Kézzelfogható tények szólnak róla. Első korszakának 1539-től 1547-ig terjedő 9 esztendejéből 25 kiadásának számos példánya maradt fenn, s ezek impresszumai mind megnevezik a várost mint nyomdahelyet („Impressum in inelyta Transylvaniae Corona”; - Corona Brassó latin neve. A német Kron, Cron vagy Kronstadt). Rendesen közlik a címlapon, ritkább esetben a kolofonban a megjelenés évét is. Csak a nyomdász nevét hallgatják el. Más forrásokból mégis tudjuk, hogy az Honter János volt. Egyik Szent Ágoston-kiadását ő ajánlotta Eszéki János pécsi püspöknek, egy másik Szent Ágostonát Izabella királynénak, a magánjogi pandekták gyűjteményét pedig Szapolyai János királynak. Erasmus szemelvény-gyűjteményét volt krakkói egyetemi hallgatótársa, Pesti Gáspár pálos atya intézi a brassói tanulóifjúsághoz, s ebben 1541-ben tanúsítja, hogy „Honterus saját költségén rendezte be e nyomdáját”, s egyúttal felsorolja addig megjelent kiadványait.

Persze a fennmaradt 25 kiadáson kívül több elveszett is lehetett. A biobibliográfusok, Seivert és az ő nyomában Trausch írói lexikona fel is sorol még öt további, még pedig köztük kettőt az 1535. évből, melyben szerintük a nyomda a működését megkezdte, - de nincs példányunk belőlük. Forrásuk évszám adata lehet elírás is.

Brassó nyomda alapítására alkalmas hely volt. Haladó szellem uralkodott, s ennek az akkori felfogás szerint legbeszédesebb jele, hogy Magyarországon hivatalosan elsőnek tért át a lutherizmusra. Technikai érzékét és fejlettségét éppen a nyomda létesítése és gyors felvirágzása bizonyítja. Erdély délkeleti szegletének leggazdagabb városa. Kétezer adófizetője mintegy nyolc-tízezer lakost - akkori „nagyvárost” jelentett. Fontos katonai támaszpont: bástya; tornyokkal erősített négyszeres várfal vette körül, s kettős árkein csak felvonóhídon át lehetett bejutni. A közigazgatást intéző tanács sokat adott az egészségügyre. Utcái kövezettek, orvosi rendelő, patika, két fürdő állt a lakosok rendelkezésére. Plébánia-temploma mellett iskolát és nyilvános könyvtárt tartott fenn. Ápolta a városkép külső szépségét is: a templom harang-

játékos tornyán ütő óra jelezte az időt, a főtéren délutánonként dárda-verseny folyt, s ünnepeken a tapsoló közönséget kardtánc-csal gyönyörködtették.

Szellemi tekintetben a város legkiemelkedőbb embere a plébános. Humanista író és kiadó, tudós polihisztor, a csillagászat, földrajz, klasszika filológia, térképrajzolás, jog- és hittudomány szakírója, prédikátor, reformátor, iskolafelügyelő, s ő a város első nyomdása is: Honter János. A brassói utókor a város nagy fiát látta benne, s 1898-ban, születése állítólag 400 éves fordulójára, szobrot emelt neki. Híre ellenére az első róla szóló adatok bizonytalanok.

1515. április 27-én a bécsi egyetemen bizonyos Johannes Coriarii de Coronát anyakönyveztek. (Coriarius = tímár.) Emiatt gondolták életrajzírói, hogy 1498-ban született, mert legalább 17 évesnek kellett lennie, amikor az egyetemre felvették, továbbá, hogy apja tímár volt, s nyilván elég vagyonos ahhoz, hogy fiát külföldi egyetemre járassa. De felmerültek más adatok is, melyek a most említetteknek ellentmondhatnak. A bécsi egyetemen a 16. század első negyedében 75 erdélyi tanult s köztük 15 brassói. Az anyakönyvek szerint 1522-től 1526-ig Johannes Holer Coronensis is ott tanult. A német „Holler” szó bodzafát jelent s - mondják - ugyanezt jelentette az erdélyi szász tájszólásban a „Honter” szó is. E fiatalember 1522-ben a szabad művészetek baccalaureusa, - ma érettségizett ifjúnak mondanók -, 1525-ben pedig letette az egyetemi záróvizsgát, s elnyerte a „magister artium” címet.

Ez már inkább lehetett ő, mert öt évvel később, 1530. március 1-én nevét a krakkói egyetem hallgatóinak névsorában találták, s mellette azt a megjelölést, hogy „a szabad művészetek mestere Bécsből”.

Miként Sylvesternek, az ő első ismert művei is Krakkóban jelennek meg. De nem Vietor nyomtatta őket, hanem Matthias Scharffenberg és nem magyar nyelvűek. Az egyik latin nyelvtana (*De Grammatica libri duo*), a másik a mennybolt és a Föld ugyancsak latin leírása (*Cosmographia*). A bibliográfia a grammatikával (RMK III. 281.) ezúttal is a már megszokott bújócskát játssza velünk, s olyan megjelenési évet közöl (1530), melyből nem maradt példány. A két mű későbbi kiadásai-ból azonban van, s ezekből azt látjuk, hogy valóságos világsikereket arattak, mert még Honter életében megjelentek Krakkón és Brassón kívül Bázelen, Zürichben, Breslauban. A grammatikából második kiadás készült, s a RMK 13 olyan művet sorol fel, amely 1532 óta, 30 év alatt magában Krakkóban jelent meg. Ezek, miként a tulajdonos-bejegyzések tanúsítják, főleg az északi államokban és Oroszországban terjedtek el. Latin nyelvű tankönyveket minden európai iskolában használhattak, s Honteréi hódítottak világos előadásukkal.

Érintkezésben állt-e a krakkói magyar bursával s a majdani újszigeti nyomda vezetőivel, Sylvesterral, Abádival és legrégibb nyomdai helyesírásunk megszervezőjével, Dévai Biró Mátyással? Bizonyítékunk nincs rá, de nem kételkedhetünk benne.

Krakkó után munkáinak következő megjelenési helye Bazel. Ott az első munkája 1532-ben Erdély fametszetes, nagy plakát alakú térképe, melyet *Szeben* (nem pedig Brassó) város tanácsának ajánlott (RMK III. 296.), és szerzőségét monogramjával jelezte rajta (J. H. C. = Johannes Honterus Coronensis). Földrajztudósok felhívták figyelmünket, hogy egyike ama legrégibb térképeknek, melyek már a fókálózatot alkalmazzák.²⁶ Monogramjából azt következtették, hogy ő nemcsak rajzolta, hanem maga metszette is. 1542-ben Verancsics püspökhöz írt levelében azzal büszkélkedik, hogy különféle térképeit személyesen készítette. Valóban van néhány, melyet neki tulajdonítanak, - Gulyás „meglehetősen laikus kivitelűeknek” ítéli őket -, de jelzetlenek, s emiatt csak feltevés, hogy Aratornak Honter bázeli kiadójánál,

²⁶ Fodor Ferenc: A magyar térképezés. Bp. 1952. I. köt. 26-27. l.

Henricpetri nyomdásznál 1535-ben kiadott *Phaenomena* c. görögből latinra fordított tankölteményéhez mellékelte két csillagászati térképét, valamint a brassói gimnázium könyvtárában még meglevőket az ősi Germániáról meg Galliáról, ő metszette. Viszont nem kétes, hogy a *Cosmographiája* kisdiákok számára készített későbbi verses kivonatát saját 16 térképével illusztrálta.

Miután a nagyobb *Cosmographia* Henricpetrinél 1534-ben megjelent második kiadása (RMK III. 306.) előszavában Petrus Albanus bázeli orvos őt barátjának („Honterus meus”-nak) nevezi, tudósaink bázeli tartózkodását bizonyítottak tartják. E feltevés legerősebb érve, hogy brassói nyomtatványai Bazel nagy tipográfusának, Frobeniusnak aldusi stílusváltozatát utánozza és hogy Henricpetri matricáiból öntette brassói betűit.

1533. Péter és Pál napján Váradról levelet intézett Kassa város tanácsának jegyzőjéhez. Dátumából látjuk, hogy legkésőbb ekkor tért vissza hazájába. Brassóban tudósi és írói hírneve miatt nagyrabecsülték: a városnak eleinte még katolikus lelkésze, majd 1544-ben az általa javasolt reformáció első plébánosa lett.

Furcsán ingadozó felekezeti viszonyok uralkodtak akkor. Honter, amint ajánlásaiból és levelezéséből látjuk, barátságban állt magyar katolikus egyházfőkkel, de bár a 30-as években katolicizmusához nem fért kétség, legfőbb tudományos tekintélye és mintája a wittenbergi lutheránus professzor, Melanchton. Ennek elvei érvényesülnek brassói kulturális tevékenységében. A város tanácsa fontos művelődéspolitikai megbízásokat adott Honternek, s az iskolaügy átszervezésére kidolgozott javaslatában Melanchton hatását érezzük. Brassó történetírói benne látják az említett nyilvános könyvtár megalapítóját, illetőleg sugalmazóját is. A tanács létesítésére 350 forintért - (akkora összeg hét telkes-tágas földszintes ház árának felelt meg) - könyveket vásárolt. (A könyvtár 1689-ben a várost pusztító tűzvészben elégett.)

Hitelveiben Melanchton korábbi műveinek hatása alatt már protestáns, de az egyházszakadást működése első évtizedében még nem érezte át. Szent Ágoston Haereseon-katalógusát 1539-ben Eszéki János katolikus püspöknek, Szent Ágoston Sentiáinak szemelvénygyűjteményét pedig a szintén hithű Izabella királynénak ajánlotta.

Maradandó érdeme a brassói nyomda alapítása. Pápai Páriz megénekelte:

„Honterus János Erdélybe érkezék,
Ki Basileában immár régen lakék,
Könyvekkel s Betűkkel ott ő megtöltözék,
Melly kezdettől Erdélyi Jó gyarapodék”.

A műhely Honter pálos barátja, Pesti Gáspár szerint (Seivert és Trausch idézett adatainak forrása) 1535 óta működött. Pesti említett jegyzékében ebből az évből keltezi két első - nyomaveszett - saját kiadványát (RMK II. 12. és 13.), a brassói Wagner Bálint segédlelkész kis görög nyelvtanát és a már Krakkóban közzétett latin nyelvtanának új kiadását, mindkettő iskolai használatra.

Első fennmaradt magyarországi nyomtatványai 1539-ből származnak, s ez évben már képességei teljében látjuk, kilenc - részint latin, részint görög - kötetkével, együttesen több mint 580 oldal terjedelemben.

A nyomdásztörténet elfogadta Pápai Páriz ama közlését, hogy felszerelését Bazelből hozta magával. Sőt talán nemcsak eszközökkel tért haza, hanem szakmunkással is. A korabeli brassói iratokban előfordul a Theobaldus Gryphius név. A Gryphiusok közismert és vándorló hajlamú nyomdászcsalád tagjai, akik Lyonban, Párizsban, Velencében működtek. A többi első

tudósnyomdászunk, Sylvester Újszigetre és Heltai Kolozsvárra szintén képzett tipográfust hozott magával külföldről, aki a technikai berendezést elkészítette és a munkákat megindította. Ennek magyarországi tudósnyomda alapításakor magától értetődő előfeltételnek kellett lennie. S ha Honter 1533-ban valóban ilyen szakemberrel tért haza Bázalból, akkor mégis megállhat Pesti Gáspár adata, hogy a brassói nyomda 1535-ben már működött.

Gulyás Pál aprólékos összehasonlítással megállapította, hogy kurzívája és dőlt betűsorozata azonos Henricpetriével. Volt antiquája, fraktúrája és görög típusa is, de ezek származását nehéz hasonló pontossággal meghatározni, mert e betűfajokat azidőben egymástól alig megkülönböztethető alakban és nagyságban szerte Európában látjuk. Semmi sem szól az ellen, hogy szintén Henricpetri matricáiból öntötték őket. A felszereléséhez tartozó fametszetes iniciálék is Henricpetrinél ismétlődnek.

Honternek csak egy saját, nyilván pátriájában metszett különlegessége van: a mesterjegye, mely Brassó város koronázott gyökér alakú címerét ábrázolja. Viszont ennek cikornyás pajzsa Frobeniusét utánozza. Utánozza, mondom, dúcát ugyanis nem hozhatta tőle, mert durvább kivitelű a mintájánál.

E pajzs s a beléfoglalt, de külön metszett mesterjegy, valamint a címlapok egyszerű keretei az első magyarországi könyvdíszek. (A legrégebb hazai szövegillusztrációk azonban nem Brassóban, hanem Újszigeten jelentek meg.)

Nyomatványai külsejükben tiszta reneszánsz stílusúak s e tekintetben reneszánsz-szerűbbek az utánuk következő újszigeti és kolozsvári kiadványoknál, melyek zsúfolt címlapjaiban már fel-feltűnnek a barokk első motívumai. Ezúttal is Bázelt követte Honter, aki valamennyi kiadványához az Aldus-féle kisméretű alakot választotta, ugyanúgy, mint Frobenius és Henricpetri, az alduszi kecsesség és kurzíva utánzóit. Iskolai zsebkiadásokhoz ezek illettek leginkább.

Sajtójának téglaterjedelme is csak aprórétű könyvecskék nyomtatását engedte meg. Kis alakjuk ellenére „örszó”-kat nem a 16., hanem a 8. lapokon helyezett el, amit csak negyedréti kiadványokban szoktak tenni. Pedig elég rájuk nézni, hogy lássuk, nem negyedrétiük. Egyes ívek tehát csupán 4-4 levélből állnak, vagyis Honter a papírrizsmák minden ívét két félre vágatta, s ezáltal keletkeztek apró négyleveles nyomtatott ívei. Miért rendelte el e munkatöbbletet? Azért - mondja Gulyás -, mert nem volt elég betűkészlete. A szedő nem tudott 8-8 levelet kiszedni; csupán négyre telt. Én inkább nyomdatégelyének kis terjedelmében látom az okot, mert hiszen ólombetűket a kopottak pótlására minden nyomdában újra meg újra öntöttek, s gazdaságosabb lett volna megfelelő betűmennyiségről gondoskodni.

Állítólagos sajtóját bemutatták azon a kiállításon, melyet 1898-ban Honter születése 400. évfordulójára, valamint szobrának felállítása és szülőházának emléktáblával való megjelölése megünneplésére rendeztek. Miként akkori felvételek alapján a *Magyar Grafika* 1957. évi utolsó számában közölt képen látszik, valóban 16. századi sajtó volt. Ott rozsdásodott és porladozott lim-lomok közt az evangélikus főtemplom egyik kamrájában. Már utolérte az enyészet. Amikor Gyalui Farkas megtekintette, nem látott belőle egyebet, mint széthullott darabokat.

Termelése után ítélve csak ez az egyetlen sajtója lehetett. Sok könyve jelent ugyan meg, a bibliográfia 14 évi nyomdász működése idejéből (1535-1548) 37-et említ (23 latint, 9 görögöt és 5 német nyelvűt), de példányokban ténylegesen 27 maradt fenn, s ezek - a 104 leveles latin magánjogi kompendiumán kívül - mind rövid terjedelműek. Legtöbbet 1539-ben adott ki, 9 művet együttesen 294 levélen. Ezután legtermékenyebb évei az 1541-es, 1544-es és 1547-es, melyek mindegyikében 124-124 nyomtatott levél került ki tipográfiájából. A többi eszten-

dőben csupán 20-80 levél készült el. Ennyihez pedig egynél több sajtó pazarlás lett volna. Hiszen legtermékenyebb évében, 1539-ben is csupán 2-2 nyomtatott oldal esett egy-egy munkanapra.

Minden nyomda működésének létfeltétele, hogy folyamatosan elegendő papírt tudjon szerezni. Brassóban a század második felében volt papírkereskedés, s kellett lenni Honter idejében is, különben nem alapíthatott volna nyomdát, de Iványi idézett oklevéltárában csak a későbbire találunk bizonyítékot. Petrus Schirmer brassói könyv- és papírárus 1585-ben halt el, s az örököseire maradt hagyaték leltára a kötött és kötetlen vallásos könyvek példányain kívül rengeteg s különféle - ívalakú és könyvalakú - papírt sorol fel. („Reysz papeyr, buche gutt Papeyr, gutt regalt papeyr, buch regall papeyr, buch regall ausschuss Papeyr.”) Lehet, hogy a papírkereskedés 40 évvel korábban, Honter életében is működött.

Mégis, a brassói nyomdának lehettek papírnehézségei. Szakíróink állítják, hogy Hontertől, mint a leginkább érdekelt személytől, származott a brassói papírmalom alapításának ötlete, s ő indította meg a malom felállítására a tanácstagok körében a pénzgyűjtést. Ez az első magyarországi papírmalom, melyről oklevéladatunk van, - azonban nevetséges volna az adatokhoz tapadók módjára azt állítani, hogy ez volt legelső papírmalmunk. A malom 1546. márciusában kezdett működni, s tulajdonosaiként az oklevél Fuchs városbíró és Benkner János tanácstagot említi. A Vidombak partján állíttatták fel Hanes Frühe, előzőleg lengyelországi papírgyártóval. Több minőséget készített. Egyiknek vízjegye Brassó város címere (Honter nyomdászjegye), a másikban róka körvonalai látszanak.

Ha Honternek valóban része volt létesítésében, akkor a nyomda, az erdélyi új típusú iskola és a nyilvános könyvtár mellett ez a negyedik fontos alapítása.

Nyomdász- és kiadói működése első évtizedében a főcélja iskolakönyvek előállítása. A saját nyelvtani és földrajz- és csillagászati tankönyvein, valamint Wagner görög grammatikáján kívül elsősorban magyarázatos iskolai olvasmányokat adott ki rövid szemelvényes kötetekben. A közoktatásban még a humanista irányzat uralkodott. A görög irodalomból Arisztotelész filozófiáját három kiadványban tárta a növendékek elé, Plátót egyben, különféle görög bölcselekmondásait kettőben (az egyikben Erasmus válogatása szerint), de olvastatott költőket is: Hésziodoszt, Theognidoszt, Phokülidészt és a maga „első kiadásában” Neilosz Monachoszt. Az ókori latin írókat Seneca, Cato, Cicero, Quintilianus és a költők antológiája képviselte, az ókeresztény irodalmat pedig Szent Ágoston két kiadványban és újtestamentumi disztichonok szintén két kiadásban. Két énekeskönyv is van tankönyvei közt. Az egyik német - Moldner: *Geistliche Lieder* (1543. RMK II. 32.), - a másik latin (*Odae cum harmoniis*). Utóbbi 1548-as első kiadásából nincs példányunk, de van a halála után megjelent másodikból (RMK II. 83). Ha az elveszett első is tartalmazta a másodiknak négyszólamú kottáit, akkor ez volt az első magyarországi hangjegyes nyomtatvány.

A kisdíákok számára adta ki Luther fraktúr szedésű német katekizmusát (RMK II. 41.). A hit-tant ugyanis a gyermekek anyanyelvén tanították. Kicsinyek részére írta át *Cosmographiáját* verses latin kivonatban is.

A város tanácsa 1543-ban pedagógiai szakirodalmi működéséért 50 forint tiszteletdíjban - az első magyarországi írói honoráriumban - részesítette. Ő maga nem volt gyakorló tanár, - az iskola rektora a segédlelkésze, Wagner Bálint, - de a brassói iskolák az ő felügyelete, felsőbb irányítása alá tartoztak. Humanisztikus szellemű tantervüket és szabályzatukat ő írta meg.

Az 1540-es években érdeklődése a politika felé fordult. Luther tanítása egyre erősebb hatást gyakorolt rá, s ez politikai állásfoglalásnak számított. Az erdélyi evangélikus egyházközségek megszervezésével kezdett foglalkozni. Az erre irányuló írásait részben latinul, részben

németül tette közzé, követve a reformátorok amaz elveit, hogy a vallás gyakorlati kérdéseit a hívők anyanyelvén kell ismertetni. A lelkészek teendőiről írt munkája (*Agenda für Seelsorger*, RMK II. 40.) kissé bürokratikus, de ez minden felekezetenél így van: az istentiszteletben évezredek óta ragaszkodnak a formalitások szigorú betartásához.

Tudományos könyveit latinul írta. Részint a teológia, részint a jog körébe tartoznak. Az egyik a reformációról szól, melyet külön kiadványban Luther és Melancthon nyilatkozatainak közzétételével támasztott alá. Higgadt előadása mellett is agitáló természetű. Megvolt az a sikere, hogy a brassói és szebeni hatóság, valamint példájukra az egész erdélyi szász nép hivatalosan áttért az evangélikus vallásra. A templomokból eltávolították a szentképeket, az ostyával való áldozás helyett a kenyér és bor színe alatti úrvacsorát osztatták, s megengedték, sőt meg is kívánták, hogy papjaik nősüljenek. Maga Honter is megházasodott.

Könyvét külföldön, Wittenbergben, a lutherizmus központjában is kiadták (1543. RMK III. 348.), mégpedig Melancthon előszavával, ami Honter tekintélyét megsokszorozta.

Az erdélyi kormány fel volt háborodva, s az 1543-i tordai országgyűlésre megidézte a brassói tanácsurakon kívül Hontert is. Félve a felelősségrevonástól a tanács nem engedte el, s helyette a városbíróval Honter lelkésztársa, Glatz Mátyás jelent meg.

Az országgyűlés több tekintélyes tagja, mint Csáki Mihály és Batthyány Orbán, titokban a reformációhoz szított és ellenzékieskedett. Sikerült elérniük, hogy a gyűlés nem hozott határozatot, Fráter György bíborospüspök pedig a feszült vallási viszonyok közt nem mert erőszakos rendszabályokhoz nyúlni. Az ügy ennek folytán elsimult, sőt Honter a könyvéből új bővített kiadást mert sajtó alá rendezni (1547. RMK II. 38.) és német nyelven is megjelentette (*Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen*, RMK II. 39.).

A jogtudomány körébe két magánjogi munkája vág; - legterjedelmesebb kiadványai. Az első a még 1539-ben megjelent 52 leveles kivonatgyűjteménye, *Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis decerptae* (RMK II. 20.), melyet Honter a királynak, Szapolyai Jánosnak ajánlott. Részben piros nyomású címlapját Magyarország címerével és abba illesztve a Szapolyai-családdal díszítette. A király az iniciálékkal is ékesített kiadványért Verancsics Antallal köszönőlevelet intéztetett hozzá. Ugyanakkor Izabella királynénak dedikálta egyik Szent Ágostonát, s azt hasonló módon Lengyelország és a Jagelló-család címerével látta el.

A másik magánjogi műve (*Compendium iuris civilis in usum civitatum ac sedium Saxonicarum in Transylvania collectum*, RMK II. 33.) dupla terjedelemben 15 évvel később, 1544-ben jelent meg. Ezúttal is ügyelt a kötet szemrevalóságára, amennyiben utolsó levelére Brassó címere került. Mint szerző nem nevezi meg magát, de Wagner Bálint az erdélyi szász előljárókhöz intézett latin ajánló költeményében megmondja: a törvénygyűjteményt Honter állította össze. Az erdélyi hatóságok iránytadó kézikönyvet kaptak benne, s ezentúl a szász bírák állásuk elfoglalásakor a hivatalos esküt ennek egyik elójük fektetett kötetére tették.²⁷

Honter irodalmi és kiadói munkásságához végezetül hadd hívjuk fel a figyelmet két negatív tényre: feltűnő, hogy prédikációiból tudunk szerint egyet sem adott ki, és hogy magyar nyelven se nem írt, se nem nyomtatott. Érthető, mert nem magyar volt, hanem öntudatos szász. Mégis beletartozik nyomdászattörténetünkbe, nemcsak azért, mert az akkori Magyarország területén működött, hanem mert nyomtatványai a közműveltséget és a reformációt terjesztették Erdély egyik szellemi központjából.

²⁷ Szász életrajzírója, Netoliczka, arra említ adatot, hogy a város ezt a munkáját is írói tiszteletdíjjal - ezúttal 300 forinttal - jutalmazta.

Irodalom. Seivert, Joh.: Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten. Pressburg 1785. 173-180. és 476-480. l. - Trausch, J.: Wo und wann wurde die erste Buchdruckerei in Siebenbürgen errichtet? (Magasin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. Bd. II. Kronstadt 1846. 340-356. l.) - Teutsch, G. D.: Über Honterus und Kronstadt zu seiner Zeit. (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hermanstadt 1876. N. F. XIII. Bd. 103 s köv. l.) - Teutsch, Fr.: Honterus in Wien. (Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hermanstadt 1895. XVIII. Bd. 17-18. l.) - Wolf, Theobald: Johannes Honterus, der Apostel Ungarns. Brassó 1894. - Höchsmann, Johann: Johannes Honterus, der Reformator Siebenbürgens und des sächsischen Volkes. Wien 1896. - Netoliczka, Oskar: Johannes Honterus. Ein gedenkbüchlein zur Feier seiner Geburt. 2. Ausg. Kronstadt 1898. - Kogler, A.: Über Johann Honter's Tätigkeit in Basel. (Korrespondenzblatt d. V. stb. Hermanstadt 1911. 93-96. l.) - Gulyás i. m. 50-56. l. - Novák László: A nyomdászat története, II. köt. Bp. 1927. 46-51. l. - A brassói papírmalom történetéről: Ungarisches magazin 1781. I. Bd. 129-141. l. - Magazin für Geschichte und Literatur Siebenbürgens, 1844. I. Bd. 134-162. l. (Kemény József gr. cikke.) - Papírárak II. Lajos korában. (Történelmi Tár 1889. 377. l.) - Magyar Könyvszemle. 1892-1893. 380. l. - Brassói papírmalom eladása 1568-ban. (Magyar Gazdaságtörténet Szemle, 1898. 91-92. l.)

*

Honter korai halála után, 1549. januárjában a brassói nyomda vezetését tudós- és íróháza, az iskola rektora s a lelkészi állásban utóda, Wagner Bálint vette át. Az impresszumok a nevét működése első hat évében nem említik, miként Honterét sem említették soha, hanem csak Brassót mint nyomdászékhelyet, és többnyire a megjelenés évét tüntetik fel. 1555-től kezdve azonban ismételten megnevezik: „bey M. Valent. Wagner”, vagy „ex officina Typographica Valent. Wagneri”, vagy „industria ac sumptibus M. Valent. Wagneri”. 1554 végéig nyilván Honter özvegye volt a nyomda tulajdonosa, s Wagner csupán a faktora vagy a bérlője, de azután vásárlás útján megszerezte a tulajdonjogot. Amikor a 30-as évek közepén Honternél első munkája megjelent, még igen fiatal ember lehetett, mert csak ezután vétette fel magát a wittenbergi egyetemre. 1542-ben ott nyerte el a „magister artium” fokozatot. Tanára, Melancthon, kinek utóbb Brassóban négy munkáját adta ki, nagyra becsülte görög nyelvtudása miatt.

Nyomdavezetői és kiadói irányában hűségesen követte Hontert. Ő is jellegzetes tudós-nyomdász, aki a saját nyelvtudományi és vallástani munkáin kívül csupa olyan könyvet jelentetett meg, mely az iskola és a lutheránus olvasók szükségletét elégítette ki. Termékei külsejükben is Honter ízléséhez igazodtak. Típusai ugyanazok: ciceró és nonpareille antiqua, kurzíva, görög betűk és német szöveghez fraktúr. Mesterjegye Brassó címere. Honter kistégyű sajtóját használta: minden nyomtatott íve 4-4 leveles.

Mindössze 8 évig állt a nyomda élén; 1557. szeptember 2-án meghalt. E rövid időben termelése megközelíti Honterét. 39 ismert kiadványából 21 latin, 4 tiszta görög, 11 görög-latin és 3 német nyelvű. A csúcspontot a kiadványok száma tekintetében 1555-ben érte el 10 művel, összesen 383 levéllel, a terjedelem tekintetében pedig 1557-ben, bár akkor csak 3 művet, de 1220 levélen nyomtatott. Mélypontja az 1552-1553. évre esett; talán azért, mert még nem volt a saját gazdája. E két évből nincs keltezett nyomtatványa.

Első kiadványa a saját görög nyelvtanának új kiadása (1549. RMK II. 43.). Abban különbözik az előzőtől, hogy címlapja szerint 3 részből állna. De ezt csak a címlap mondja, szövegében a harmadikat, a mondattant csupán ígéri: „Reliqua in Tertio libro explicabuntur.” Megjelent-e, elveszett-e a folytatás? Nem tudjuk.

Többi nyomtatványának nagyobb része 12-30 leveles, van azonban néhány olyan is, mely felülmúlja Honter teljesítményeit. 1550-ben 205 oldalas görög nyelvű katekizmus, miként előszava közli, a Görögországban élő hívek számára készült. Mint graecista összeköttetést tartott fenn Hellással. Terentius komédiáinak iskolai szövegkiadása (1557. RMK II. 73.) több mint 500 lapjával humorérzékét bizonyítja. Hasonlóan testes kötet volt Melanchton csonkán ránk maradt brassói *Grammatica*-kiadása (RMK II. 305.). Legterjedelmesebb a 660 oldalas görög-latin nyelvű *Újtestamentum* (1557. RMK II. 74.) ötféle típussal (antiqua, kurzíva, görög és széljegyzeteiben nagyobb és kisebb nonpareille betűkkel), melyhez, miután jelentős tőkebefektetést igényelt, János Zsigmond királytól a címlapot követő levélen közölt privilégiumot szerezte. Ez az utánnyomást 5 évre 2 aranymárkányi bírság és a törvénytelen példányok elkobzása terhével eltiltja. Pedig maga Wagner is utánnyomatban bocsátotta ki a kötetet: Erasmus 1516. évi elfogyott bázeli kiadásának szövegét nyomatta le benne újra. Címlapja keretdíszét és illusztrációit azonban Soltész né feltevése szerint helybeli - L. F. kezdőbetűs - fametszővel készítette. Utóbbi brassói voltát az valószínűsíti, hogy az ő modora látszik Wagner legcsinosabb kiadványa, az *Imagines mortis* (1557. RMK II. 75.) szignálatlan 17 fametszetén is. Plagizált, mert az utóbbiakból 15-öt Holbein Haláltáncából másolt, sőt Holbein képeire fektetett papíron szolgálilag átmásolt, úgyhogy a brassói kiadványokon tükörképben a bal oldalra került az, ami Holbein eredetijén a jobb oldalon látszik.

Hasonló eljárást észlelünk a *Novum Testamentum*-ban is. Az Epistolák élén álló keretben puttók és hasonlók ábrázolásán kívül bemutatja a négy evangélistát, s közülük Lukács bal kézzel ír. Ez is átmásolásra vall. (Mintáját azonban nem ismerjük.) Kétkedővé tesz bennünket, s arra gyanakszunk, hogy a Brassó címerét támogató két puttója sem az ő eredeti újítása.

Öt évre szóló privilégiumot kapott még a 95 éneket közlő német zsoltároskönyvéhez (*Geistliche Lieder und Psalmen*, é. n. RMK II. 303.), melyet Honter példájára fametszetes kottákkal látott el.

Irodalom. Gulyás i. m. 56-59. l. - Dézsi Lajos: Pesti György haláltánc éneke Holbein képeivel. Bp. 1927. (Magy. Bibliofil Társaság kiadása.) - Novák i. m. II. köt. 51-52. l.

*

Wagner halála után a brassói nyomda története elhomályosul. A következő négy esztendőből, 1561-ig, semmi adatunk róla, sem levéltári, sem bibliográfiai. Az 1561-gyel kezdődő két évtizedből ugyan ismét fennmaradt öt - részben latin, részben görög - terméke, de a képünk róla nem kevésbé zavaros. Azt sem tudjuk, egy vagy két nyomda adta-e ki őket? Ha kettő: az egyik a románok óhitű felekezetéé, a másik a szász Honter-Wagner-nyomda maradványa. Ha egy: időnkint a román Coresi a szászok számára újra nyomtatott elfogyott iskolai és ájtatossági kiadványokat. Ezt sejtem a valószínűbbnek.

Nyomdászattörténelemszeink és bibliográfusaink egyhangúan két nyomdára gondoltak. Feltevésüket az a tény támogatja, hogy 1583-ig a nem-román és nem-ószláv kiadványokat Honter és Wagner egyre inkább elkopó régi felszerelésével, kistégelyű sajtóján nyomták, - kis rétalakokat 4-4 levelenkint, - Coresi pedig a maga nevével jelzett cirill betűs nyomtatványait jó állapotban levő készlettel és nagyteljesítményű sajtón, többnyire ívrét alakban állította elő. Mégis el tudom képzelni, hogy a kétféle természetű és külsejű könyvek ugyanabból a nyomdából származnak. A cirill betűsökhöz szükség volt külön felszerelésre, a nem-cirillbetűsekre pedig nem állt más típuskészlet és annak számbeli szerénysége miatt nagyobb sajtó rendelkezésre, mint a régi. Ha latin vagy görög szöveget akart kiadni, csak ezt használhatta. A brassói tanácsnak gazdasági szempontból sem volt érdemes két évtized öt-hat elfogyott s megismétlendő iskolai és ájtatossági apró kiadvány kedvéért Coresién kívül más

nyomdát támogatni. Wagner halála után 1582 végéig, 26 év alatt, összesen 208 (Szabó Károly RMK II. 123-as számú, általa is megkérdőjelezett *Cosmographia*-kiadásával együtt 240) levél kinyomtatásához ésszerűtlen lett volna külön nyomdát fenntartani. Coresinél dolgozott bizonyára Wagner egy-két szakmunkása is.

Coresiről - nevét a kolofonok Coreszinek és Korestinek is írják - nemcsak kiadványai fennmaradt példányai tanúskodnak, hanem szól róla oklevél is.²⁸ Nem a legkedvezőbb színben tünteti fel: adósságai voltak, s a városi bíróság lefoglaltatta miattok a sajtóját, melyet azonban az 1570-ben hozott ítélet visszaadott neki: „das der Koryza die Prest behalten und mitt anderen gütern die schulden bezalen und der Thoma soll ihm fl. 12 geben.” E határozat nemcsak azt vette tekintetbe, hogy a sajtójából él, hanem azt is, hogy nyomdai működése a kultúra és a felekezeti béke szempontjából fontos.

Kolofonjaiból és kiadványai utószavaiból tudjuk, hogy Coresi a tîrgoviștei metropólia tudós diakónusa, aki több esetben az általa közölt szöveget maga fordította szlávból román nyelvre. Az 1565-ben elhalt Benkner János, Brassó bírója - nevét Trausch, Szabó és Gulyás Benknernek, Sztripszky Bianu-Hodosz bibliográfiája nyomán Biegnernek írja - telepítette be 1559-ben. Ezt az évszámot kortanútól, Fuchs brassói ev. lelkész krónikájából vettük. Fuchs szerint Benkner ekkor fordította le vele románra és nyomatta ki nála Luther kiskátéját, - nyilván Honter 1547. évi kiadásából. Példányunk azonban ez első termékéből nincsen.

A Coresi-nyomda tehát a brassói tanács hivatalos alapításának tekinthető, s a célja az volt, hogy a Barcaság óhitű román népét a lutheránus vallásra térítse át.

Felszerelését Tîrgoviştéből hozta. Az ottani nyomda 1545 óta nem működött, s cirill típusai, melyekkel a Macarie-féle ószláv egyházi nyomtatványokat állította elő, 1561-től fogva Coresinél Brassóban tűnnek fel. Kis változtatások látszanak rajtuk, mert Coresi román nyelven is nyomtatott, s ennek egy-két hangjához az ószláv cirill alfabétumban hiányzott a megfelelő betű. Egyébként gazdag felszerelése volt, amit vörös-fekete nyomású kiadványai díszéből és iniciáléiból állapíthatunk meg, főleg pedig abból, hogy szerette a nagy rétalakot, az ívrétet és negyedréteket, továbbá, hogy könyvei igen terjedelmesek (átlagban 400-500 oldalasak). Ez bőséges betűkészletre és nagy tégelyű sajtóra mutat.

Számunkra szokatlan, hogy kolofon-impresszumaiban a nyomtatás évét nem a keresztény, hanem az ószláv időszámítás szerint közli (1562-1581 helyett 7070-7089-et ír).

Húsz év alatt kibocsátott brassói kiadványaiból maradtak példányok. Szabó Károly a RMK II.-ben csak másodkézből vett címeket idéz munkáiról, s azokból egyetlen példányt sem látott. Folytatója azonban, Sztripszky Hiador - kisebb tévedésektől eltekintve - már hiteles bibliográfiát adhatott róluk. Kiadványai közt van öt román nyelvű (később rajtuk kívül Szászvároson jelent meg a hatodik román könyv), 13 ószláv és két kétnyelvű (román és ószláv).

Valamennyi egyházi tartalmú: szentírásfordítások, zsoltár-énekeskönyvek, istentiszteletet rendező szerkönyvek, imakönyvek és vallásos elmélkedéseket közlő ájtatossági nyomtatványok.

Költségeiket mecénások viselték: hol a brassói tanács nevében a városbíró, hol az erdélyi román egyház metropolitája, hol a havas-alföldi metropolita és a román vajda, s akadt román barátok befolyására magyar úr is, mint Háportoni Forró Miklós, aki az egyik szerkönyv és evangéliummagyarázat kiadásait fizette.

²⁸ Iványi, i. m. 59. l. 122. §.

Coresi több esetben társsal dolgozott. Első nyomtatványai előállítójaként a kolofonok 1561-ben rajta kívül Tudor deákat nevezik meg (Sztr. 2457^a és 2458.), az utolsókban pedig Mănăilát (Sztr. 2475^a és 2478.), majd végül a fiát, Șerbant (Sztr. 2482. és 2483).

Néhány éven át, 1570-től 1574-ig nincs életjelünk róla. Gulyás azt hiszi, hogy ekkor „szünetelt a sajtója”. Azonban arra kell gondolnunk, hogy kiadványainak jobbára csak az eltelt 60-70 esztendőben felfedezett unikumait ismerjük, s lehettek olyan nyomtatványai, melyek mindeddig nem kerültek elő. S ezen kívül a fennmaradtak nem zavarok, nem zökkenők, hanem határozott fejlődés képzetét keltik. 1568-ban az ószláv *Sbornikot*, mint kolofonja mondja, öt inas segítségével nyomta, 1574-ben pedig az ószláv énekeskönyvet nyolccal.

Nem látjuk tisztán az egyházakkal való kapcsolatait sem. Eleinte s hivatalosan a lutheránus vallást volt hivatva szolgálni, 1562-ben pedig, miként Gulyásnál olvasom, román evangéliummagyarázata kiadásával (Sztr. 2460.) már nem a lutherizmus, hanem a kálvinizmus ügyét segítette elő. Végül pedig, 1574-től fogva, győzött benne a nemzeti felekezethez való ragaszkodás és a román vajda meg a tîrgoviștei metropolita ortodox szempontjait követte. Úgy látszik, az ő anyagi támogatásával tudta műhelyét észrevehetően fejleszteni. Mervev és következetes azonban nem volt. Hirscher, a lutheránus brassói bíró rendelkezése adja ki legszebb nyomtatványát.

Működése csúcspontját az 1577. esztendőben látjuk. Három nagy könyve jelent meg ekkor, - két zsoltárkönyv, az egyik ószláv, a másik ószláv és román nyelven, és egy ószláv böjti énekeskönyv (Sztr. 2469, 2470 és 2471.) - s ezek együttes terjedelme meghaladja az 1500 nyomtatott oldalt.

Nem minden kiadványa közli a megjelenés helyét, de amelyik elhallgatja, mégis könnyen meghatározható, részint a brassói impresszumokkal ellátottak típusaiból, részint a papírjukban Brassó címerét mutató vízjegyeikből. Mindazonáltal későbbi éveiben - talán csak ideiglenesen - elhagyta Brassót. A Mănăilával 1579-ben nyomtatott ószláv újtestamentumot Karatajev feltevése szerint Szászsebesen adta ki. A *Sbornik* című bibliai mondásgyűjtemény megjelenési helyét a kolofon valóban Szászsebesként jelöli meg, hol nyomdai munkálatai 1580. május 20-tól november 11-ig tartottak. Szászsebesen volt akkor a megrendelő Kir Ghenadie erdélyi metropolita lakóhelye, s az a papjaival kívánhatta a szedést korrigáltatni.

Utána 1581-ben a román nyelvű *Homiliarium* (Sztr. 2476^b) ismét Brassóban van keltezve. A címlapjával szemben fametszet ábrázolja ottani utolsó mecénása, Hirscher Lukács címerét, a kötet utolsó lapját pedig Brassó város címere díszíti. Coresi eddigi készletével nyomtatták, de a nyomdász neve a példány csonkasága miatt nem betűzhető ki, s Gulyás Pál azt hiszi, hogy már nem Coresi, hanem a fia, Șerban diakónus terméke. Ezúttal csatlakozom Gulyás véleményéhez, azzal a hozzáadással, hogy az impresszum helyadatának helyességében is kételkedem. Bizonyos, hogy 1582-ben a nyomdát Șerban vezette, de nem Brassóban, hanem Szászvároson, hol Marien deák társaságában Geszthy Ferenc várkapitány „és sok más jó úr” költségén az erdélyi választott püspök és négy román pap által románra fordított ószövetséget adta ki (Paliia, Sztr. 2477^a). Igaz, még 1583-as évszámmal is jelenik meg brassói nyomtatvány Coresi és Mănăilă nevével (Sztr. 2478.), de ez már csak az ószláv *Četveroevanghelie* poszthumusz utánnyomata s - gondolom - a valóságban ez is Szászvároson készült el. Brassót csupán a pénzdó mecénás kiadó kedvéért jelölték meg. Felteszem, hogy ugyanez áll az 1588-as brassói kiadóhellyel ellátott ószláv liturgiára, Șerban utolsó munkájára, melynek munkálatait már nem ő, hanem a vele együtt Brassóból elköltözött társa, Pop Mihály fejezte be.

Okom van hinni, hogy Coresi 1580-ban halt meg.

Irodalom. Popp, V.: Disertație despre tipografiile românești în Transilvania. Sibiu 1838. - Popovici József: Két XVI. századbeli román nyomtatvány. (MKSz 1918. 108-109. l.) - Picot, E.: Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVIe siècle. (Ismertette Costa János, MKSz 1896. 192-199. l.) - J. Bianu- N. Hodoș: Bibliografia românească veche, 1508-1830. București, I. köt. 1903. - Veress Endre: Geszthy Ferenc várkapitány. Déva 1898. - Roques, M.: Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament, Palia d'Orăștie (1581-1582). Paris 1925. (Ismertette Treml-Tamás Lajos, Ungarische Jahrbücher 1928. VII, 474. l.) - Gulyás i. m. 123-126. l. - Vö. még Czakó Elemér: Cyrillica in Buda (Gutenberg-Jahrbuch, Mainz 1940. 442-443. l.) - Soltész Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. 1961. Akad. Kiad. - Jugăreanu, Veturia: Bibliographie der siebenbürgischen Drucke. Baden-baden 1959.

*

1580-ban ugyanis új nyomdász neve tűnik fel Brassóban: Szebeni Nyirő (Zebeni Nireo) Jánosé. Nem Coresi cirill betűs tipográfiája fölött rendelkezett, mert feltehető, hogy azt már átvitték Szászvárosra, hanem Honter régi betűivel jelentetett meg két latin aprónyomtatványt (RMK II. 157. és 162.), s ő adta ki Brassó első magyar könyvét (Sztr. I. 1805). Latin nyomtatványainak kolofonja a nyomda tulajdonosának nevezi: „in officina Joannis Nirei Cibiensis.” Nemcsak a betűi származnak Hontertől, hanem a sajtója is: mindhárom termékét kisnyolcadrétben 4-4 levélből álló félívekre nyomta. A magyar nyelvű a legterjedelmesebb. Pontos lapszámát nem közölhetjük, mert a jelenleg 118 oldalas egyetlen ismert példánya, mely Nagy István gyűjteményével került a British Museumba, csonka. Címe *Fons vitae, az Életnek kútfeje*. Lelki vigasztalásokat, prédikációt, imákat és bibliai idézeteket tartalmaz. Szerzője ismeretlen. Nyirő Erdély meg nem nevezett fejedelmének ajánlotta, akit „Felségednec” címez, amiből Szabó Károly, a művecske első bibliográfiai leírója (MKSz 1880. 101. l.) azt következtette - s okoskodását Sztripszky átvette, - hogy a királyi címet örökölt János Zsigmondról van szó, miután pedig ez 1571-ben meghalt, a nem keltezett kiadványnak e dátum előtt kellett megjelenie. Gulyás Pál azonban arról győz meg bennünket, hogy a fejedelem az 1576 óta lengyel királyi címet viselő Báthori István volt, mert Nyirő két latin aprósága 1580-ban és 1581-ben jelent meg, s ennél korábbi adatunk nincsen róla.

Nyirő már a következő évben eltűnik szemünk elől, s 1583-ban más nyomdász működik a helyén. A brassóiak az alkotmányukat közlő munkát készültek kiadni s ehhez a Honter-féle készlet már nem volt megfelelő. Áthívták tehát Szebenből Greus Györgyöt, aki a maga teljesítőképesebb sajtóját és Honterétől eltérő fraktúr betűit hozta magával. A *Statuta Saxonumot* ugyanis két kiadásban rendelték meg, az egyiket latin, a másikat német szöveggel. A latint (RMK II. 172.) Wagner *Novum Testamentum*ának antiquájával nyomtatta, a németet (*Landtrecht*, RMK II. 173.) pedig a szebeni fraktúrral. Ez volt 1555 (Wagner) óta az első német nyelvű brassói könyv. A latin kiadás nem, csak a német említi meg a nyomdászt és a kiadót: „Gedruckt in Cronstadt in Siebenbürgen durch Georg Greus in verlegung herrn Mathiae Fronii.” Báthori a piros-fekete nyomású, fametszettel, iniciálékkal díszített, tehát a szokottnál költségesebb két kiadást tíz évre szóló - 1583. február 18-án kelt - privilégiummal biztosította az utánnyomás ellen, s ezért a kiadó hálából a címlapon a fejedelem, hátlapján pedig Lengyelország címerét ábrázoltatta. Viszont Báthori Froniust, aki akkor brassói várkapitány volt, ugyanezen év március 13-án nemesi oklevéllel tüntette ki. A *Statuta* utolsó levelén Fronius címerét is közli, s ebből bizonyos, hogy március 13. után került ki a sajtóból.

Greus ezután felszerelésével együtt visszatért Szebenbe, s 1584 óta ismét ott nyomtat.

Honter egykori tipográfiája pedig véglegesen feloszlott. Seivert és nyomában Trausch ugyan még említ három brassói kiadványt, - 1584-, 1586- és 1588-ból, de példány nincs belőlük, s megtanultunk kételkedni a két hiszékeny szakíró régibb adatok kritikátlan átvételeiben. Tény, hogy a század végétől és a 17. század első negyedéből nem láttunk brassói nyomtatványt.

A városban máshonnan hozatott munkákat árusító könyvkereskedés maradt, mely azonban anyagi nehézségekkel küzdött. Márton könyvkötő 1579-ben mostohagyermekére hagyta a kereskedést, s az osztozkodásnál kiderült, hogy sok adósság terheli. Márton jólelkűségében nem ragaszkodott a készpénzzel való fizetéshez, s ebből eredtek a nehézségek.

Irodalom. Gulyás i. m. 60-62. és 260. l. - Iványi említett oklevéltára 75. l. 146. §.

Újsziget

Egy-két évvel Honter brassói nyomdaalapítása után keletkezett Magyarország túlsó, nyugati határa felé, Sárvár-Újszigeten, az első magyarul nyomtató hazai tipográfia. Róla szól a legtöbb helyi nyomdászattörténeti forrásunk: két fennmaradt kiadványa, Sylvester ajánló előszava az elsőhöz - a *Grammaticához* -, Abádi utószava a másodikhoz - az *Újtestamentumhoz* -, Sylvester, Abádi, Melancthon levelei Nádasdy Tamáshoz, a nyomda alapítójához és fenntartójához, továbbá a levéltári és a később felmerült adatokat vizsgáló számos modern tanulmány.

Kiadványainak szerzője és az *Újtestamentum* nyomdásza Krakkóból kerültek Újszigetre, hol a szűkebb hazai keretben Vietor elgondolásait folytatták.

Sárvár (Saarwar) volt a helység régi neve - ma is így hívják. Régi okmányokban Sárszigetnek is nevezik, a nyomda működése idején azonban Újszigetnek hívták. Sylvester mondja *Grammaticájában*: görögösen Neanesnak kereszteltük. Nádasdy felesége, Kanizsai Orsolya hozományával jutott 1532-ben a vár s a hozzátartozó 33 falu birtokába, s uradalmainak központjává tette. Földesúr vára, közepén végnélküli parktól körülvett kastéllyal. A csillag alakú palánkfalal övezett telepet kertek határolták, melyben rab törökök ültették a Törökországból hozatott tulipánokat, szekfűket, ezüst virágot és egyéb gyönyörűséget. Utánuk gyümölcsösök nyúltak a láthatárba s azok finomságaiból - hála erdélyi oltóágaknak - az úrnő óriási barackokat, koratavaszi cseresznyét és elsőként júniusi meg utolsóként januári dinnyéket küldött Bécsbe a királyi családnak. Híresek melegházai. Sajátkezüleg főzte a királynénak küldött befőttet és sütötte az urának Bécsbe továbbított bélesek, melyekről ez leveleiben áradozik.

Nádasdy egyik fő büszkesége a vadaskertje. Hozzáírt jelentésekből²⁹ tudjuk, hogy tartott benne gímeket, tizenegy dāmvdát, hat bölényt, vadkecskéket, erdei vadkant, jávorszarvast, szelídített, játszadozó hódot, s többször küldött is a királynak bölényeket. A bécsi udvar ínyencei igen élvezték az Újszigetről érkezett pávahúst, császármadarat, fécánt, foglyot.

Nádasdyt szerelmes Orsikájához Bécsből írt magyar levelei kedélyes, tréfakedvelő embernek mutatják. Emberségességét, szelíd bánásmódját egyik volt török rabja magasztalta, viszont Istvánfi Pál elkeseredett latin epigrammában vadságát panaszolja, mert unokaöccsét fel-fortyanó haragjában Pozsonynál a Dunába fojtatta.

²⁹ Takáts i. m. III. köt. 388-398. l.

Világlátott, művelt ember. Grácban nevelkedett, Bolognában, Rómában, végül Bécsben járt egyetemre, filozófiai és humanista tanulmányokat folytatott, folyékonyan beszélt latinul, németül, olaszul. Erazmista tudósokkal barátkozott, gyakorlati gazdasági tehetségéről pedig birtokainak szervezete, talajjavító intézkedése, állat- és gabonaexportja, bécsi bornagykereskedése tanúskodik. Új gazdag, új gróf, szórja a pénzt, de érdeme, hogy sokat áldoz a magyar kultúrára.

A politikában kortársai útjain járt. Amíg nőtlen, Szapolyai János híve, azután feleségének hozománya a Habsburgok érdekkörébe vonja s különféle főhivatalokat vállal náluk, - horvát bán, az Ausztriába irányuló kereskedelem főintézője, országbíró, végül nádor lesz belőle. Székhelye Bécs, honnan csak időnkint akad ideje újszigeti kastélyába látogatni. Honvédelemmel is kell foglalkoznia, s nemcsak a Habsburgok magyar területén tart szemlét csapatok fölött, hanem uradalma őrházainak kővel rakott tornácain is ott vannak a saját illetményein eltartott katonák.

A lovasság iránti vonzalma kapcsolatos ló kultuszával is. De nemcsak szép lovakat, hanem tiszta fajú agarakat is gyűjt. A ló és az agár hozzátartozott vadászszenvédélyéhez. A környéken sok volt a vad, - szarvas, őz, vaddisznó, hód. Az utóbbit szigonnyal és hálóval fogták. Különösen kedvelte a sólyommal való vadászatot. A nyitrai püspöknek írt egyik levelében fejtegeti, mekkora élvezet ez.

Az ivászzal ősi magyar mulatságok jártak. Nádasdy háziorvosa leírja az újszigeti udvar egyik népmókáját, melyben valamelyik tréfás alak a csárdást német módra ropta. Az uradalom számadáskönyvei tanúsítják, mennyire foglalkoztatott cigányhegedősöket („chytaredos chyanos”), lengyel muzikusokat, magyar regösöket és kobzosokat. Utóbbiak egyike volt Tinódi Lantos Sebestyén, aki az 1550-es években került Nádasdy udvarába s ott is halt meg 1556 elején. A tisztartó január 31-én értesíti gazdáját temetéséről. Nádasdy meleg hangon emlékezik meg e véglehelletéig hű krónikás szolgájáról.

Ebbe a környezetbe cseppent bele 1534 tavaszán Sylvester. Nem közvetlenül a lengyel fővárosból jött, hanem Wittenbergből, hova krakkói feleségével költözött. S Wittenbergből sem közvetlenül jött, hanem különféle elkanyarodások után. A megérkezését megelőző sorsfordulatokat csak zavarosan látjuk. *Grammaticája* elején a fiacskájához intézett latin ajánlólevelében szűkszavúan annyit mond, hogy e könyvét mint egyetlen apai örökséget hagyja neki. „Más vagyont úgysem ajándékozhatok neked, mert atyámtól és őseimtől örökölt javaimat részint gonosz polgárok, részint kapzsi papok jogtalanul birtokolják.” Számkivetését említi, s azt, hogy Tódorka maga is éppen e nehéz idejében született. Fortuna oly mélyre taszította, hogy elemi fokú tanulók oktatásából kell családját fenntartania.

Balázs Sylvester-életrajzában azt hiszi, e sanyarú idő az 1530-as évek elejére esett, s nem soká időzhetett Wittenbergben az ottani egyetemre történt felvétele után.

Ezúttal is az egri egyházmegye vezetősége egyengette útját. Szülővárosa, Szinyérváralja, annak hatáskörébe tartozott, s már krakkói *Rosariumát*, bizonyára hálából (pl. kapott ösztöndíjért) az egri püspöknek dedikálta. Most, 1534 áprilisában kelt levélben Mindszenti Tamás egri kanonok ajánlja Nádasdy figyelmébe, mert a volt budai városbírótól, Turkowyth Miklóstól, akit Nádasdy mint a töröktől 1529-ben ostromolt budai vár akkor még Szapolyai-párti parancsnoka jól ismert, azt hallotta, hogy tudós embert szeretne maga mellé fogadni. Késedelem nélkül kedvező választ kaphatott, s Turkowyth már április 23-án Fehérvárról írt levélben értesíti Nádasdyt, hogy az éppen nála időző Sylvester néhány napon belül jelentkezni fog az újszigeti kastélyban.

Mi okból volt Nádasdynak szüksége tudósra? Melanchtonnak 1537. okt. 7-én kelt hozzáírt leveléből tudjuk, hogy Újszigeten téglából a régi helyére új iskolát építtetett. Értelmes rektort keresett hozzá, s tervbe vette, hogy az iskolával kapcsolatban nyomdát létesít. Erről Sylvesternek 1536. János napján Nádasdyhoz intézett leveléből értesülünk. Mindkét tervéhez Sylvesterben tapasztalt tanácsadót szerzett. De az iskolát előbb fel kellett építtetni, a nyomda berendezése is soká tartott, a kiadandó műveket pedig meg kellett íratni. Ezért a felfogadott Sylvesternek egyévi szabadságot és feltehetően ösztöndíjat adott, hogy megfelelő tudós körben kitűzött feladataira előkészüljön. Sylvester választása ismét Wittenbergre esett. Oda egyrészt kellemes társasága vonzhatta, mert krakkói egyetemi hallgatótársai közül ott tanult Dévai Biró, Ozorai és Gálszécsi, másrészt pedig Krakkó után Wittenberg lett a magyar tudós- és reformátorjelöltek gyülekezőhelye. Csodálatosan hangzó adatunk van erre: Melanchtonnak 1560-ban bekövetkezett haláláig 442 magyarországi hallgatója volt.

Sylvester tehát 1534. szeptember 19-én újra, másodszor iratkozott be a wittenbergi egyetemre, - ha helytáll az a feltevés, hogy ő a főiskola anyakönyvében elírás következtében tévesen Lucas Sylvestrisnek nevezett hallgató.

Wittenbergbe nem Luther híre és tanítása vonzotta, hanem Melanchtoné. Luther nevét sem könyveiben, sem leveleiben nem említi meg, noha világos, hogy az *Újtestamentumot* - közvetve - Luther példájára fordította nemzeti nyelvünkre. Közvetve, mert közvetlenül - miként Turóczi-Trostler József egyezésekké kimutatta,³⁰ - Melanchton volt nemcsak a *Grammatica Hungarolatina* felépítése és gondolatmenete, hanem az *Újtestamentum* elvi alapjai tekintetében is döntő hatással Sylvesterre, aki a csapzott hajú, kecskeszakállas, kidomborodó homlokú s földiekre nem tekintő férfiút (miként Dürer rézmetszetén ábrázolta) *Grammaticájában* mesterének, tanárának, „praeceptor noster”-nek nevezi. Az ő követelményét teljesítette, midőn megtanult görögül és héberül. Melanchton tanítványai, Ickelsamer és Sylvester, írták az első modern nemzeti nyelvtanokat. Tőle tanulták, hogy - miként Luther fellépte bizonyította - a korszak bajainak főforrása a biblia félreértése volt. Ha azt akarjuk, hogy mindenki megértse, nemzeti nyelvekre kell fordítani. De ehhez filológus kell. A nyelvtudomány előcsarnoka a bibliának. Ez az iránymutatás vitte Sylvestert a *Grammatica* megírására és az *Újtestamentum* lefordításához.

Wittenbergben más tanulságokat is merített. A nyomdai termelés bámulatos arányait szemlélhette. Luther öntötte magából a röpiratokat, s azok úgyszólván hetenkint értek új kiadást, még pedig másutt sehol sem látott négy-ötözres példányszámban. Az ő *Újtestamentum*-fordítása darabonként másfél forintnyi árban három hónap alatt fogyott el. Az ilyesmi túlnőtt a magyarországi lehetőségeken, de mégis tanulságokkal szolgált a kiadói politikához, s megfigyelhetjük, hogy ennek elveit követi Sylvester Újszigeten, amikor Bécsben nagy tömegben olcsó meg sokfelől összeszedett papírt vásároltat, könyveihez apró betűtípust használ, s miként leveleiből látjuk, a szedés és nyomás munkabéreiben is takarékoskodik. Lutheri elgondolás volt, hogy a könyv akkor terjed gyorsan és széles körben, ha olcsó.

A Luther-biblia wittenbergi hatására ismerhette fel a könyv díszítésének, a fametszetes címlapnak, illusztráló képeknek, hangulatos iniciáléknak toborzóerejét.

A wittenbergi kiadópolitika e tételei nálunk először Újszigeten érvényesültek.

Egy év múlva visszatért sárvári gazdájához. A wittenbergi egyetemi anyakönyvben 1535-ben már nem fordul elő a Sylvester név, viszont 1536 eleje óta Újszigetről keltezett levelei maradtak fenn.

³⁰ Turóczi-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933.

A róla szóló irodalom azt állította, hogy 1534-ben Melancton írásbeli ajánlatára került Nádasdyhoz. A wittenbergi professzor valóban írt érdekében a magyar főúrnak, levele azonban 1537 októberében kelt, amikor Sylvester már javában működött Újszigeten. Az új iskolaépülethez gratulál benne a grófnak: „... Értésültem Mátyástól, hogy nagy költséggel iskolát állítasz a tisztességes tudományok tanítására... Ezáltal megmutatod, hogy nem estél kétségbe a béke és Magyarország sorsa miatt. Mert ki szánna el magát iskola felállítására, ha abban a hitben leledzenék, hogy országának dűlása tartani fog s hazája szolgátságba jut... Ajánlom neked Mátyást, mint tudománnyal és bölcsességgel ékes férfiút. Sylvester Jánost is, mint tudós embert.

Ajánlásával elkésett. Dévai, talán éppen Sylvester tanácsára, már korábban, még barátjának visszatérte előtt került Újszigetre, hol az új iskolában várt rá hivatás. De ez a nyugtalan ember számára csak rövid átmeneti állomás volt.

Dévait irodalomtörténetünk az írásai, üldöztetése és egész magatartása alapján az első magyar harcos reformátorok közé sorolja. Kérdés azonban, melyik táborba utaljuk Sylvestert és magát Nádasdyt?

Erről sok vita folyt. Dankó József esztergomi kanonok szerint Sylvester a legjelesebb katolikus bibliafordító, Révész Imre viszont Sylvester-életrajzának azt a címet adta: *Erdősi János, magyar protestáns reformátor*. Toldy Ferenc katolikusnak mondja, Pintér Jenő pedig azt hitte, a „kapzsi papok” protestáns hitelvei miatt vették el vagyonát, s szerencséje volt, hogy Nádasdy Tamás, „a nemeslelkű evangélikus főúr” fogadta védelmébe. Riedl Frigyes is azt képzelte, hogy mint protestánsnak az 1523. évi országgyűlés határozata alapján kobozták el örökségét. A reformáció hívének vélték főleg *Újtestamentum*-fordítása miatt, mert Luther példájának követése e korban protestáns cselekedetnek számíthatott. A plébániakönyvtárak kódexei sorában ugyan ott álltak még a kéziratokban és kolostorokban készült biblíarészlet-átültetések, s ilyenek a magyar nyelvemlékek közt is akadnak, de ezek nem voltak olyan feltűnőek, olyan gyanúsak, mint a Luther-kori nyomtatott kiadások.

E kérdést merev állításokkal nem dönthetjük el. Voltak olyan katolikusok, akik egyes hitelvekben helyeselték Luthernek, de mégsem szakadtak el egyházuktól. Az emberek abban az időben nem nyilvános szertartás által, nem anyakönyvezéssel, nem nyilvántartásba vétel útján váltak protestánssá. Ha Nádasdy bizonyos árnyalatokban hajlott is a divatos „lutheri értelem” felé, melyről mindenki beszélt, mégis katolikus lelkészt tartott udvarában, s felesége 1548-ban a váradi érsektől kért prédikáló papot. A primás, Oláh Miklós - az első magyar ellenreformátor - a barátjuk, s meglátogatta őket. Sylvester egri kanonok pártfogásával jutott Újszigetre. Igaz, Nádasdy támogatta és alkalmazta Dévait, az öntudatos reformátort, s később segítette Bécsben Bornemisza Pétert, aki Szophoklész-fordítását Nádasdy udvarnagynak, Perneszych Györgynek ajánlotta.

Sylvester sem szakadt el a katolikus egyháztól. 1541-ben Nádasdynak küldött egyik levelében arról ír, hogy III. Pál pápának a protestánsok ellen kibocsátott bulláját kívánja nyomtatni; s azt nem az Antikrisztus förmedvényének nevezi, hanem „bulla sanctissimi patris nostri Pauli papae”-nek, legszentségesebb atyánk kiadványának. *Újtestamentum*-fordítását Ferdinánd királynak, a katolikus vallás főtámaszának ajánlja. Az újszigeti nyomda megszűnte után Bécsben egyetemi tanár; - a király öntudatos protestánst semmi esetre sem nevezett volna ki ilyen fontos helyre.

Barátja és kartársa, Dévai Biró Mátyás, Sylvesterral ellentétben hangos hitvitázó. Mint katolikus prépost szállóvendége olyanokat mond, hogy 1531-ben Kassán, 1533-ban pedig Budán elfogják, s mindkét király székvárosában, Bécsben és Budán fogságot, „haragot és

rabláncot” szenved hitéért. Szerémi György az *Emlékirataiban* főlutheránusnak nevezi. Nádasdynál talál menedéket s Sylvester igazgatása mellett az újszigeti téglalapú iskolában tanít. Egyes szakírók azt hiszik, ott, tanítványai számára írta *Orthographiáját*. Egy vagy másfél év múlva ismét vándorbothoz nyúl, gyógykezelésre Nürnbergbe utazik, visszalátogat Wittenbergbe, majd 1538 tavaszán újra Újszigetről ír Nádasdynak, aztán Perényi Péterhez megy udvari papnak Ugocsára, harmadszor is bekukkant Wittenbergbe, utána Miskolcra, végül Erdély reformátora.

Sylvester nemcsak az iskola vezetője, hanem minden művelődési kérdésben Nádasdy bizalmas tanácsadója, jobb keze. Hét-nyolc éven át, 1542-ig tanított Újszigeten. Tanítványait időnkint Bécsbe kísérte kiegészítő tanfolyamokra és vizsgákra.

Akkori iskolát ábrázol egyik fametszetén Burgkmair, Sylvester augsburgi kortársa. Tanterme ökörszemes ablakai alatt a tanulók a katedrát négyzetben körülvevő padokon ülnek, s ha feleletre jelentkeznek, ujjukat ugyanúgy emelik, mint a mai nebulók. Fejüket barett fedi, a tanító bácsi orrán pedig pápaszem ül.

Az iskola rendesen két szobából állt: tanteremből és hálóteremből. Fenntartójának a szomszéd falvakból jelentkezett diákok megélhetéséről is gondoskodnia kellett. Alapításának az volt a célja, hogy íródeákokat neveltessen, mert birtokai igazgatásában, valamint különféle katonai és gazdasági alakulataihoz ilyenek nélkülözhetetlenek voltak. Fegyverforgatásban és zenében is oktattatta őket, az utóbbiban azért, hogy a templomi istentisztelet alatt énekeljenek. Sőt Újszigeten, miként a Nádasdy-család levelezéséből tudjuk, hangszereknek is jutott szerep. Sylvester a végnélküli park sétányai mentén, a csodás platánok árnyékában lantpengetésre tanítja tanítványait. A kis Nádasdy Ferenc lantszó mellett tipegte első lépéseit.

A nyomda alapítása az iskolával függött össze. Nádasdy kollégiumi sajtót kívánt létesíteni a tankönyvek kiadására. Ezért bízta a nyomda felügyeletét és magasabb irányítását a rektorra, a tankönyvek szerzőjére. Maga Sylvester mondja a *Grammatica* latin előszavában, hogy a nyelvtan elemeit az ifjúság használatára írta és adta ki Nádasdy Tamás gróf és bánus segítségével.

A nyomdáról, illetőleg annak tervéről először Sylvesternek 1536 János napján Nádasdyhoz intézett válaszleveléből értesülünk. Örvendez, hogy gazdája Bécsben Újsziget számára szakképzett tipográfust talált, s bár mindaddig bizalmatlan vele szemben, míg itt nem látja, mégis tervezgeti, hogy maga is meg fogja tanulni tőle a betűmetszés tudományát, mert arra nem érzi magát alkalmatlannak.

A személyzettel kapcsolatban ismét elénk tolakszanak a kérdőjelek. Hogy Ausztriában szerződtették a két nyomtatólegényt, az természetes: Bécs volt Újszigethez a legközelebbi hely, hol ezt a foglalkozást gyakorolták. De az már meglepő, hogy a legnehezebb nyomdai munkabeosztást, a szedést, Sylvester feslettnak minősített öccsére, Mihályra bízta.

Megértjük, hogy magyar szöveg szedésére magyar emberre volt szükség. De hol tanulta, hol és mikor gyakorolta be magát? Talán a helyszínen. Az a közlés is furcsa, hogy Mihály a technikai vezetővel, a Bécsből jött Strutiusszal csak tolmács útján tudott érintkezni, mert nem értett németül. Hát latinul egyik sem tudott? Elképzelhetetlen, hogy nyomdász ne legyen iskolázott ember, már pedig Európa minden iskolájában tanulták a latint. Ez volt a nemzetközi nyelv. S az első könyv, melyet Újszigeten kiadtak, Sylvester *Grammatica Hungarolatinája*. Szedő és technikai vezető bajosan birkózhatik meg olyan szöveggel, melynek nyelvéhez nem konyít.

A nyomda két fennmaradt kiadványa többet árul el, mint a század minden egyéb - sokkal kevésbé jellegzetes - nyomtatványa. Sajátos metszésű betűik vannak, melyek típusai másutt nem fordulnak elő. Fametszetes címlapjaik, a szövegillusztrációk és iniciálék nagy száma, a fametszetű címsorok és fejezetcímek, a faragott héber betűk, az *Újtestamentum*hoz alkalmazott piros-fekete nyomás, - mindez közvetlenül többet mesél a műhelyben folyó munkáról, mint Iványi egész okmánytára a többi nyomdáról.

Mindenekelőtt azt látjuk, hogy szokatlanul gazdag a felszereltsége. Bökezű mecénás gondoskodik róla, a kiadás költségeivel nem kell törődnie, a mindennapi kenyér megszerzéséhez nem szorul kulimunkára.

Külön épületben van elhelyezve. A mai sárváriak még mutogatják az egykori nyomdaház helyét. Működését a nyomda legkésőbb 1537-ben megkezdte. Az *Újtestamentum* utolsó lapján Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya egyesített címere látszik, a fametszet felső részében az 1537-es évszámmal. Volt már kiszedendő kézírata is: Sylvester 1536-ban jelenti Nádasdynak, hogy éppen Szent Pál leveleit fordítja majdani *Újtestamentum*-kiadása számára: a *Grammatica* ajánlólevelét pedig 1536 novemberében keltezte. Másfél évvel később, 1538 áprilisában, azt írja Nádasdynak, botrány, hogy a könyv még mindig nem jelent meg; német, cseh és lengyel körök tudnak a készülődésről, s a halogatás miatt nemcsak a magyar, hanem a többi nemzet előtt is nevetségessé válunk.

A késlekedés oka nyilván a betűkészlet akkor még hiányos volta. A felszerelés többi részének beszerzése ugyanis nem ütközött különös nehézségbe. A közeli Bécsben minden elérhető volt. Sylvester maga is utánajárt, noha az eladó helyeket nem ismerte jól. 1538-ban levélben közli Nádasdyval, hogy Strutius inasát vitte magával Bécsbe, mert ennek segítségével nélkül nem tudná megvásárolni azokat a dolgokat, melyeket a technikai vezető felírt. Singreniusnál érdeklődik a nyomdafesték ára iránt. Ez festékekkel telt nagy edényt mutat neki: 10 forintba kerül; ennyi kellett Pesti Gábor bibliafordításának kinyomtatásához. (Csak a festék poráról lehetett szó, mert a nyomdák magát a festéket otthon a műhelyben főzték.)

A papírt szintén Bécsben vásárolták. A dunántúli papírmalmok török megszállás alá kerültek, a Vág mentieknél pedig Bécs közelebb volt. Fazakas József megvizsgálta az újszigeti nyomdatermékek papírját s a *Grammaticában* ravensburgi és velencei, az *Újtestamentum* 12 hazai példányában pedig 18 más külföldi vízjegytípus változatát találta. Utóbbiak kétharmada Augsburg környéki malmokból származott, a többi főleg Lotharingiából és Velencéből. A bécsi piacon eszerint csupa külföldről importált papírt árusítottak.

Fazakas papírvizsgálata azt is bizonyítja, hogy Újszigeten csak egyetlen sajtóval dolgoztak. A *Grammaticát* és első levelei kivételével az *Újtestamentumot* nem teljes ívekre, hanem félívekre nyomtatták; - ezért hiányzik egyes ívekben a vízjegy s ezért készültek oly lassan a kiadványok. Újszigeten nem adhattak ki párhuzamos nyomtatványokat, mint ugyanabban az időben Estienne Párizsban, Frobenius Baselben, vagy később Plantin Antwerpenben.³¹ Volt eset, hogy Estienne ugyanazon a napon keltezett impresszummal egyszerre két könyvet jelentetett meg. Ebben egysajtos nyomda nem utánozhatta.

A felszerelés beszerzésének körülményei arra is rávilágítanak, mennyire „nehéz ember” volt Sylvester. Nádasdyhoz írt leveleiben minduntalan gyanúsítja Strutiust, hogy be akarja őket csapni, s azt tanácsolja a grófnak, hogy bécsi embereivel figyeltesse az üzleti ügyekben ott megforduló Strutiust. Jó lesz bizalmasan kikutatni, mennyibe kerülnek a beszerzendő kellékek? Panaszkodik, hogy a technikai vezető sülve-főve együtt van a két nyomtató-

³¹ E. Armstrong: Robert Estienne. Cambridge 1954. 46-47. l.

legénnyel, s nyilván összejátszik velük rejtelmes bécsi üzérkedéseiben. Az elkészült betűket dugdossa, magánál tartja, s titokban valószínűleg eladja őket bécsi cinkosok vagy az onnan Újszigeten megforduló szállítómunkások útján.

Valahányszor Strutius nevét említi, rosszat mond róla. „Homo simplicissimus” - együgyű fráter, még a csemetéje is buta gyerek, aki a bécsi iskolában németül olvasni sem tudott megtanulni. Magának Strutiusnak az írása is csupa ákombákom, még az inasa sem tudja kibetűzni, mikor Sylvesterrel a beszerzendők listáját nézegetik. A fő baj, hogy az elvégzendő munkát húzza-halasztja, mert hol ezt, hol azt az anyagot kívánja előbb beszerezni; az elvégzettet pedig - ha van ilyen - rejtegeti és sohasem tudni, miként állunk vele. Fő foglalkozása a betűmetszés volna, de szívesebben farag iniciálékat, metsz fametszetes könyvdíszeket és illusztrációkat. S csak ebben az egyben hajlandó Sylvester elismerésre. Amikor évek múltán folytonos kritikájával elérte, hogy Nádasdy menesztette Strutius, annak még ki sem hűlt a helye, s Sylvester máris siránkozik, hogy a Nádasdytól kívánt különféle főúri címereket és azokat kísérő hexasztichonokat, melyekkel a tiszteletpéldányokat akarták díszíteni, nem fogja tudni elkészíteni, mert Strutius, „ki oly igen járatos volt képesek faragásában”, immár Ingolstadtba távozott.

Azt hiszem, Strutius nem a rábízott műhely tulajdonaival, hanem a saját metszeteivel kereskedett, amit bajos kifogásolni, mert nyomdai megbízása mellett űzhetett művészi mellékfoglalkozást. A nyomdát nem a maga készítette betűbélyegzők vagy matricák eladásával károsította, mert azok nyomát más tipográfiák termékeiben nem találjuk, hanem azzal, hogy az idejét pazarolta.

Varjas Béla kételkedik Strutius betűmetsző tudományában. Az újszigeti típusokat betűről betűre mikroszkopikus vizsgálat alá vette, megállapította, hogy számos jele kopott, elhasznált, sőt többféle készlet példányai keveredtek közéjük, s arra a következtetésre jutott, hogy valamelyik külföldi nyomda kiselejtezett betűit hozta magával Újszigetre. Még pótolni sem tudta a hiányzókat, s a kifogyottakat egyenként összetákolott otromba jelekkel egészítette ki. Pl. kurzív *l*-ből gót *k*-t fabrikált s ha elfogyott a *z*-je, azt a kurzív 3-as számjeggyel helyettesítette. Tehát még a matricák sem voltak birtokában, mert akkor a kívánt betűt kiönthette volna.

Készlete - figyeli meg Varjas - szedett-vedett. A *Grammatica* kurzív betűi közt találni kétféle *b*-t, *d*-t, *o*-t, hosszú *s*-t, *z*-t és háromféle *i*-t. Kis *m*-je ugyan csak egyféle van, de az kiugrik szomszédai közül döntött alakjával, hajlított hátsó lábával, éles ellentétben az egyenes szárú *n*-nel. Emiatt a betűk helyenkint táncolnak a sorban. Testük hol vastagabb, hol vékonyabb, hol hosszabb, hol rövidebb. A görög és héber betűk sem illenek a kurzív sorokhoz, s ha ilyenbe latin szó mellé kerülnek, kifeszítik a sort. A magyar szöveg gótbetűs szavaival is baj van. A *zs* hang számára megcsonkítja a β -jelet; - levágja a szárát. Ékezetek bizonytalan alakúak. Strutius - mondja Varjas - maga karcolta be őket a másunnan vásárolt matricába, melyről ékezet nélküli betűk szedésékor egyetlen reszelővas eltávolíthatta őket. Más esetekben kisebb jelek fölé- vagy alászedésével fejezte ki őket, pl. *ę*, *ŵ*, *ű* stb. A hosszú *i*-t kireszelte az *l*-ből, az *ā*-t az *ā*-ból csinálta úgy, hogy a vízszintes vonalkát középen kireszelte.

Varjas okoskodását bajos elfogadnunk. Csak akkor tudnánk neki hinni, ha megnevezné azt a nyomdát, melyből az állítólag vásárolt készlet származott. Jól tudjuk, mily rengeteg könyv veszett el, de típusok nem szoktak elveszni. Ha elkoptak, azért történt, mert gyakran kellett őket használni, s legalább egy-két velük készült terméket ismernünk kellene. De nem ismerünk. Az újszigeti *Újtestamentum* típusainak azonos párját eddig még sehol sem találták, holott igen feltűnőek.

Látszólagos kopottságukat mással magyarázom. Strutius puha tiszta ólomból öntötte őket, s a kor szokása szerint csak annyi példányban, ahány másfél, legföljebb két ív - Újszigeten félívek! - kisedéséhez szükséges. Ha egy-egy ívből (félívből) csak száz levonatot nyomtatott, bizonyos fokú halványodás már észrevehető rajtuk.

Azonkívül a műszere is - ellentétben az ősnymodászkéval, vagy akár Vietoréval és Singreniuséval - kezdetleges, lötyögő-zotyogó, laikustól, talán éppen őtöle magától készített számból volt.

Mérlegelhetjük a lehetőséget, hogy a *Grammatica antiqua* verzális címbetűi, latin szövegrészeinek apró kurzívája és az ógörög szavakhoz használt görög betűk valóban másnann hozott matricákból származnak-e, s csupán a héber idézetekhez szükségelt héber típusokat készítették Újszigeten, mert azok fametszetek. Az előbb említettek ugyanis eléggé szokványosak és stílusban lényegüket illetően alig különböznek egyes más nyomdak stílusától. De részleteikről még nélkülözzük az összehasonlító tanulmányokat, s emiatt nem merünk határozottan nyilatkozni. A feltevésnek a magyar szövegrészek gótikus betűi tekintetében ellentmond az, hogy láthatóan magyar hangok jelölésére alakították őket, s elkészítésükhöz Sylvester személyes útmutatása nélkülözhetetlen volt, mert Strutius kukkot sem tudott magyarul. Nádasdy pedig nem sajnálta a betűmetszéssel járó magasabb költségeket.

Hangrendszerünk saját, más nyelvektől eltérő jeleket kívánt. Korábbi íróink a latin alfabétumra építették helyesírásukat, de Sylvestert eléggé meggyőzhette ennek elégtelenségéről Vietor hangkörülíró krakkói gyakorlata (pl. Komjáthi *Az Zenth Paal leueleyben* „ewthzaas”: ötszáz, „ewrewk”: örök). Singrenius Bécsben megpróbálkozott ugyan a maga kezdetleges ékezési rendszerével, de ő is távol volt attól, hogy hűen érzékeltesse a magyar hangokat.

Sylvester Újszigeten szintén ékezetekkel fejezi ki az ajkakat széthúzó vagy csücsörítő hangárnyalatokat, de eltúlozta, túlbonyolította kísérleteit, mert keresgélt. Abban az időben alig tehetett mást, s természetesen ő sem érthette el mai kívánalmainkat, melyek négyévszázados fejlődés eredményei, s melyeket magyarul nem tudó idegenek (- gondoljunk csak a latin mintához ragaszkodó olaszok egyszerűségére -) ma sem értenek meg.

A bonyolultság volt az oka az újszigeti nyomda rendkívüli - valamennyi későbbi 16. századi magyar és a legtöbb akkori külföldi tipográfiát felülmúló - jelgazdagságának. Bősége az ékezetek mennyiségéből eredt.

Az Újszigeten alkalmazottakat Balázs János Sylvester-életrajza jegyzeteiben részletesen leírja (i. m. 424-426. l. 27. sz. jegyz.). Voltak alul meg fölül éles, tompa, vízszintes és púpozott ékezetek a nyílt vagy zárt, hosszú és rövid magánhangzók, továbbá a jésített mássalhangzók megkülönböztetésére (- g, l, n, t = gy, ly, ny, ty -) és kettőzött pontok a kettős hangzók elkerülésére (- annak jelzésére, hogy egymás mellé került magánhangzók külön ejtendők, pl. fiáit, halaláiglan, Möises, Nöe). Finom fülre, érzékenységre valló rendszer, de számunkra már nem egészen világos. Nyelvészeink vitatkoznak fölötte, Trócsányi Zoltán a magánhangzók nyílt vagy zárt hangjainak tekintetében más véleményen van mint Balázs. Egymástól való eltérésük, ellentmondásuk a mi számunkra érthetőbb, mint volt a nyomda gyakorlata. Ez ugyanis egyrészt nem mindig következetes, másrészt nem ismerjük az akkori kiejtést, - Sylvester *i*-ző nyelvjárásán több kortársa is megütközött, - végül pedig nem tudjuk, hogy egyes ékezetek mit akartak jelölni (pl. a vízszintes vonal *n* fölött az ilyen szavakban: kedigleñ, monduañ). Volt-e jelentősége annak, hogy némely *i*-betű fölött hiányzik a pont? (Négyféle *i*-je van: pontozott, pont nélküli, a hosszúságot jelölő föléje alkalmazott vonallal ellátott és a görög *y*-nak megfelelő kúpos *î*.) Trócsányi azt véli, a pont hiánya csupán a nyomdai anyag elhasználtságának következménye.

Az *Újtestamentum* típusainak állítólagos idegen származása azért is valószínűtlen, mert rendkívül egyéniek. Az ő *stílusukat* sehol sem láttuk másutt.

Mindenki, aki az újszigeti nyomtatványokkal foglalkozott, felvetette a kérdést, miért választottak hozzájuk gót betűket?

A mohácsi vész előtt általános szokás volt, hogy az ún. profán, vagyis modern nyugati nyelvek szövegeit - kivéve a latin édesgyermekének tekintett olaszt - gót típusokban, az ősnymtatvány-kor bastardájában tették közzé. Ilyenben jelentek meg a spanyol, francia, angol, német és lengyel nyelven írt könyvek. E hagyomány tíz évvel Mohács után, amikor az újszigeti nyomda működni kezdett, három helyet (Párizst, Krakkót és Bécsset) kivéve, még életerős volt. Ez az első ok.

A második, hogy az 1530-as években Németországban és Ausztriában divatba jöttek e gót típusok új válfajai, a fraktúr és a batard. Utóbbi neve a bastarda franciásított alakja. Kevésbé tuskés és nem olyan élesen tört sarkú, mint az 1513 és 1524 közt Nürnbergben kialakult fraktúr. A bastardától főleg abban különbözik, hogy kisebb annál. Érthető, ha a harmadik évtizedben keletkezett nyomdák igyekeztek az akkori legújabb ízlésirányban haladni. Újszigeten a batard felé hajlottak.

De ugyancsak az 1530-as években, még Újsziget előtt Krakkóban és Bécsben, miként Vietorról és Singreniusról szóló fejezetünkben láttuk, Estienne párizsi francia könyveinek mintájára antiquával nyomtattak magyar szövegeket. Csakhogy ez akkor még szórványos, elszigetelt és kivételesnek tekinthető jelenség volt. Követése érzés és ízlés dolga. Nádasdy és Sylvester hagyománytisztelő emberek, kikhez ez az újítás nem illett.

Végül pedig, a betűfajták a nyelvek és korok megkülönböztetésére szolgáltak. Ez az elv, - ha nem is mindig, de mindenestre gyakran - még ma is érvényesül: az antiqua a latin klasszikusok betűje, a kurzíva a korabeli latin írásoké, a görög a görög szövegeké stb.

Szláv típusokat a magyarban nem használhattak. A szláv nyelvekben hiányzanak az *ö* és *ü* hangok, melyeket nálunk német megfelelőjük mintájára az *o* és *u* fölé rakott legapróbb fokú *e*-betűcskével jelöltek.

Ezekkel az okokkal magyarázhatjuk az újszigeti magyar szövegek betűfajának megválasztását.

Sylvester a helyesírásban nem fogadta el Dévai Biró Mátyás rendszerét. Vietor, értesülve Strutius halogató szerepéről, 1538 nyarán, a *Grammatica* nyomtatása idején, megküldte neki Dévai *Orthographia Vngarica*jának ma ismeretlen első kiadását, s ajánlatot tett a *Grammatica* ennek alapján való kinyomtatására. De elkésett, a kiadvány már befejezéséhez közeledett. Sylvester azt is felelte, hogy Dévaival, bár barátja, a helyesírás tekintetében nem ért egyet.

Különösen szembetűnő ellentétük a névelő írásában. Dévai mássalhangzóval kezdődő szó előtt megkettőzi s azzal egybeírja: abbarát, appap; - az etimológiát tisztelő Sylvester mindig külön szóban és „az”-nak írja. A szótöveket állandóknak és változatlanoknak érezte. Dévai újító természet, Sylvester nem. Dévai a latin *ae* helyett Erasmus mintájára *e*-t ír, viszont a *k* betűt kerüli s inkább a *c*-t választja helyére, mert a *k* „olyan nagy ágas betű” s megrútítja a nyomást. Dévai *Orthographiája* ugyanis a *nyomtatott* betűk ábécéjén alapszik, míg Sylvesternél még eleven a kézirat-kor hagyománya.³²

³² Vö. Kniezsa István: A magyar helyesírás története. Bp. 1952. 11. l. - Sylvester helyesírási alapelveiről l. Balázs i. m. 199-206. l.

Az 1536 óta a nyomdában kéziratban heverő *Grammatica Hungarolatina* (RMK I. 14.) négyévi huzavona után 1539. június 14-én megjelent. Címlapjának impresszuma a megjelenés helyét görög néven Neanesi-nek írja. A 8°, de 4 leveles ívekben nyomtatott unikumpéldány terjedelme 48 levél, kérdés azonban, hogy teljes-e? A bevezető részben ugyanis azokat, akik a nyelvtan felosztásáról részleteket akarnak tudni, felszólítja, olvassák el a könyv második részében előadottakat. De ilyen nincs. S példányunkban hiányzanak a befejezést jelző szokásos záró sorok, a kolofon. Nem volt meg a II. rész akkor sem, amikor az egykor Sinai Miklós debreceni tanár tulajdonában volt unikumot Kazinczy Ferenc lemásolta s a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* I. kötetében (Pest 1808) kiadta. Sinaitól a példány Fáy Alajoshoz került, kinek engedélyével Toldy Ferenc a *Corpus Grammaticorum*-ban 1866-ban újra lenyomatta. Végül, 1875-ben, a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára (a mai Országos Széchényi Könyvtár) vásárolta meg. Valószínű csonka volta minden irodalom- és nyelvtörténészünket izgatta.

A címlapot felül és alul, balról és jobbról négy díszléc ékesíti. A baloldali léc közepén a Nádasdy-címer a T. N. betűkkel, a jobboldalin a Kanizsai-címer a V. C. (= Ursula Kanizsai) monogramja látszik, jelölve annak, hogy e díszeket nem vásárolták, hanem újszigei intézkedésre faragták. A főcím alatt egy másik bókot is kap Nádasdy. Az ifjúsághoz intézett kurzív szedésű hatsoros latin vers öt nevezi a nyomtatás nálunk új művészete itthoni áldozatkész kezdeményezőjének, s felszólítja az ifjakat, legyenek hálásak önének e mű megjelenéséért.

A címlap után következő két levélen a közel három évvel korábban, 1536. október 15-én (klasszikusan „18. Kal. Nov.”) kelt ajánlás következik. Fiához, Theodorus-hoz intézi, aki akkor mindössze öt-hat éves lehetett, s a krakkói házasságkötés után valószínűleg Wittenbergben született. Szójátékkal őt is hálára inti Nádasdy iránt, kinek újjáholdkor új életre hívott iskolájában újévtől kezdve tanulni fog. Ebbe szánta tankönyvnek a munkáját, hiszen gyermekek elemi oktatásával kell foglalkoznia, mert apai örökségét gonosz polgárok és papok elvették. Művét fontos stúdiumnak érzi, lévén a nyelvtan előtanulmány a szentírás megértéséhez.

Vele Sylvester lett a magyar filológia megalapítója. Baranyai Decsi Csímor János a 16. század végén egyik levelében ugyan úgy tudta, hogy az első magyar nyelvtant Mátyás király idejében Janus Pannonius pécsi püspök írta, de félreértette a *Grammatica Hungarolatina* címlapján a szerző nevét: Joanne Sylvestro Pannonio, mely a mi Sylvesterünket jelzi, nem pedig Janus Pannoniust. Egy másik régi nyelvészünk, Szenczi Molnár Albert, aki maga is magyar nyelvtant írt (*Nova grammatica Ungarica*, Hanau 1610. RMK I. 422.) szintén nem tudott Sylvesterről. Panaszkodik, hogy senkit sem ismer, aki után indulhatna.

Újszigei idejében a modern nemzeti grammatikák még újdonságok voltak. 1534-ben jelent meg az első, Valentin Ickelsamer német nyelvtana, melyet a németül csak fogytékosan beszélő Sylvester alig ismerhetett, - nem tudta, van-e a németben névelő? Pedig benne is, éppúgy, mint Ickelsamerben, döntően Luther hatása tudatosíthatta a nemzeti nyelvek elöttörésének tényét és fontosságát. A második Sylvester 1536-ban írt és 1539-ben nyomtatott *Grammatica Hungarolatina*-ja. Az első francia nyelvtan közel két évtizeddel később, 1557-ben jelent meg.

Formailag a *Grammatica Hungarolatina* tulajdonképpen latin nyelvtan, melynek jelenségeit magyarázatképpen a magyarra összeveti, s szabályait a magyar eltéréseivel szemlélteti. Előszavában is rámutat arra, hogy idegen nyelvet csak az anyanyelvvel való összehasonlítás alapján lehet kellően tanítani. A természetes beszéd - a sermo naturalis - az anyanyelv.

E formaságtól eltekintve nemzeti, hazafias szempontok vezetnek. Célja: óvjuk nyelvünket a latin idegenszerűségek ellen. Vannak, akik a nemzeti szólást lenézik, pedig a magyar nyelvvel nincs okunk szégyenkezésre. Legelső példamondata: „Ides az hazának szerelme.” (A török hódítás kora volt...)

Felfogásban Melanchtonnak, a „praeceptor noster”-nek hű tanítványa. A nyelvismeret tárja fel a biblia kapuját, - minden teológusnak előbb grammatikusnak kell lennie. Maga is lefordította az *Újtestamentumot*, de célszerűbbnek találja, hogy ezt megelőzően nyelvtanát tegye közzé.

E melanchtoni beállítottsága miatt sorolták Sylvestert a magyar protestantizmus történetírói a reformáció hívei közé.

Címlapján azt mondja „in usum puerorum”, s az ajánlásban is megismétli, hogy gyermekek használatára írta. Pedig nem igaz. A latin nyelv alapos ismeretét tételezi fel, görög, héber összehasonlító példákat idéz, Donatust bíráló nyelvbölcseleti megjegyzései vannak, - inkább egyetemi színvonalú vezérkönyv a tanítók számára. Kisdiákok, kezdő elemisták alig érthettek belőle valamit.

Nyelvtörténészeinket különösen a hagyományokhoz való ragaszkodása érdekelte. Nem annyira az, hogy osztotta a középkor ama hitét, mely szerint minden nyelv ősanja a héber, s a többi nemzeti nyelv alakulása a bábéli nyelvzavarral kezdődött, továbbá, hogy a magyar mintegy édeslánya a hébernek, mert a főnevekhez közvetlenül járuló birtokos- és az igékhez ugyancsak közvetlenül járuló személyragok, valamint a jellegzetes alanyi és tárgyias ige-ragozás csak ebben a két nyelvben van meg, hanem inkább az, hogy elutasította Dévai újítását a névelő írása tekintetében. Sylvestertől tudtuk meg, hogy az *az* névelőt mássalhangzóval kezdődő szó előtt akkor sem ejtették *az*-nak, mint írva vagyon, hanem *a*-nak, mint mi, csupán összevonták élő szóban a mássalhangzóval kezdődő utána következővel, mellyel - miként Dévai tanította - megkettőzve ejtették ki (ab-barát, af-farkas, ap-pap, ad-diák), - de ennek ellenére ragaszkodnunk illik helyesírásunk régi hagyományaihoz.

Ugyanezt a vonzódást a múlt iránt látjuk a *Grammatica* betűválasztásában. A tíz év előtti krakkói szedési hagyományokat követte: a latin szöveg kurzívájával, a latin feliratok verzálisaival, a magyar példák gót típusaival. Azaz: a magyar példák részbeni gót típusaival. Mert - azt hiszem - arról a tarka összevisszaságról, hogy a magyar szavakat hol gót betűkkel, hol antiquával szedték, nem ő tehetett. A betűkészlet Strutius hanyagsága miatt túlságosan szegényes volt. Ez látszik abból is, hogy az első kivételével íveit 4-4 levélből állították össze, noha a könyv méretei nem haladják meg a mai kisebb 8-rét alakját. Az íveket kiszedésük után külön-külön azonnal kinyomtatták s aztán szedésüket szétdobálták, hogy újra fel lehessen használni. Különösen nem dúslakodott a nyomda gót betűkben - ezért keveri őket kurzívókkal. Hiány mutatkozott kurzív nagybetűkben is, melyeket itt-ott a megfelelő góttal pótoltak. Ilyeneket látva, megértjük Sylvester kifakadásait Strutius ellen.

S nemcsak a technikai vezető, hanem a szedő, a bátyja által minduntalan szidott Sylvester Mihály - is gondatlan fráter. Őrszót hol kitesz, hol nem. Gulyás Pál a típuskeverést is az ő rovására írja. Noha néhol-néhol úgy tűnik, hogy ebben volt valami meggondoltság, amennyiben - ha nem szavakon, hanem mondaton vagy címen belül látjuk - kiemelési szándékot sejtethünk. Pl. „Betűkrül” (gót betűvel) „ualó tudoman” (kurzívával).

A betűkészlet szegénységével szemben meglepő a nyomdának dúcokban való gazdagsága. Két ismert könyve címlapkeretét 4-4 lécből állították össze, volt 7 nagyobb méretű és 100 kisméretű fametszete a szöveg illusztrálására, egész lapot betöltő Nádasdy-Kanizsai címere, 3 záródísz és számos - részint fekete, részint fehér, részint sávozott alapú - iniciáléja, melyek

hol puttót, hol virágdísz, hol állatot, hol egyéb vonalas kompozíciót ábrázoltak. Ide tartoznak a fametszetes héber betűk és egyes fametszetes fejezetcímek is.

Kezdetől fogva foglalkoztak a két kiadvány fametszet-állományának elkészítésével. Az *Újtestamentum* Nádasdy-Kanizsai címere öt évvel a könyv megjelenése előtt, 1537-ben van keltezve. Nem csoda, hogy a nyomda e második kiadványára annyi időt fordítottak. Az iniciálékat nem számítva, 115 nagyobb dűcot faragtak hozzá. A *Grammatica* díszítése aránylag szerényebb. Címlapkeretén kívül (csonka) unikumpéldányában mindössze nyolc díszbetűje van s ezek közül is kettő ismétlődik.

Ki készítette a rajzokat és ki metszette őket? Lássuk először Sylvester néhány nyilatkozatát. Amikor Nádasdy 1536-ban Strutius felfogadásáról értesítette, válaszlevelében arról a szándékról írt, hogy meg fogja tőle tanulni a betűmetszést, amihez nem érzi magát ügyetlennek. 1541. február 13-i leveléből megtudjuk, hogy műkedvelő festő: Orpheust szeretné pingálni, amint állva lantját pengeti homlokán koszorúval, a háttérben erdő, szikla, repdeső madarak, fenevadak. A nyomda feloszlata után gogánfalvai birtokán is festegetéssel töltötte idejét.

Strutius azonban címerek festésében ugyanabban a levélben magánál ügyesebbnek ítéli.

Az *Újtestamentum* néhány illusztrációján a I. S. monogram látszik. Ki rejlik mögötte? Joannes Sylvester vagy Joannes Strutius? E szignált képek a könyv legjobban rajzolt és metszett darabjai. Abból, hogy elűtnek a többtől, nyilvánvaló, hogy a könyv díszítésében többen vettek részt. Soltészné stílusuk szerint különbözteti meg őket. I. S.-en kívül összehasonlítások alapján két ismeretlen bécsi mester aprólékoskodó munkáját és egy kontár műkedvelő kezdetleges kísérleteit vélte felfedezni. Utóbbi lehet Sylvester, - ha ugyan ő az, aki Strutius távozása után néhány egyszerű iniciálét és a többtől méretben és kivitelben eltérő evangélium-illusztrációt készített. Az egyik bécsi mesterben, az *Újtestamentum* legrégebbi metszetének, 1537. évi Nádasdy-Kanizsai-címernek művészábrájában, Soltészné Hans Rebellt sejtí.

A két betű körül nagy vita folyt. Dankó Joannes Singreniuszt látja benne, Horváth János megengedi, hogy Sylvester lehetett, Gulyás Pál, Soltészné és Varjas Strutius mesterjegyének tartja. Gulyás a képeit lebecsüli; Soltészné szerint naivak; - nekem tetszenek.

A díszítő anyag nyomós bizonyítékot szolgáltat az újszigeti nyomdának Singreniusszal való kapcsolatára. Az egyik metszet előfordul Pesti Gábor *Novum Testamentuma* 152. levelén. Másoknak témája és stílusa vall a bécsi nyomdára. A rendszerint virágkoszorút tartó puttók hasonlítanak Singrenius ugyane tárgyú iniciáléihoz, csak rajzbeli gondosságban maradnak el a bécsiek mögött. A *Grammatica* címlapkeretének léceit ugyanaz a kismester szállította, aki Pesti *Újtestamentum*-fordításának címlapdíszét készítette, s tőle való az újszigeti *Újtestamentum* címlapkeretének Esaiás-Jeremiás és Sámson-Judit léce is. Alkotójukra jellemző a kompozíciós sémájuk: kétoldalt egy-egy álló figura, közepén medaillonba zárt bibliai jelenet, merev emberábrázolás, díszítő motívumok zsúfolása. (Soltészné megállapításai.)

I. S. maga is a Singrenius-nyomtatványok jellegzetes stílusát követte. Úgy látszik ebből a nyomdából jött Újszigetre technikai vezetőnek.

1541. január 26-án küldte meg Sylvester Nádasdynak a nyomda második, típusaiban páratlan termékét: *Vy Testamentu Mağar ñelven mellett az Gõrog, ęs Diak ñelwbõl vyonnan fordýtank, az Mağar nipnek Kereszt'en hûtben valo ippulisire* (RMK I. 16.) Impresszumát nem a címlapon, hanem a könyv végén a kolofonban adja: „Vyszighetben Abadi Benedek ñomtatta vala 1. 5. 4. 1. Esztendõben”, - Buda török elfoglalásának évében. A megjelenés helyének neve tehát ezúttal nem Neanesi, hanem az oklevelekben használt „Insula nova” fordítása: Újsziget.

A címlap e kifejezése „vyonnan fordýtank” utal arra, hogy már voltak előző fordítások is, kódex-korbeliek, Komjáthi Krakkóban megjelent Szent Pál-fordítása és Pesti Gábor evangélium-fordításának bécsi kiadása, de szerényen elhallgatja, hogy ez az első *teljes* Újszövetség-fordításunk. Első abban is, hogy görögből fordította. A latin Vulgátát tudós módon csupán a maga ellenőrzése kedvéért vette figyelembe.

Sylvester neve a címlapon ezúttal nem fordul elő, de aláírta a latin ajánlólevelet és a magyar néphez szóló híres magyar költeményét. A könyvet I. Ferdinánd királynak és fiainak, Miksa és Ferdinánd főhercegeknek ajánlotta. Utóbbiaknak azért, mert tudtak magyarul, hiszen anyjuk - II. Ulászló gyermeke és a mohácsi csatában elesett II. Lajos nővére, - magyar királylány volt. Néhány évvel később ez ajánlásnak köszönhetette bécsi egyetemi tanárságát.

Eredetileg a könyvet Nádasdynak kívánta dedikálni. Ajánlólevelének első fogalmazványát a fordított szöveg kinyomtatása után, 1540 decemberében mecénása elé terjesztette, de Nádasdy másként határozott, s a felségeket jelölte ki a megtsiszteltetésre. Így is benne maradt, hogy ő volt a szerző ösztönzője. S rajta kívül Rotterdami Erasmus - „a kereszténység e kimagasló díszé” - iránt is hódolatát fejezi ki. Az ő 1522-ben Baselben megjelent görög és latin *Újtestamentum*-kiadását fordította, az ő magyarázatait követte. Műve végén, a fordítás után 14 levélen értelmezi a szövegben előforduló „nehéz igék”-et, bibliai képes kifejezéseket és műszavakat, mintegy 30 héber, 10 görög és 24 magyar szót, majd Erasmus nyomán áttekintést ad a szentírásban említett mértékekről és pénzegységekről, végül pedig tájékoztat a vízkórság és a paralízis betegségéről, melyről az evangéliumban szintén szó esik.

E magyarázatok közt van néhány feltűnő. A „püspök” szót pl. etimologikusan azzal magyarázza, hogy magyarul őrzőt, őrtállót jelent. Az átvitt értelmű szavakról szólva említi „az virág énekeke”-t, melyekben csudálhatja minden nép a magyar elméjének éles voltát „az lelisben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis”. Híres, gyakran idézett hely, a magyar népköltészet első magasztalása.

Az ajánlólevélben megemlíti, hogy a fordítással sok éven át foglalkozott. S valóban, már 1536 nyarán jelentette Nádasdynak, hogy éppen Pál apostol leveleinél tart. Az indító gondolatot, mint láttuk, Wittenbergben Melancton tanításában kapta.

A könyv kinyomtatását még Strutius kezdte meg, de mikor 1540-ben Sylvester örökös panaszai következtében kénytelen volt kilépni a nyomda szolgálatából, a helyére meghívott Abádi Benedek folytatta. Amint az illusztrációk, iniciálék és egyéb díszek szokatlanul nagy számából látszik, ők is, Sylvester is, ügyeltek a bibliofil szempontokra. Utóbbi azonban ennél többre törekedett. Népkönyvnek szánta, s ajánlásában kéri is a felségeket, hassanak tekintélyükkel oda, hogy munkája eljusson a nép kezébe. Ezenkívül természetes hivatása, hogy iskolakönyv legyen. Az *Újtestamentumot* valamennyi iskolában tanítják: ez foglalja magába mindazt a tudományt, mely örök életet ad.

Népi irányzatához tartozott, hogy a latin ajánlólevelet „Az maágar nipnek ki ezt olvassa” felírás alatt az említett híres vers következék: „Profetāk āltal szolt righen nekēd az Isten”, - a magyar mértékes verselés első emléke. Alatta az aláírás: „Syluester Janos iria”.

A kiadvány négy számozatlan levélből álló első ívét, mely a címlapot, a latin ajánlást és a magyar néphez szóló disztichonokat foglalja magában, a fordítás szövegének kinyomtatása után, utoljára csatolták a kötet elé. Voltaképpen nem is egy kötetről van szó, hanem kettőről, melyet többnyire egybekötöttek. A mű ugyanis lapszámozás tekintetében két részre oszlik. Az első a négy evangéliumot és az Apostolok cselekedeteit tartalmazza 208 számozott levélen; a második a Levelek és Jelenések könyvét, újra kezdődő számozással 158 levélen. Értelmetlen

és a számozás mellett fölösleges ösnyomtatvány-hagyomány, hogy minden lap alján örszö jelzi a következö oldal kezdöszavát.

Szintén utölag készült és Sylvester utölag is írta a másodík részt lezáró függelék: Máté, Lukács és János evangéliumának és az Apostolok cselekedeteinek disztichonos summáját. Márkét, nem tudni miért, mellözte. A négy 21-28 verspáros (42-56, együtt összesen 226 soros) summa nem került a maga helyére, szövegrészük végére, mert - miként Sylvester indokolja - „kiseñ viuők eszünkbe”. Levélben felhívja rájuk Nádasdy figyelmét, és közli vele, hogy az újszigeti iskolában betanította és énekelteti öket tanítványaival. Büszkélkedik: az idegen nemzetek irigyelhetnek bennünket, hogy magyarul lehet latin-görög mértékű verseket írni. (Négyesy László a mértékes magyar verselés történetében Sylvestert a negyedik költőnek mondja, aki nemzeti nyelven klasszikus verssorokat írt; előtte ilyenekkel német, olasz és cseh kódexíró próbálkozott. Nyomtatásban ő az első. Utánozta Erasmust, aki bibliakiadása minden része elé latin verses kivonatot nyomtatott.)

Utánuk ugyancsak Erasmus mintájára az említett szömagyarázó jegyzeteket közölte, köztük a magyar virágénekekről szóló megjegyzést, végül pedig Abádi záró sorai zárják le a kiadványt: „Az könyvnyomtató isteni kedvet kíván annak azki ezt olvassa.” Tizennégy sajtóhibát igazít bennük helyre, azzal, hogy a rajtuk kívül előforduló kisebb „vitkek”-et bárki magától helyesbítheti. Mentegetőzik: „Ha valahol az nyomásban való vitekre találsz, abból én tüled boczánotat kérek. Mert hogy megérted, ez könyvet nem én kezdettem el, hanem más, kit az jó ur sok ideig nagy költsiggel itt tartott. Es mikoron elkisvén hozzáfogott volna s látták volna, hogy az nehezen írhetne vigít, úgy hivata engemet hozzája, hogy ez mennél hamarabb az keresztyéneknek kezekbe juthatna.”

Az utöszöt lezárja a kolofon, a legutolsó levelet pedig az 1537-ben metszett Nádasdy-Kanizsai címer díszíti.

A könyv 1540. december 4-én még nem volt kész, mert Sylvester akkor jelentette Nádasdynak, hogy hamarosan meg fog jelenni, s kérte, hogy az uralkodónál eszközölje ki a szerzői és kiadói jogot biztosító privilégiumot. Nem egészen nyolc hét múlva, 1541. január 26-án megküldte mecénásának az első példányt, a kiadásban azonban privilégiumról nem esik szó.

Abádi bizonyos technikai fogásaiból megsejthető, hogy Vietornál tanulta a mesterségét. Neve először 1534-ben, a krakkói egyetem magyar diákjai társulatának jegyzőkönyvében tűnik szemünkbe. Bibliográfusaink azt gyanították, ő az a B. A., aki Dévai Bíró Mátyás névtelen *Ortographia Ungaricáj*át sajtó alá rendezte. E feltevésnek azonban ellentmond az a tény, hogy Dévai helyesírási elveit és előírásait nem követte. Továbbá az, hogy újszigeti zárószavaiban az *Újtestamentum* kinyomatását „első munkánk”-nak mondja. Végül pedig, hogy van egy jellegzetes kifejezése, mely stílusát megkülönbözteti a Dévai-kiadás B. A.-fának nyelvétől. Utóbbi előszava ugyanis azzal kezdődik, hogy „az olvasónak isteni kedvet kér”, - Abádi utöszava pedig „isteni kedvet kíván annak, azki ezt olvassa”. Ebben megegyezik Sylvester kifejezőmódjával, aki az *Újtestamentum* disztichonos verseit is „az magar nipnek ki ezt olvassa” ajánlja. Sylvester „olvasó” alatt nem „lector”-t értett, hanem rózsafüzért. Lehet, hogy ő is meg Abádi is ugyanarról a nyelvterületről származott, amit főleg mindkettő *i*-ző nyelvjárása miatt gondolok. (Persze utöszavának *i*-zése lehet Sylvester korrektúrájának eredménye is.) Más krakkói diákok - miként erre Horváth János Tanulmányaiban rámutatott - használták az „olvasó” kifejezést, pl. 1536-ban Gálszécsi István énekeskönyvében az „olvasóknak isteni köszönet” megszólítással él. Az „isteni”, úgy látszik, Krakkóban divatos jelző volt.

Eltételezve attól, hogy B. A. nemigen lehetett Abádi, mégsem utasíthatjuk el eleve Gulyás ama feltevését, hogy az 1538-ban éppen Újszigeten tartózkodó Dévai ajánlotta őt, mint jeles krakkói Vietor-segédet, a késlekedő Strutiusra haragvó Nádasdy figyelmébe.

Varjas Béla apró részletekre terjedő megfigyeléseivel meg tudta állapítani, hogy melyik szakasznál vette át a munkát Abádi Strutiustól. Az *Újtestamentum* margináliáit - az ószövetség megfelelő részeire vonatkozó lapszéli utalásokat - a 38. levélig a *Grammatica* apró kurzívájával szedték. A 38. levéltől kezdve elmaradnak, noha Sylvester szövegének szerves tartozékai. Varjas ebből azt a következtetést vonja, hogy a kurzív készlet Strutius tulajdona volt, melyet leváltásakor nem adott át Abádinak. A keze nyoma azonban az iniciálékban tovább figyelhető az 57. levélig. Idáig csupa gótikus, keretnélküli díszbetűt látunk. Az 57. levéltől kezdve fokozatosan képes antiqua iniciálék váltják fel őket, a 127. levéltől fogva pedig - eltekintve a második rész végén egyetlen kivételtől - már kizárólag ilyeneket használtak.

Strutius tehát az első rész 38. levele nyomtatásakor kilépett a nyomda szolgálatából, de ugyanakkor a szedő eljutott az 57. levélig. A 384 levélre terjedő könyv további (327 levélnyi) része, a munka zöme, Abádi teljesítménye.

Honnan vette ily rövid időn belül az antiqua iniciálékot?

Záró soraiban kifejezi a Strutius-féle gótikus betűk iránti ellenszenvét, s közli, hogy némelyiket a maga munkájával pótolta: „Mikoron lāttam volna az betűt, hog nag kisedelem nélkuēl nem mēlhetni vele, mint hamarsāgual lehete, vgan azon betűt meg igazitām, egg nihānat hozzā czināluān, hog szapora lenne az dolog, eš hamarabb vīghit irhetnők. Mert iobnak tetczett, hog ez kōnū hamar kikelhetne, no ha nem ighen szīp betűl volna. - A fōdolog az volt, hogy mielőbb az olvasók kezébe jusson.

Varjas azt is megállapította, melyek Abádi új, Strutiusétól elütő betűi. Alul vagy felül ékezett magánhangzók, e, ê, é, á, és í, közös betűpálcikán (Strutiusnál ékezetük még külön szedendő jel volt), s ezek elég hamar, már a 74. levéltől kezdve fordulnak elő, a 94. levéltől kezdve pedig végképpen kiszorítják ugyanazon hangok Strutius-féle jeleit.

Vajon az antiqua iniciálék és a címfeliratok antiqua verzálisai is tőle származnak? Pukánszky Béla bennük a krakkói reneszánsz irányának és a gótikus reformációnak a betűk alakjában kifejezésre jutott harcát, a német és a lengyel szellemnek, a két tábornak összeütközését látja. Az egyik irányt Strutius, a másikat Abádi képviselte.

Talán ez a különbség, Abádi újítása hozzájárult ahhoz, hogy a viszony közte és Sylvester közt csakhamar feszültté vált. Utóbbi 1540. dec. 4-i levelében panaszkodik Nádasdynak, hogy Abádi fennhéjázóan viselkedik, Mihállyal, „a züllött ifjúval” barátkozik, s kéri patrónusát: „Benedeknek hagyja meg Nagyságod, hogy a Nagyságodtól elrendelt nyomdai teendőkben ránk hallgasson!”

Pedig mindkettőben éltek a krakkói emlékek és tanulságok. Mindenekelőtt helyesírásukra hatottak. Ebben többnyire következetesek, a korrektúrát végző Sylvester éppúgy, mint Abádi, a gyakorlati kivitelező. A lengyelektől vették át azt a szokást, hogy a magyar *cs*-hangot *cz*-vel szedessék. S noha nyelvészeink azt tanítják, hogy a jésített mássalhangzók (a *gy*, *ly*, *ny*, *ty*) ékezetekkel való jelölése a cseh Husitól származik, mégis Trócsányi Zoltánnal együtt úgy látom, közvetlenül a lengyel mintát követték *g*, *l*, *n*, és *t* betűikkel. Csak a *c* és *k* használatában következetlenek.

Abádi teljesítményét méltatva Drescher (Szentkúty) Pál azon a véleményen van, hogy az *Újtestamentum* „nem remeke a tipográfiának. A nyomás egyenetlensége, a fametszetek elhelyezésének pontatlansága nem vall mester kezére. És mégis, a maga esetlenségében is ellenállhatatlan ez a könyv ... A naiv bájnak ezt az öntudatlan jelentkezését lehetetlen gyönyörűség nélkül néznünk!”

A bíráló e sorokban a ma szemszögéből ítél. Történelmi értékelésben leszögezhetjük, hogy az *aljtestamentum* a 16. század legszebb magyar könyve. S amikor ezt megállapítjuk, nem zárkozhatunk el Strutius érdemeinek elismerésétől sem. A címlapkeretet még ő állította össze - annyira hasonlít a *Grammatica*éhoz. Vörös-fekete nyomása viszont Abádi szakavatottságáról tanúskodik. A címlapot s az egész első ívet, mint már mondtam, legutoljára nyomták, amikor a könyv többi íve már valamennyi kikerült a sajtóból. A cím lépcsőzetes sorait azonban valószínűleg még Strutius metszette fába a Bécsben kismesterektől vagy netán tőle magától Újszigeten készített lécek közé.

Abádi lelkes buzgalommal készült további kiadványokra, melyeket már a saját ízlése szerinti anyagból remélt kiállíthatni. Utószavában mondja: „ez első munkánkat io neuen vegeđ, ennek utanna kedigleñ meg latod hog az kegelmes istennek akaratađol iobban hozzā kiszűlők...”

A továbbiakat azonban nem ismerjük. Pedig voltak. Sylvester már egy hónappal az *Újtestamentum* megjelenése után, 1541 februárjában néhány példányt küld Nádasdynak a Genesis tartalmát összefoglaló verses kivonatból. S Abádi ugyanazon év május 29-én újabb „cantiuncula”-t mellékel Nádasdynak írt leveléhez. A *Genesis*-kivonat rövid, félíves kiadvány volt, s kis házi botrány játszódott le vele kapcsolatban. Mihály diákkal felesben („cum Michael literato, Estre domini Joannis Sylvestei”) 25 példányt a saját közös költségükön, a maguk pénzén vásárolt papírra vontak le, de Sylvester a gróf parancsára hivatkozva felbőszülten elkobozta tőlük a különlenyomatokat. Abádi kéri Nádasdyt, rendelje el visszaadásukat. Kár, hogy nem ismerjük felszólalása eredményét: - noha alig láthatnók belőle a szerzői jogra vonatkozó akkori felfogást. Nádasdy ugyanis nem tartott igényt nyomdaja jövedelmére, s kivéve a rokonai s barátai részére fenntartott tiszteletpéldányokat, a nyomda termékeit átengedte a személyzetnek, Sylvester Jánosnak, Mihálynak és Abádinak, kik féltékenyen ügyeltek osztozkodásuk meghatározott arányaira.

Sylvester a reájutott darabokat csomagokban bizományba küldte lelkészeknek és tanítóknak. Az egyik odaveszett Gyulafehérvárt „in domo Bartholomaei”, mert címzettje, úgy látszik, vértanúságot szenvedett hitéért. Mások visszaküldték őket. Az idő nem kedvezett a könyvek terjesztésének. Az *Újtestamentum* megjelenése évében esett el Buda, s az ország három részre szakadt. Előzőleg a *Grammatica* iránt sem mutatkozott érdeklődés. Nyolc évvel kinyomtatása után, 1547. szeptember 26-án Bécsből kelt levélben Sylvester arról kesereg Nádasdynak, hogy példányai ott porosodnak valamelyik újszigeti kamrában, s szétbontott íveit legfeljebb borstakarónak használják. S valóban, közel két és fél évszázadból nem ismerünk senkit, aki foglalkozott volna Újsziget első kiadványával. Először a bécsi Michael Dervis említi 1782-ben, utána, nyomában a magyar tudósok közül Wallaszky, Belnay, Sándor István, Wessprémi és Kazinczy.

Abádi házalással próbálkozott. Imént említett levelében panaszkodik Nádasdynak, hogy testvérei lakóhelyére utazott a gróftól ajándékba kapott példányok értékesítése céljából, de még útiköltségei sem térültek meg. Emiatt szánta magát a *Genesis*-kivonat különlenyomataira, remélve, hogy azok majd könnyebben kelnek el, s árukból legalább a napi kiadásait fogja tudni fedezni.

Az *Újtestamentum*nak, gazdag díszítése ellenére, ezentúl sem volt közönségsikere. Heltai Gáspár a maga fordításának ajánlószoraiban leszólja: „Sylvester János, a jámbor, jó és hasznos munkát tölt ... de mi fogatkozás lött légyen abba, azt az istenfélő keresztyének, meg tudják ítélni...”³³

Harsányi Andrással együtt azt hiszem, e szigorú bírálatot Sylvester *i*-ző nyelvjárása okozta. A kortársak megütközhettek az ilyen alakokon, mint righen, ighirti, tighed, tig igazat, nelwin, kenir stb.

Mégis, Aquila (Adler) Aegidius bécsi nyomdász 1549-ben - még Sylvester és Nádasdy életében - újra ki akarta adni, s ehhez engedélyt kért a kormánytól. Ez Nausea Frigyes bécsi püspök cenzori véleményétől tette függővé, aki azonban arra hivatkozva, hogy nem tud magyarul, kitért a megbízás elől. A huzavonától elkedvetlenedett Aquila elállt a kiadástól. Negyedszázaddal később, 1574-ben, a jezsuiták bécsi előretörése idején, „az Fölseges Romai Czaszar kegielmes engedelmeből” mégis megjelent a második kiadás, Bécsben, Steinhoffer Gáspár kiadásában (RMK I. 98.) de *i*-zés nélkül, más helyesírásban, s kihagyták belőle a magyar néphez intézett költeményt is.

Az újszigeti nyomda ekkor már harminc s egynehány éve nem létezett. Megszűntét különféle feltevésekkel próbálták magyarázni. Az egyik szerint 1542-ben török martalócok, német landsknechtek és spanyol zsoldosok harcai közben elpusztult. Aminek ellentmond az a tény, hogy felszerelésének néhány tárgya az O és G iniciálé Bornemisznál, a *Grammatica* címlapjának Ádámot és Évát ábrázoló dúca pedig 1562-ben először Debrecenben s utána Bornemisz egyike semptei kiadványában tűnik fel újra.³⁴ A felszerelés Újszigetről az ötvenes évek második felében Magyaróvárra, Huszár Gálhoz kerülhetett, aki az akkor már korszerűtlenné vált betűket nem tudván használni, készletüket beolvasztotta, díszei közül azonban egyeseket magával vitt vándorútján Kassára, Debrecenbe, majd vissza Komjátiba, honnan Bornemiszához jutottak.

A megszűnés okát a háborús cselekmények helyett inkább abban látom, hogy Nádasdy hivatala Bécshez kötötte, az újszigeti nyomda pedig feladatát a *Grammatica* és az *Újtestamentum* kiadásával befejezte. Nádasdy ezentúl Bécsben irodalompártoló hajlamait jobban tudta követni. Zimmerman Mihály ottani nyomdással kinyomatta Melanchton nyelvтанát³⁵ s Bornemisz Péter - ekkor bécsi egyetemi hallgató - Szophoklész-fordításának (Bécs, 1558, RMK I. 35.) kiadási költségeit is ő utaltatta ki. Más magyar írók is fordultak hozzá. Ludovicus Thegerinus (Szegedi Lajos) 1547-ben zsoltárfordítása kéziratát küldte meg neki kiadás céljából; Nádasdy Sylvestert kérte fel lektorálására, aki azonban kedvezőtlen ítéletet mondott róla.³⁶

Az *Újtestamentum* után 9 évig itthon nem jelent meg magyar nyelvű nyomtatvány, ilyenrel újra csak Krakkó látta el a magyar olvasókat (RMK I. 16-20.).

Abádi és Sylvester elfordultak eddigi foglalkozásuktól. Abádi málfélévi bolyongás után 1543. március 22-én beiratkozott a wittenbergi egyetem teológiai karára; református papi pályára készült. Ugyanakkor ott tanult az egyetemi album tanúsága szerint Heltai Gáspár, aki viszont hét évvel később az Újsziget után legközelebb létesített hazai nyomda alapítója lett.

³³ Közli Trócsányi Zoltán. MKSz 1957. 270. l.

³⁴ Molnár József: Magyar Tudomány, 1959. 322. l.

³⁵ L. Takáts i. m. I. köt. 33-34. l.

³⁶ ItK 1893. 96. l. - Magyar Századok 1948. 66-67. l.

Abádit a wittenbergi templom egyházkönyvének feljegyzése szerint 1544-ben pappá szentelték s mint ilyen tért vissza hazájába. („Benedictus Abádius ... aus dieser Universität berufen in Predigeramt in Ungarn”.) Török megszállt területre ment. A szegedi basa - írja Melanchtonnak 1546 karácsonyán egyik volt magyar diákja - igen kedveli, sőt gorombán leintette a vele vitatkozó ferencrendi szerzeteseket.³⁷

A „züllött ifjú” Sylvester Mihály kapcsolatban maradt a könyv világával. Oláh Miklós érsek 1551 decemberében Vágsellyén elfogatott bizonyos Somogyi Pétert nyomtatásban kifejezett hitbeli nézetei miatt, de a vádlott azzal védekezett, hogy a kifogásolt mű nem tőle, hanem Mihály sárvári iskolamestertől származik.³⁸ Eszerint tíz évvel az *Újtestamentum* megjelentése után bátyja utódként még mindig Újszigeten működött.

Sylvester Jánosról volt gazdája jól gondoskodott. A nyomda, úgy látszik, mégis már 1541-ben megszűnt, mert akkor engedett át neki haszonélvezetre kis birtokot s azon házat a Csepreghez közeleső Gogánfalván. Továbbra is örökös panaszokkal telt leveleket ír Nádasdynak. Hol régi lábfájása kínozza, hol attól fél, hogy lánya megvakul, hol pedig a falusiakkal nem fér össze. („Perire pasci sunt equos, vaccas, frumenta, porcos” - gondatlanságuk miatt pusztulnak a lovak, tehenek, disznók, elrothad a gabona.) Török veszedelem is fenyeget: „Vae, vae, vae, miniatur in terra.” Közben második fiacskája születik. A gazdasági élet nem való tudósnak, az 1542 őszén kezdődő téli félévre tehát beiratkozott a bécsi egyetemre, melynek pénztárába ez alkalommal 29 garast rótt le.

Nádasdy ekkor sem veszi le róla pártfogó kezét, s az *Újtestamentum* ajánlásának is mutatkozik eredménye: a következő tanévben az 1544-ben Bécsben megjelent költeményét (*De bello Turcis inferendo elegia*, RMK II. 354.) mint a héber nyelv professzora írja alá. Az egyetem 24 tanára közt ő az első magyar. A fizetése évi 52 forint, - több mint négy arany havonta, - ilyen értéke volt a pénznek.

Tantárgyait többször változtatta. 1546-ban a görög nyelvtudományt adja elő, 1551-ben pedig a történelmet.

Tekintélye volt. 1544-ben a magyar hallgatók egyesülete tanárelnökévé választotta, 1551-ben pedig egyik professzortársa, Reisacher, disztichonokban ünnepli őt, kiemelve nyelvismeretét (többek közt törökül is tudott) és sajnálkozva sántasága miatt.

Latin költői babérokat aratott, sőt még görögül is verselt. A RMK III. négy (354, 371, 394, 963.) 1544 és 1551 közt Bécsben kiadott s többnyire a királynak ajánlott aprónyomtatványát sorolja fel. Ajánlásaival rossz benyomást kelt bennünk; mindig a hatalomhoz dörgölözött. Szerencsétlen természete végül odáig vitte, hogy még jótevőjével, Nádasdyval is összekülönbözött. 1550-ben kérte Ferdinándot, hogy a haszonélvezetre kapott gogánfalvai kis birtokot az ő nevére írassa át. A király ráállt, Nádasdy uradalmi tisztjei azonban erőszakkal visszafoglalták a telket és házat uruk számára, Sylvesterék bútorait kidobták, a családot elkergették. Sylvester, aki emiatt *Querela fidei* c. költeményével hangulatot igyekezett kelteni a hatalmas magyar főúr ellen, az udvarnál panaszt nyújtott be. A király vizsgálatot indított, de Nádasdy maradt az erősebb. Ezek után Sylvester sem maradhatott meg egyetemi tanári székén. 1552-től fogva neve többé nem fordul elő az egyetemi iratokban.

Körülbelül ötven éves lehetett, amikor elvész szemünk elől. Nem tudjuk, vajon a jezsuiták bécsi térfoglalása szorította-e ki állásából, vagy pedig meghalt? A bécsi egyetemen tanuló

³⁷ Horváth János: A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp. 1957. 10. l.

³⁸ Szimonidesz Lajos: Mihály sárvári evangélikus iskolamester és Somogyi Péter írásai. (MKSz 1942. 182-183. l.)

Bornemisza Péter már nem ismerte, csupán olyképp emlékszik meg róla, hogy „hallottam Bécsbe egy Sylvester János magyart, az ki először magyarra fordította az új Testamentumot, hogy feslett felesége miatt sokat szenvedett”. Sic transit gloria mundi.

Újabb kutatóink megcáfolták ama régibb adatokat, hogy Kolozsvárt domonkosrendi szerzetes, majd kolozsmonostori apát, végül Kolozsvári János néven Csanádi püspök lett. (Bod Péter és Weszprémi István állításai.) Vagy - miként Szilády Áron hitte - Debrecenbe ment a református Melius támogatására, onnan pedig Lőcsére, hol az evangélikusoknál papskodott. (Így tanította Pintér Jenő.) Az az állítás is fel- meg alámerült, hogy Csehországba vándorolt ki. Nádasdy, az alapító, 1562-ben pestisben halt meg.

Irodalom. a) *Nádasdyról*: Szentgyörgyi Gabriel: Vita domini Palatini Thomae de Nadasd. (Kovachich, Scriptores Rerum Hungaricarum Minores, I. köt. Buda 1798. 128-137. l.) - Horváth Mihály: Nádasdy Tamás gróf élete és politikai működése. Buda 1846. - Payr Sándor: Nádasdi Tamás grófék házatája. Bp. 1895. - Ua.: A nádorispán udvara. Sopron 1903. - Ua.: Protestáns volt-e Nádasdi Tamás? Bp. 1914. (Klny. a Prot. Szemléből.) - Szeibert János: Sárvár monográfiája. Szombathely 1926. - Komoróczy György: Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932. - Tolnai Gábor: Régi magyar főurak. Bp. 1939. (48-64. l.: az erasmista kor rajza.) - Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. Bp. 1941. - H. Takács Marianna: A sárvári vár. Bp. 1957.

b) *Az újszигeti nyomda működéséről*: Németh János: Az első könyvnyomtató-Műhelyről Magyar Országban a Mohácsi-Veszedelem után. (Tudományos Gyűjtemény 1817. VIII. köt. 53-73. l.) - Ballagi Aladár nyomdászattörténete 34. lapján. - Kovács S. János: A könyvnyomtatás története Vas megyében. Szombathely 1891. - Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1921. - Gulyás Pál i. m. 63-70. l. - Pukánszky Béla: Ungarische Frakturdrucke im 16. Jahrhundert. Mainz 1935. - Ua.: Megtévesztő adatok régi magyar könyvekről. (MKSz 1956. 50-51. l.) - Ua.: A kisbetűk a régi magyar nyomdászban. (MKSz 1955. 212-219. l.) - Drescher (Szentkúty) Pál: A szép magyar könyv. Bp. 1938. - Ua.: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Bp. 1940. - Kertész Árpád: A nyomtatott betű története és útja Magyarországon. Bp. 1941. 106-110. l. - Fitz József: A régi nyomdák gazdálkodása. (Magyarságtudomány 1942. 192-194. l.) - Soltész Zoltánné: A sárvár-újszигeti nyomda könyvdíszai. (MKSz 1955. 192-211. l.) - Fazakas József: A sárvár-újszигeti nyomda papirosai. (MKSz 1957. 116-135. l.) - Varjas Béla: A sárvár-újszигeti nyomda betűtípusai. (ItK 1958. 140-151. l.) - Molnár József: A újszигeti nyomda helyesírása. Részlet kandidátusi disszertációjából, 380-383. l.

c) *Sylvester Jánosról*: Kemény József gr.: Erdősi János élete saját munkáiból merítve. (Új Magyar Múzeum, 1855. 97-113. l.) - id. Révész Imre: Erdősi János magyar protestáns refomátor, különös tekintettel némely magyar tudósok balvéleményére. Debrecen 1859. - Danko Josef: Joannes Sylvester Pannonius, Professor der hebräischen Sprache an der Wiener Universität. Wien 1871. - Ua.: Erdősi János élete, munkái és hitvallása. (Új Magyar Sion, 1876.) - Payr Sándor: Erdősi Sylvester János sárvári tanító és magyar bibliafordító. Bp. 1905. - Hegyaljai Kiss Géza: Sylvester János élete és munkássága (1504-1555). Tahitótfalu 1926. - Trócsányi Zoltán: A történelem árnyékában. Bp. 1936. (15-18. l.) - Harsányi András: Sylvester János. Bp. 1941. (Klny. a Protestáns Szemléből.) - Horváth András: „Próféták által szólt rígen...” (MKSz 1943. 231-244. l.) - Ua.: Sylvester János vezetéknévéről. (Magy. Nyelvőr, 1949. 256-258. l.) - Ua.: Tanulmányok. Bp. 1956. 48-60. l. - Ua.: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 502-504. l. (Sylvester-bibliográfia.) - Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958.

d) *Szövegkiadások*: Sylvesternek Magyar-Deák Grammatikája. Újra kiadta Kazinczy Ferencz. Pest 1807. (Magyar Régiségek és Ritkaságok, I. köt.) - Corpus Grammatiorum linguae Hungaricae veterum. Kiadta Toldy Ferencz. Pest 1866. - Sylvester és Abádi levelei Nádasdy Tamáshoz. (ItK, 1893. 89-98. l.) - Vy testamentū maęar nęlven ... A fakszimile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp. 1960. Akad. Kiadó. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, II. köt. Varjas 47 oldalas külön csatolt kísérő tanulmányával.)

Kolozsvár

Ha az időrendhez tartjuk magunkat, Vas megyéből át kell repülnünk Erdély legnagyobb városába, Kolozsvárra.

Itt alapította 1550-ben az első *hosszúéletű* nyomdát a város plébánosa, Heltai Gáspár. Pontosan nem tudjuk megmondani, meddig volt a nyomda az ő meg a családja birtokában. Negyedszázad múlva bekövetkezett halálakor az özvegye örökölte, majd attól a fia, s 1601 után, több mint félszázad múlva egyik lánya. Legalább 60-65 évig volt a családé. Azután még további félszázadon át mások tulajdonában működött, de akkor is, 1654-ig időnkint régi nevén „Heltai-nyomda”-nak nevezték. Homályba vesző végső éveit a 17. század második felében még látta Pápai Páriz Ferenc, aki Tótfalusról írt verses életrajzában így nyilatkozik róla:

„Ott vala a' Műhely míglen mind el-kopa;
Ki meg-ujjithatná Mester nem vala.”

Működését az alább következő statisztikai táblázatban próbáljuk szemléltetni, előrebecsátva, hogy adatai nem tekinthetők sem véglegeseknek, sem teljeseknek. Csupán a bibliográfiákból nyert fogalmaink képét adjuk benne. Minden egyes nyomda megtárgyalásakor újra meg újra tapasztaljuk, mennyire hiányos a könyvészetünk, mily sokszor ad leírást megcsonkult unikumokról, sőt idegen leírások nyomán elveszett kiadványokról, melyet a bibliográfus magálatta példány híján átvett régi idézetekből.

A táblázat adatai 1601-ig, ifjabb Heltai Gáspár haláláig, illetőleg utolsó kiadványáig terjednek. Utána ugyanis Heltai Anna férje, Lang Tamás foglalta el a nyomda vezetését s vele kisiklott az alapító családjának kezéből. E korbéli története egyébként is a 17. századba tartozik.

A nyomda vezetője	Mikor?	Kiadványai száma	Magyar nyelvű	Latin nyelvű	Német nyelvű	Több nyelvű
Heltai & Hoffgreff	1550-1552	12	8	2	2	-
Heltai egyedül	1553	3	3	-	-	-
Hoffgreff egyedül	1554-1558	12	3	8	1	-
Nyomdásznév nélkül	1559	2	-	2	-	-
Heltai újra egyedül	1559-1574	43	20	22	-	1
Valószínűleg Heltai, évszám nélkül	-	9	7	2	-	-
Özv. Heltainé	1575-1582	47	38	9	-	-
G. Schespurgensis	1583	1	-	1	-	-
Ifj. Heltai Gáspár	1584-1601	60	30	27	1	2
Összesen	52 év	189	109	73	4	3

A nyomda vezetője	Együttes terjedelem levélszáma			Alak					
	tényleg meglevő példányokban	elveszett v. csonka példány kb.	együtt kb.	2°	4°	8°	12°	16°	ismer- etlen
Heltai és Hoffgreff	1774	26	1800	-	4	8	-	-	-
Heltai egyedül	229	21	250	-	-	3	-	-	-
Hoffgreff egyedül	1285	115	1400	-	6	6	-	-	-
Nyomdásznev nélkül	63	-	63	-	1	1	-	-	-
Heltai újra egyedül	3753	247	4000	1	22	17	-	-	3
Valószínűleg Heltai, évszám nélkül	1467	33	1500	-	3	3	3	-	-
Özv. Heltainé	902	98	1000	1	38	3	-	-	5
G. Schesburgensis	80	-	80	-	-	1	-	-	-
Ifj. Heltai Gáspár	2819	281	3100	2	39	11	2	1	5
Összesen	12372	821	13200	4	113	53	5	1	13

A számadatokból³⁹ az látszik, hogy valamennyi 16. századi magyarországi nyomda közt a kolozsvárinak volt a legtöbb kiadványa, s ugyanez nyomtatta a legtöbb oldalt, - mintegy 26 400-at. Kezdetleges fasajtón, egyszerű műszerekkel csodálatosan gyorsan dolgozott, - sebesebben, mint sok mai nyomda. Évi átlaga 4-5 könyv, 500 nyomtatott oldal. Ebben csak Bornemisza Péter múlta felül, aki vándorolva, 3 helyen, 12 év alatt 12 műben legalább 14 000 oldalt termelt, köztük - a Vizsolyi Biblia mellett - a 16. század legvastagabb magyar köteteit. A Heltai-nyomda azonban Bornemiszával ellentétben munkatöbbletként, saját fametszőjével illusztráltatta kiadványait.

A mennyiségi adatoknál fontosabbak Heltai alaki újításai. Ő honosította meg Magyarországon magyar szövegek nyomtatásához az antiquát. Valószínűleg nem maga metszette a típusait, hanem azok kész matricáit külföldön vásárolta. Hol? Nem tudni. Bécs volt a legközelebbi betűfaragó hely, - talán ott. A különféle nyomdák antiqua típusai csupán méretben különböznek egymástól, rajzban általában egyformák s nincs olyan egyéni jellegük, mint volt pl. az újszigeti *Újtestamentum* betűinek. Ezért nem tudjuk megmondani, hogy Heltai kisebb és nagyobb antiqua készletei honnan származnak? Bélyegzőikre alig lehetett szüksége, a matricákat azonban nem nélkülözhetette mert az ólom hamar kopik, s az elhasznált példányok helyett otthon újakat kellett önteni.

Fraktúrja is volt, de magyar szöveghez sohasem használta, - csak némethez. A magyarhoz választandó betűfaj fölötti külföldi ingadozásnak is az ő példája vetett véget. 1550 óta Magyarországon magyar könyvet mindig csak antiquával nyomtattak, - határainkon túl az utolsó fraktúr szedésű könyvet Eber Blasius bécsi tipográfus adta ki 1573-ban (*Poncianvs Historiaia*, RMK I. 92.). A Heltai halálát követő időből külföldről is kizárólag antiquás magyar szövegeket ismerünk.

³⁹ Táblázatunk nem Sztripszky Hiador (Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. Bp. 1912.) indexein alapszik, mert azokban sok a hiány és az elírás, hanem magán a RMK I-II+Sztr-n, melyek tételein végigmentem.

Egyéb újításai: ő alkalmazott az egész világon először kliséket, úgyhogy ezt a ma is fontos nyomdai díszítő eszközt hazai találmánynak tekinthetjük.

Nevezetes arról is, hogy saját papírmalma volt. Az 1560-as évek elején Kolozsvárt létesítette, s vízjegyül mint tulajdonos a nevének kezdőbetűit választotta: C. H. Ezentúl kiadványait a korábban használt brassói papír helyett a sajátján nyomatta. A brassói malom 14-15 évvel régibb az övénél, de Brassóban nemcsak az ottani nyomda, hanem az irodák és iskolák ellátására szolgáló kereskedelmi részvénytársaság-féle üzem volt. Heltai nyomdászai szemfüles-ségéről tanúskodik. Övé az első nyomdai célok szolgálatába állított magán papírmalom.

Annak ellenére, hogy a táblázat tanúsága szerint túlnyomórészt magyar kiadványokat tett közzé, nem volt magyar származású. Ő maga mondja *Az reszegsegnec és tobzodásnac veszedelmes vóltárol való Dialogus* (1552. RMK I. 29). Kendi Antal Habsburg-ellenes pártvezérhez intézett ajánlásában: „Kerem ezokáert te kegyelmedet..., ha szinte tiszta magyarságal írua ninchen, te kegyelmet meg bochassa: Mert iol tudgya te Kegyelmet, hogy nyeluem szerént szász vagyoc, es eszt a keueset tizenhat esztendeig tanultam.”

Eszerint 1536-ban kezdett magyarul tanulni, hét évvel a wittenbergi egyetemre való beiratkozása előtt. Jól megtanult, mert a példabeszédeket kedvelő népies nyelvével a 16. század legkiválóbb magyar prózaírója és irodalmunk legbuzgóbb terjesztője lett.

Horváth János, Heltai e vallomására felfigyelve, megállapítja, hogy zamatos magyarságában is megőrzött bizonyos németességet. „A szóvégi *d* és *t*, *g* és *k* hangot, a hosszú és rövid mássalhangzót gyakran felcseréli, mint a magyarul beszélő németek ma is... Nem könyvből tanulta a nyelvet, hanem magyar emberek élő beszédéből; s főképp azon fordulatait sajátította el kiváló mértékben, melyek a fesztelen, sőt kedélyes érintkezés eszközei: magvas szólásokat, népszerű hasonlatokat, képeket, humoros, de velős mondásokat...”⁴⁰

Életrajzírói nem tudtak megegyezni abban, melyik erdélyi szász vidéken született? Bod Péter szerint a Szeben megyei Nagydisznódon (Heltauban); Borbély István apját az 1521. évi oklevelekben elhunynak említett szebeni jurátusban, Heltner Jánosban sejtí. Neve elemzésével sem megyünk sokra. Német munkáiban Helth-nek nevezi magát, a latinokban Heltusnak, a magyarokban hol Helthainak, hol „h” nélkül Heltainak. A wittenbergi egyetem anyakönyvébe 1543. február 17-én a Caspar Heltensis Transilvanus nevet írta be. Ez utóbbi bejegyzés mégiscsak helynév s Nagydisznód mellett szól.

Bizonytalan a születési éve is. Trausch szerint 1520 körül látta meg a napvilágot, Ferenczi Zoltán szerint 1510-1515 körül, Waldapfel József pedig azt hiszi, 1490 körül jött e világra. Utóbbi feltevésének indoka az, hogy 1565-ben, bibliafordítása második részének előszavában (RMK I. 57.) azt mondja, e könyvet „immár vénségömben” adja ki, egy másik még életében, de évszám nélkül megjelent könyvében (*Isteni dicséretes és könyörgések*, RMK I. 347.) pedig „az vény Heltai Gáspár”-nak nevezi önmagát. 1565-ben Waldapfel feltevése 75 évesnek, Trausché 45 évesnek gondolja. De a „vénség” viszonylagos fogalom. Amikor utolsó munkáját, a *Chronicát* nyomtatták, Waldapfel szerint 85 évesnek kellett volna lennie, pedig e könyvét csodálatos frissesség jellemzi. Nyomdáját is a pestistől okozott váratlan haláláig fiatalos lendülettel vezette. Elhunyt idejében a fia még kisgyermek volt, sőt nyolc évvel később özvegy édesanyja után sem tudta örökségét átvenni, mert még iskolába járt.

⁴⁰ Horváth János: A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp. 1957. 384-385. l.

1520 körül azonban, - miként Trausch és nyomában Riedl Frigyes egyetemi előadásában képzelte, - mégsem születhetett. 1544-ben a kolozsváriak visszahívták Wittenbergből, mert akkor elhunyt esperesük helyére főlelkészüké választották. Ilyen állást nem kaphatott 24 éves tapasztalatlan fiatalember.

Tény, hogy 1543-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, de ebből nem következik, hogy akkor a húszas éveit élte. A reformáció egyetemeire középkorú férfiak is jártak. Abádi Benedek egyetemi hallgatótársa volt, s az is már legalább a harmadik évtizedét élte, hiszen 1534-ben, 9 évvel korábban szerepelt Krakkóban.

Nem Abádi az egyetlen nyomdász, kivel Heltai ez idő tájban kapcsolatba került. Czóbel Ernő a 16. század derekától a 17. század első feléig vezetett *Chronicon* vagy *Album Oltardianum* ama feljegyzését idézi, hogy Honter, a brassói tipográfia alapítójának rábeszélésére - „suadente” - ment Wittenbergbe, még pedig Honternek Lutherhez és Melanchtonhoz intézett ajánlólevelével. Ez adat nyomán magától kínálkozott a feltevés, hogy Heltai esetleg Honter mellett, Brassóban tanulta a nyomdászatot. Horváth János azt hiszi (i. m. 368. l.), hogy Honter az épp akkor a brassói egyházközség átszervezéséről írt *Reformatio Ecclesiae Coronensis* első nyomtatott példányait küldte Heltaival Luthernek és Melanchtonnak.

Mások, miként Borbély, lehetségesnek tartják, hogy Heltai Wittenbergben sajátította el a nyomdászat elemeit. A wittenbergi sajtó páratlan hatóereje mindenesetre mély benyomást gyakorolt rá.

Mint lutheránus tért haza. 1545-ben plébános létére megnősült, és családot alapított. Hat gyermekük született.

Valósággal belevetette magát az élet sokoldalúságába és korának mozgalmasságába. A templomban magyarul, németül s ha kellett, latinul prédikált. Elsősorban író és tudós. Több magyar és latin munkája jelent meg, mint a 16. század bármely más hazai írójának. A bibliográfia két német művecskéjét is említi, de egyikből sem maradt ránk példány. A szász Seivert idézi címüket, lehet azonban, hogy csak magyar kiadványokét fordította németre, mert mindkettőt ismerjük még meglevő magyar nyelvű közzétételükből is.

G. Haner 1694-ben Németországban megjelent egyháztörténetében (*Historia ecclesiarum Transylvanicarum*) előadja, hogy Heltai egy évvel Wittenbergből való visszaérkezése után, 1546-ban, Luther példamutatásának hatása alatt, megszervezte és megkezdte a biblia magyarra fordítását. S valóban ő maga mondja e legterjedelmesebb teljesítménye első kötetének (1551. RMK I. 25.) előszavában: „Niha harman, s’ niha negyen is voltunc egyuet e munkába, - Helthai Gáspár Coloswari Fő lelki Pásztor, Gyvlai Estvan Magyar Predictor, Ozorai Estvan es Wizaknai Gergely Scola Mester.” De Martinuzzi György bíboros püspök értesülve a tervről, a város vezetőségét gondatlansága miatt megfenyegette, s kemény büntetést helyezett kilátásba. Heltai emiatt a kiadatást egyelőre elhalasztotta.

A nyomdaalapítás terve azonban kiérlelődött benne. Igen határozott célkitűzéssel fogott hozzá. A szászok könyvigényeivel nem kellett törődnie, mert azokat a brassói nyomda elégítette ki. Ő a magyar olvasókat tartotta szem előtt s ezért elsősorban magyar nyelvű könyveket szándékozott kiadni, latinokat pedig csak annyira, amennyire ez a magyar értelmiség szempontjából kívánatosnak látszott.

Szilágyi Sándor azt állította, hogy a nyomda 1548. május 17-e előtt már „hatalmas” munkát végzett. Bizonyítékait nem ismerjük. Mi csak annyit tudunk, hogy legrégibb keltezett és fennmaradt kiadványai 1550-ből valók. Kolofonjaikban kibocsátóként két társat neveznek meg: „Colosuarba nyomtatot Helthai Gaspar es György Hoffgreff által. 1550.”

Szabad-e abból, hogy a társ keresztnévét következetesen a vezetéknev elé teszi, azt következtetnünk, hogy Hoffgreff külföldi volt? A személyére vonatkozó viták ismét problémákat vetnek fel. Gulyás Pál azt véli, Wittenbergából jött. Erre két bizonyítéka van: a) Kolozsvárt az ún. Hoffgreff-féle Énekeskönyvben szövegközi kottákat Georg Rhau wittenbergi nyomdász mintájára (miként ma szokásos) betűkre hasonló kottapontokkal, nem pedig a másutt szokásos fametszetről sokszorosított; - b) több iniciáléja azonos a wittenbergi Hans Lufft díszkezdőbetűivel.

Különösen a hangjegynyomást tartja Gulyás döntő érvek. A rézjelekről való kottanyomtatás Franciaországban felfedezett technika volt, s Németországban a 16. század első felében főleg Rhau alkalmazta, 1538 óta. Ezt az eljárást Hoffgreff tőle tanulhatta. Nem marad el a Rhau színvonala mögött.

Gulyással szemben Végh Ferenc az előbb említett Album Oltardianumra hivatkozva úgy látja, hogy Hoffgreff Brassóból, Honter mellől került Kolozsvárra. Honter 1549-ben meghalt, s az Album a sírkövére vésett epitaphiummal kapcsolatban említi Hoffgreffet. Honter segéde volt, s mesterének halála után önállósulni kívánt, de miután a brassói nyomdát Wagner Bálint vette át, Kolozsvárra ment, hol Martinuzzi segítségét kérte tervéhez, s Martinuzzi valóban rábízta a *Ritus explorandae veritatis* kiadását (1550. RMK II. 47).

Itt aztán Végh és Gulyás találkoznak. Mindkettő a régibb kutatókkal (Szabó Károllyal és Ferenczi Zoltánnal) szemben azt állítja, hogy a kolozsvári nyomda első tulajdonosa Hoffgreff, nem pedig Heltai, aki csak 1550 derekán társult hozzá.

Feltevések. Véghé azonban megerősítené azt a találgatást, hogy Heltai maga is Honter üzemében dolgozott 1544-ig, s ez esetben onnan ismerhette Hoffgreffet. Utóbbi a *Ritus* megjelenése, 1550 május közepe után - véleményük szerint - üzleti érdekből kérte fel részvételre Heltait, szellemiekben a város legtekintélyesebb polgárát. Együttműködésük azonban nem volt súrlódásmentes, s hol az egyik, hol a másik kitúrta társát az üzletből.

Csakhogy ezek az elgondolások nem támaszkodnak bizonyosságokra.

Tény, hogy a *Ritus* Martinuzzi költségén jelent meg, mert május idusán kelt előszava (Typographus ad lectorem) meleg elismeréssel adózik neki, a „reverendus Dominus”-nak, őfőtisztelendőségének, aki a magyar jogszolgáltatás e 13. századeleji tüzes vaspróbákról felvett jegyzőkönyvét, mint műveltségünk korai emlékét napfényre bocsátotta. Ilyet Heltai, a Martinuzzit sáánnak nevező kérlelhetetlen protestáns, semmi esetre sem írhatott. A kolofon kivételesen a nyomdász neve helyett csak kétértelmű monogramot közöl: „Impressum Colosuarini per G. H. Anno salutis humanae 1550.” Nyilván Georgius Hoffgreff rejlik mögötte, noha a G. H. kezdőbetűk Gasparus Heltait is jelenthették.

Mindebből nem merném következtetni, hogy 1550 májusáig Hoffgreff egyedül bírta a nyomdát. Heltainak nyomós oka volt neve elhallgatására olyan katolikus kiadványon, melyet a protestantizmus legkeményebb üldözője adatott ki, s mely mint a kolozsvári lutheránus nyomda terméke eljuthatott Wittenbergbe. Martinuzzi megrendelését, ha a nyomda tovább akart működni, nem lehetett visszautasítani. Viszont Martinuzzinak sem volt választása. Az országban csak két nyomda működött, a kolozsvári és a brassói. Sem a brassói Wagnerre, sem a kolozsvári Heltaira nem bízhatta megrendelését - kölcsönösen gazembereknek tartották egymást -, de a nem-pap és magatartásáról nem ismert iparos Hoffgreffre igen, akkor is, ha ez a nyomdának csak társtulajdonosa.

Az sem bizonyítható, hogy a *Ritus* lett volna az új tipográfia első terméke. 1550-ben három kiadványa jelent meg (egy magyar, két latin), de napi dátumot egyiknek a kolofonja sem közöl.

A nyomda személyzetének munkabeosztásáról némi fogalmat nyújt Heltainak „a keresztyén olvasóhoz” intézett bevezető fejtegetése egyik későbbi kiadványának sajtóhibajegyzékében. (Dávid Ferenc munkái közös kötetben, 1571, RMK I. 85-86.) Kitűnik belőle, hogy ő végezte a korrektori és lektori teendőket, s ezáltal a nyomda szellemi vezetését a maga kezében tartotta. Gulyás azt véli, nem is végzett más üzemi feladatot. Csatlakozom nézetéhez. Szerepkörét a jellemző Heltai-féle tudatossággal, határozottsággal és egyéni önállósággal látta el. Következetességével a magyar helyesírást ő terelte arra az útra, melyen elvben ma is halad. Ő rögzítette véglegesen az *sz*, *gy*, *ly*, *ny*, *ty* mássalhangzók írását, s ő kezdte megkülönböztetni a hosszú magánhangzókat a rövidektől részben ma is használatos ékezetekkel. A nyomda minden kiadványába belevitte a saját, a korábbiaktól annyira különböző helyesírását, melyet utána a Vizsolyi Biblia és Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása, két legolvasottabb nyomtatványunk, átvett s általánossá tett.⁴¹

Keresztülvitele nem volt könnyű. „A könyv nyomtatás igen nehéz dolog - írja fent említett Dávid-kötetében. - Ez okáért akar mint vigyazzon az ember, mayd soha vétec nélkül ki nem nyomtathatni egy könyvet is. Mert a nyomtatto szolgac nem értik à dolgot, sem à nyelueket: Ezért czac egy betű hiya legyen, avagy egyel több legyen, Ottan az ige más ertelemre fordul.”

A nyomtatás folyamán is javított még. Egyes, már a sajtóból is kikerült ívekben utólag vett észre félreszedéseket, mire megállította a nyomtatólegények munkáját, kiigazította a hibát, s csak ezután engedte a levonást folytatni. Ezért fordulnak elő kiadványai közt változatok. Az *Wy Testamentom* (1561-1562. RMK I. 51.) egyes példányaiban olyan javítatlan szókat találunk, melyeket más példányokban helyesbített. S nemcsak sajtóhibákra vadászott, hanem nyomtatás közben alkalmasint a szövegezést is csiszolta.

Újabb irodalomtörténészeink (Pintér Jenő, Trócsányi Zoltán, Horváth János, Waldapfel József) szemére hányták, hogy lektorálás közben önkényesen változtatott a szerzők munkáján. Tinódi költeményeinek egyes helyeit a maga felekezeti álláspontja szerint elfogultan rövidítette, vagy beléjük toldott a szerzőhöz nem illő kijelentéseket. Pl. az 1574. évi *Cancionale* (RMK I. 112.) IV. része Tinódiájában ő hamisította be azokat a verseket, melyek arról szólnak, hogy János királyt Martinuzzi mérgezte meg. Ugyanott a II. részben Nagy-Báncsai Mátyás Hunyadi-énekébe betoldott 44 rossz versszakot a vajda származásáról. Még Dávid Ferencet is átjavította. Trócsányi megállapította, hogy Dávid Kolozsvárt megjelent műveiben a stílus feltűnően különbözik a gyulafehérvári kiadásaitól. A kolozsváriak meg-egyeznek Heltaiével.

Társas, Hoffgreff, a technikai ügyeket irányította. Szentkúty Pál feltételezte, hogy a Heltai-választotta betűtípusok matricáit ő hozta magával Wittenbergből. Ennél fontosabb az a megállapítása, hogy a nyomda készletét - nemcsak Hoffgreff idején, hanem távozása után is - többször újraöntötték.

A betűk gondozása, tisztasága az újszigeihez képest valóban szembetűnő. Kitűnő műszerrel sokszorosították őket. Különösen megragadó az 1550-ben, első évükben megjelent *Catechismus* csinosasága. De Hoffgreff az antiqua használata elvében nem annyira következetes mint Heltai. Elválásuk után kiadta V. Dietrich német *Erbauungsbuch*-ját (é. n. RMK II. 311.) s az abban előforduló magyar idézetet ugyanazzal a fraktúrral szedték, mellyel a német szöveget. Nem volt olyan gondos korrektora, mint Heltaiával való együttműködése idején. (Igaz, amikor Heltai egyedül vezette a nyomdát, 1571-ben, magyar Werbőczy-kiadásában - RMK I. 87. - a

⁴¹ Vö. Kniezsa István: A magyar helyesírás története. Bp. 1952. 11-15. l.

fejezetek élén álló tartalomadatokat ő is fraktúrban nyomatta, követte Singrenius 1517. évi első latin kiadásának módszerét, de ebben ésszerűen járt el, megkülönböztette vele az antiquás szerzői szöveget a kiadó hozzáadásától.)

A technikai munkásokra vonatkozólag kevés a megfigyelésünk. Heltai előbb idézett szidalmaival ellentétben, kétségtelennek tartom, hogy a nyomda magyar szedőkkel dolgozott. Az akkoriban sokszor nehezen kibetűzhető s futólagosan írt magyar fogalmazványokat idegen nem tudta volna elolvasni.

A sajtókezelők ügyesen alkalmazkodtak a rendelkezésre álló papírkészlethez. Nekünk nyolcadrétűnek tűnő apró könyveket 4-4 leveles, vagyis megfeleztet ívekre nyomták, de akadnak 8 leveles igazi nyolcadrétek is. Az összetétel egyik-másik kiadványon belül is változik 8-4 levelenkint (Pl. Heltai: *Isteni dicséretetek és könyörgések*, é. n. RMK I. 347).

Csak az íveket látják el szignatúrákkal; levélszámozást nem adnak.

Úgy látom, e nyomda alkalmazottai közé külön felfogadott fametsző is tartozott. Meg kell azonban jegyeznem, hogy szakíróink egyhangúan azt vélik, hogy a nyomda az illusztrációi dúcait Wittenbergből hozatta. Nem tudom elhinni. A miénkhez hasonló postaszervezet nem létezett, az erdélyi fejedelem diplomáciai futárai politikai okokból lehetőleg kerültek Wittenberget, a küldönc útján való elhozatal ellenséges határokon, erdélyi, török és Habsburg-területen át túl lassú és pazarlóan költséges lehetett, tehát legfőljebb a Wittenbergben tanuló erdélyi egyetemi hallgatók vállalkozhattak a szállításra. De ennek ellentmond a kolozsvári dúcgyarapítás tervszerűsége és rendszeressége. Itthon - tudjuk - elég fametszőnk volt, s az ő alkalmazásuk tűnik a legolcsóbbnak.

Heltaiék díszek számával felülmúlták valamennyi egyéb nyomdánkat. Újszigeten ugyan Nádasdy bőkezűsége folytán az *Újtestamentum* szövegét több illusztráció szemléltette, de Kolozsvárt több volt az iniciálé, a mesterjegy, a címer, a záródísz. Kedvelte a változatosságot. A gyakran előforduló kezdőkből (E, M, A, J) féltucatnyi iniciálét változtatott. Heltai bibliafordításának minden kötetében (RMK I. 25, 28, 51, 57.) mintegy 24-36 más-más látható, s pl. az 1551-ben megjelent első részben, Mózes öt könyvében hat különféle fametszetes E-je van.

S voltak darabjai, melyeket nem vásárolhattak külföldön, mert tárgyak vagy személyi vonatkozásaik miatt szükségképpen itthon kellett készülniök. Ilyen a nyomda mester jegyében Kolozsvár babérkoszorús címere, mely szintén több változatban, háromféle méretben, más-más díszítő motívumokkal fordul elő kiadványain, pl. babérkoszorúját hol puttók tartják, hol szalagok fonják körül. Tinódi *Cronicájában* (1554. RMK I. 33.) a Tinódi-címert és a 25 nótá dallamainak kottáit sem metszhette a magát L-monogrammal jelző művész távol a kézírattól, Wittenbergben. Felmerült az az ötlet is, hogy a nyomda egyik első - talán legelső - kiadványa, Heltai *Catechismus minora* címlapkeretének bajszos-szakállas férfifeje Heltait ábrázolja. Ha helyes ez a feltevés, a szerző bizonyosan nem Wittenbergben ült hozzá modellt.

Persze követtek külföldi mintákat is, hiszen a könyvművészet területe sem szigetelhető el. Waldapfel József a *Poncianus históriája* egyik elveszett korábbi kiadására vonatkozó feltevését egyebek közt azzal bizonyítja, hogy illusztrációját frankfurti népkönyvből vették át, de tükörképében, vagyis másolták, átrajzolták, tehát szintén itthon metszették.

A Heltai-nyomda első illusztrátoráról, Jacobus Luciusról már szoltam a könyvek díszítéséről szóló fejezetemben. Ő a klisé feltalálója.

Lucius távozása után is működtek fametszők a nyomdában. Heltainé idejében az akkori tömeges verses széphistóriákat s egyéb népszerű kiadványt többen illusztrálták. A *Salamon királynak... Markalfal valo Tréfa beszédeknek rovid könyve* (1577. RMK I. 133.) címlapjának

fametszete alatt a jobb szegletben a S. G. C. 1.577. Horhi Melius *Herbarium*án pedig (1578. RMK I. 141.) a SIR jelzet áll. (S = Sculpsit rövidítése.)

Ifj. Holtai Gáspárnál 1594-től 1598-ig G. C. T. jegyű fametsző dolgozott.

*

A nyomda mint intézmény több századon át egyúttal kiadóvállalat. Munkával elsősorban maga a szellemi vezető a saját szerzeményeivel látta el. Ugyanezt tette Hontor, Huszár, Bornemisza, (Karádi - ha igaz), valamint Telegdi, - mind pap és felekezetének agitátora. Egyesítették magukban az író és nyomdász, helyesebben a kiadó, hivatását. Holtai is író, tipográfus és pap, aki híveire a nyomda segítségével kívánt hatni. Volt bibliafordító, meseíró, történelemtudós, énekgyűjtő, szelíd moralista és dühös pamfletista. Hol népies, hol magas röptű, hol szónokol, hol durván támad. Csupa ellentét és sokoldalúság. Stílusának skálája rendkívül gazdag. E században senki sem volt oly eredetien népies mint ő a *Száz Fabulában*, vagy a cinikus *Salamon és Markalfban*. (E középkori népregényt ugyancsak fordította, de nevét, közreműködését sem a címlapon, sem a kolofonban nem merte kitenni, - nála szokatlan szemérmességéből.) Máskor fennköltén emelkedett, pl. *Chronicájában*. Ismét másutt, a sziporkázó támadóiratokban kifröccsen belőle a maró gúny. Hol melegszívű, jóságot sugárzó, hol lelkesen lángoló hitű, hol tudományosan boncolgató író. Eredetisége a természetéből fakadt, - seholsem affektált. Stílusa élénk, szemléletes és temperamentumos. Szorgalma csodálatraméltó. Négyévi pangást (1561-1564) leszámítva 1550-től haláláig minden évben jelent meg műve, néha több is.

A nyomda három esztendőn át tartó első korszakában, amikor Hoffgreff-fel közös cégjelzés alatt működött, a 8 magyar kiadvány közül kettőnek ő a szerzője, két másikat ő fordított (a biblia 1640 nyomtatott oldalt kitevő első és negyedik részét), s azonkívül ő szerkesztette az évszámát nem közlő, de valószínűleg ebbe az időszakba tartozó énekgyűjteményt, melyet Toldy tévesen „Hoffgreff-féle Énekeskönyv”-nek nevezett.

Ez utóbbi és a biblia elgondolkodtatnak bennünket. Olvastuk, hogy Martinuzzi már a bibliafordítás pusztá hírére is felfortyant. Heltai a tipográfia alapításakor mégis azonnal hozzáfogott nyomdai előállításához, mert különben a 416 leveles (832 oldalas) első kötet egyetlen s mással is elfoglalt sajtón nem jelenhetett volna meg már 1551-ben. Vajon a városi autonómia erejében bízva mert szembeszállni György fráterrel? Vagy Martinuzzi politikai érvek előtt hajolt meg? A kötet előszavában Heltai köszönetet mond az Izabella pártján álló Csáki Mihálynak, aki a kiadás költségeit fedezte. Még privilégiumot is szerzett neki, mert mint a kötet címlapja hirdeti, „cum gratia et priuilegio Reginalis Maiestatis” jelent meg. Ezzel elesik az a feltevés, hogy a kiadással vártak Martinuzzi letűnéséig. A rettegett bíborost egyébként 1551. december 17-én gyilkolták meg, két héttel a kötet impresszuma esztendéjének letelte előtt. A feltevés szerint ekkor már minden ki volt nyomtatva, kivéve a címlapot.

A másik talányos kiadványnak, a csonka unikumban fennmaradt Énekeskönyvnek nincs meg sem a címlapja, sem a kolofonja, s emiatt nem tudjuk, mikor jelent meg. Típusai a kolozs-váriak. Toldy Hoffgreffének nevezte a kottái miatt. Mivel csupa 1538 és 1552 között írt költő bibliai tárgyú verseit tartalmazza, Szabó Károly (RMK I. 348-hoz fűzött megjegyzésében) azt véli, mindjárt 1552 után kellett megjelennie, mert lehetetlen, hogy később a meglevő példány 440 lapján egyetlen újabb keletű éneket se iktattak volna be. Kiadásával Heltai nemcsak erkölcsös és mulattató költői olvasmányokat szánt a magyar népnek, hanem a mi részünkre is megmentett egy csomó zenei emléket. Ismeretlen zeneszerzőjének - vagy zeneszerzőinek - dallamait Szabolcsi Bence az Irodalomtörténeti Közlemények 1931. évi mellékletében tette közzé.

Heltai mint kiadó készséggel felkarolt más szerzőket is, a kiadói, lektori munkába pedig bevonta kolozsvári barátait. A *Jesvs Sirah Konyue* fordítását (1551. RMK I. 26.) a címlevél hátlapjára nyomtatott előszó szerint kiadatás végett az akkor egyetlen magyar nyomdába Tolnáról küldték hozzá megnevezetlen munkatársak, ő pedig a szöveg átvizsgálását és kijavítását Gyulai István prédikátortársára bízta, s annak változtatásaival nyomatta ki.

Waldapfel József azt gyanítja, hogy kiadópolitikája miatt nem tudott megférni Hoffgreffrel, aki anyagiasabb természeténél fogva a nyomda jövedelmezőségét inkább a megrendelőktől várta, míg Heltai kis aprónyomtatványok termelése helyett feladatát - mecénásai segítségével bízva - az irodalom, a közerkölcs és a vallásos propaganda előmozdításában látta. Bizonyára elismerte, hogy Hoffgreff jó technikus; a betűkészletet mintaszerűen gondozta, értett a kottanyomtatáshoz, a vörös-fekete címlapokhoz - pl. RMK I. 29. sorai váltakozva piros és fekete színűek - és folyamatos, gyors tempót tudott tartani, rövid idő alatt nagy teljesítményeket elérni. A két társ ellentéte azonban annyira kiélesedett, hogy - miként Heltai az *Agenda az az Szentegyházi Chelekedetec* 2. kiadásának (RMK I. 37.) a magyar lelkipásztorokhoz intézett latin nyelvű ajánlásában mondja - együttműködésüket kénytelen volt Hoffgreff türhettelen magaviselete miatt megszakítani („... quod ob intractabilitatem prioris societatis non citra magnum certe dolorem intermittere fuimus coacti”). Ő dobta ki Hoffgreffet, kinek neve az 1553-ban kiadott munkákban már nem fordul elő. Ez év mindhárom kiadványának (a *Vigasztalo Könyvetskenek*, egy katekizmus-félének és egy gyermekábécének) szerzője maga Heltai, s kettőnek a kolofonja: „Colosuarba nyomtatot Heltai Gáspár Műhelyébe. 1553.” A harmadikból csak egy könyvtáblából kiáztatott tízleveles töredék (RMK I. 1798.) került elő, 1553-as címlappal, de kolofonja hiányzik. A két előbbi (RMK I. 31. és 32 = 1798^a) költségeit mecénások fedezték: az egyikét Szentgyörgyi Péter diák, nagybányai lakos, a másikat Báthori Györgyné Báthori Anna. A három nyomtatvány terjedelme csonkaságuk miatt nem állapítható meg pontosan, de a levélszignatúrákból kiszámíthatjuk, hogy együtt mintegy 500 lapot tartalmaztak. Elég szép eredmény. Nem osztom Gulyás véleményét, hogy Hoffgreff kiválása után a nyomda teljesítőképessége megcsappant.

1554-től 1558-ig azonban ismét Hoffgreff a nyomda gazdája, még pedig ezúttal ő egyedül. Úgy látszik, anyagi követeléseit a bíróság előtt tudta érvényesíteni. Heltai duzzogva visszavonult és a saját időközben írt munkáját, latin vitairatát az unitárius Stancar ellen, Gasparus Helt néven másutt, Wittenbergben Creutzernél nyomatta (1555. RMK III. 432). Elkedvetlenedésében talán el is hagyta Kolozsvárt, Wittenbergbe távozott, sőt főlelkészi állásáról is lemondott, melyet mint utóda, Dávid Ferenc foglalt el. Brassó város tanácsa meghívta az 1557 szeptemberében elhunyt Wagner Bálint papi és nyomdavezetői helyére, de erre már nem került sor, mert 1558-ban Hoffgreff is letűnt: valószínűleg meghalt, mert neve többé nem fordul elő. Heltai diadalmasan visszafoglalta régi helyét. Inkább maradt magyar nyomdász plébánosi jövedelem nélkül, mint német tipográfus jól fizetett papi állásban. Nemcsak sikereinek emléke vonzotta vissza, hanem nagyarányú jövő tervei is. A magyarul írt saját munkáit akarta kiadni, melyeknek a szász Brassóban, hol el volt vágva mecénásaitól, nem volt természetes talaja.

A bibliográfia Hoffgreff nyomdavezetői egyeduralma négy-öt esztendejéből 12 kiadványát sorolja fel, de az Énekeskönyvet már töröltük közülük. A többiből azt látjuk, hogy négy latin aprónyomtatvánnyal a szintén Stancarral vitázó s akkor még lutheránus új plébánosnak, Dávid Ferencnek udvarolt, egyébként pedig az iskolák szükségleteiből akart megélni. Őt tankönyvből az egyik magyar nyelvű (Batizi katekizmusa, 1555. RMK I. 34.), egy német (Dietrich János-evangélium magyarázata RMK II. 311.), a három latin nyelvű pedig Donatus, Molnár

Gergely és Melancthon nyelvtankönyve (RMK 56, 71, 72.). Utóbbié 581 lapjával a legterjedelmesebb. Valóban kelendő kiadványok lehettek.

Dietrich könyvecskéjében van az a fraktúrbetűs magyar idézet, melyet már említettem s mely azt bizonyítja, hogy a nyomdász és korrektora németes kiejtéssel beszélt magyarul: „Enn vagyok asz vtt, asz igasság, es asz elet: Senki asz attyahosz nem mehet, hanem enn altalam.”

Kiadványai közül csak a Tinódi-*Cronica* élte túl a korát. Első önálló terméke: „Colosvarba nyomtatot György Hoffgreff Műhelyebe 1554 esztendőben.” Tinódi az előszavát március 24-én keltezte, s a kéziratot Kolozsvárt fejezte be. Két évvel Sárovaron bekövetkezett halála előtt maga hozta Kassáról ide, egyrészt mert másutt nem létezett magyarul nyomtató tipográfia, másrészt pedig mert - mint a címlap mondja - a könyvben „revidedőn szép notakual enőbbe vadnac”, s ezek 25 dallamának kottanyomtatásához messze földön nem találhatott volna hozzáértőbb szakembert Hoffgreffnél, aki az Énekeskönyvben a párizsi Pierre Houtin és a wittenbergi G. Rhau mintájára önálló réz- vagy acélkottákkal tudott muzsikát szedni. A *Cronica* kottái azonban, nem tudni miért, fametszetesek.

Azt hiszem, Heltai kiadói programja is vonzotta; a *Cronica* igen beleillett annak ama törekvésebe, hogy népszerű és tanulságos költői olvasmányokkal lássa el a magyar közönséget. Sőt talán Heltai még maga hívta őt Kolozsvárra kiadásának előkészítésére. Tinódi szerette verses krónikáit lantpengetés mellett a végvárok vitézeinek elénekelni. Heltai jó tanácsokat adhatott volna neki, - vagy esetleg rosszakat, mert a *Cronica* több énekét 1574-ben maga is újra kiadta, de ismert basáskodó változtatásaival, - ha időközben vetélytársának vissza nem kellett volna adnia a nyomdát. Tinódi erről megérkeztek nem tudott, Hoffgreff pedig kapva kapott a jó megrendelőn, kinek gazdag mecénásai voltak, mint Török Bálint, Czecey Lénárd kassai várkapitány, Oláh Miklós egri püspök és Nádasdy, az újszigeti nyomda volt patrónusa.

Kéziratán Tinódi Kolozsvárt is dolgozott, kiegészítette, átdolgozgatta. Az Eger viadalát megelőző Budai Ali basa históriájának végső strófájában mondja:

„Ennec lőn irasa az io Kolosuarba
Tinodi Sebestien kőn nyomtatasa
Szerze nagy buuaba’ egy hideg szobaba
Giakran fu kőrmebe mert nincz pijnz tasollyaba.”

„Nagy bujában, - hideg szobában” ... A híres énekmondót szállásadói - mint Horváth János megjegyzi - a szolgaszemélyezettel helyezték egy sorba. A Török János vitézségéről szóló éneket Debrecenben „egy pusztá kamorába” (cselédszobában) írta, s a *Cronica* végén a bonyhai kulcsárokat szidja, mert: „nem ur hírével bődös bort adának” neki. Ilyenekkel bántották a rátarti kassai háztulajdonos ember önértetét.

A *Cronicát* a bécsi királynak, I. Ferdinándnak ajánlotta, kitől ezért hatalmas összeget, 50 aranyforintot kapott; ő az első magyar költő, aki írói tiszteletdíjban részesült. Ferdinánd már korábban, Nádasdy javaslatára nemességet adományozott neki, s kardos meg lantos címere már díszíti a *Cronica* kiadását. A jelvényei fölötti szalagon a S. T. monogram látszik, mely „Sebastianus Tinódit” jelent, s nem a címer metszőjére utal, aki valószínűleg - miként a címlap keretének L-mestere - Jacobus Lucius Transilvanus volt.

Az olvasóhoz intézett előszóban a szerző a műfaját „ujságnek írása” kifejezéssel jellemzi. A korabeli eseményekről hozzá hasonló módon beszámoló német versfaragók „Neue Zeittung” fogalmát fordította vele magyarra.

A kiadványban az is újítás, hogy az előszót „tábla” (tartalomjegyzék) követi, mely minden ének, sőt néha énekrész címe mellett annak első sorát idézi.

*

Miután Heltainak visszatértek a plébánia épülete többé nem állt rendelkezésére, az óvárba vivő keskeny utca sarkán szerzett saját házában rendezte be nyomdáját. Abban élt a családja is. Aesopusi fabuláiban és más népszerű művei kiszólásaiban kedélyesen viccelődő nőgyűlölőnek mutatkozik, csúfolgatja az „asszonyi állat” szellemi botlásait, önzését és álnokságát, otthon azonban megindító hűséggel gondoskodik feleségéről és lányairól.

Családi körén kívül az a tudat is visszavonzotta, hogy leginkább Kolozsvárt férhet mecénásai közelébe.

620 oldalas zsoltárfordítását 1560-ban az uralkodó II. Jánosnak dedikálta. Latin ajánlólevelét régi címével mint „presbiter Ecclesiae Colosuariensis” írta alá (RMK I. 41.). A fejedelem maga is beállt a nyomda megrendelői közé. A gyulafehérvári hitviták anyagát ő nyomatta nála (1566. RMK II. 99-101.), s ő fedezte a *Háló* (1570. RMK I. 81.) kiadását is.

Heltai több mint ezeroldalas *Újtestamentum*-fordítása (1562. RMK I. 51.) özv. Majláth Istvánné Nádasdy Anna költségén jelent meg. Ugyanakkor Westheimer latin stilisztikai tankönyvét (RMK II. 88.) régi pártfogója fiának, Csáki Boldizsár kolozsvári tanulónak ajánlja, néhány évvel később pedig az apának, Csáki Mihály királyi kancellárnak az 1569. évi gyulafehérvári hitvita anyagát (RMK II. 121.). Egyéb mecénásai közt látjuk Hagymási Kristóf Szolnok megyei főispánt (RMK I. 85.), valamint Kornyi Békés Gáspárt, II János komor-nyikát és tanácsosát, Fogaras örökös urát (RMK I. 86.), kinek az egyik szerző verssorai kezdőbetűiben is hódolattal nyújtja át Heltainál megjelent széphistóriáját (1573. RMK I. 94.) Mind e pártfogók nemcsak gazdag irodalom pártolók, hanem világnézetének, felekezeti felfogásának hatása alatt is állottak.

Ha Heltai a Hoffgreffal való szakítás után valóban Wittenbergbe távozott, onnan ezúttal csalódottan tért vissza. Lemondásáig lutherista volt, 1557-ben azonban utódával, Dáviddal együtt áttér a kálvinista vallásra, s 1568-ban ismét Dáviddal együtt az unitárius hitre, mely ellen egy évtizeddel előbb írt röpiratában még hadakozott. Az egykori katolikus férfi öregkoráig átment a protestantizmus minden árnyalatán, s mindannyiszor a meggyőződés hevével szállt szembe előző hitével. Számos barátja vele együtt váltogatta felekezetét, és sikere tudatában nem tekintette vereségnek, hogy a lutheránusok medgyesi zsinatukon 1560-ban megbélyegezték. Ez csak élesítette vitázó szenvedélyét.

Mi azonban mosolygunk, midőn az *Isteni dicséret* (é. n. RMK I. 347.) előszavában „a Colosuari pasquillároc”-ról olvasunk, „kic minden heten wy Opiniokat es hitnec ágait kouaczolnac”.

Az új korszakot *Agendája* 2. kiadásával nyitotta meg (1559. RMK I. 37.) előszavában hangsúlyozva, hogy újra megkezdett tevékenységének ez az első terméke, és hogy Hoffgreff vezetése alatt az elmúlt hat év az eklézsia számára bármi haszon nélkül telt el. Haragtartó ember.

A következő öt esztendőben többek között bibliafordításai kiadását folytatta. Nem követte a szentkönyvek sorrendjét; 1560-ban a zsoltárokat, 1562-ben az *Újtestamentumot*, 1565-ben a biblia második részét adta, csupa hatalmas terjedelmű kötetet, de nem azonos alakban, hanem hol kisebb, hol nagyobb nyolcadrétben, hol negyedrében, aszerint, hogy malma milyen papírt szállított. A sorozat emellett nem is teljes: a Krónikák, Esdrás, Nehémiás, Eszter és Jób

könyvei hiányzanak belőle. Horváth János azt hiszi, vallásváltoztatásai bizalmatlanná tették a híveket, Heltai ezt észrevette, elkedvetlenedett, s abbahagyta a fordítást.

1565-ben különösen szorgalmas volt. Ez évben a Biblia II. részén kívül négy latin munkát adott ki, köztük a tanulóknak szánt Bonfini-kivonatát (RMK II. 97.), melyben sajnálkozott, hogy Mátyás király hagyta magát elkábítani a pápától. A pápa „Pontifex Maximus” címét gyerekeskedően a sorban tótágast szedette. Aki el akarta olvasni, annak e kifejezésnél meg kellett fordítania a könyvet, hogy aztán a továbbolvasáshoz visszafordítsa.

A következő év nagy sikere a *Száz fabula* (RMK I. 59.). Aesopusi meséit nem görögből, hanem németből, Steinhöwel Henrik átdolgozásából fordította. Hiába nyomatta címlapjára „Cum. S. R. M. H. Priuilegie”, mert már a 16. században, Manlius németújvári tartózkodása idején kalózkidítása követte. Jóízű szövegének különösen az biztosított sikert, hogy ostorozta benne a jobbgység kizsákmányolását, és kipellengérezte az urakat, - a mecénásait...

A népnek szánta a RMK-ból kimaradt, kecses 16°-ú kalendáriumát az 1569-ik évre az elmaradhatatlan jóslásokkal (*Judicium magyar nyeluen*).

A katolicizmus ellen lázító művek sorába tartozott 1570-ben a spanyol inquizíció borzalmait ecsetelő *Hálo, mellyel a ... pápa Hispaniaba az együgyü ... keresztyeneket ... megfogia* (RMK I. 81). Fordítás Reginaldus Gonsalvius spanyol író 1567-es latin vagy 1569-es német kiadásából. Fordítóját nem nevezi meg, de Károli Péter prédikációs kötetéből (Debrecen 1570, RMK I. 76.) tudjuk, hogy Heltai volt. Az előszó szerint János Zsigmond költségén jelent meg, amiből Gulyás azt következteti, hogy a fejedelem felszólítására fordította.

A fejedelem halála után (1571) azonnal megváltozott a nyomda helyzete. Az új uralkodó, Báthori István egyik legelső intézkedése, hogy Heltai megfékezésére cenzúrarendeletet bocsásson ki, s jószágvesztés terhével eltiltsa az unitárius iratok nyomtatását. Dávid Ferenc udvari papságát is megszüntette, eltörölte a gyulafehérvári tipográfia unitárius jellegét. Dávid 1567 óta munkáit ott nyomatta Hoffhalter Rafaelnél, kit vallására áttérített, majd ennek halála után, 1570-71-ben ismét Heltai a nyomdásza (RMK I. 80, 85-86 és II. 125, 128.). Most az „istenes vén ember” a cenzúrarendelet következtében kiadói irányát kénytelen megváltoztatni, s széphistóriák meg történelmi művek nyomtatására térni át. A *Cancionale* és a *Poncianus* előszavában sajnálkozik, hogy már nem foglalkozhat a társadalomra az efféle zöngicseléseknél fontosabb lélekjavító írásokkal, de hát a „jó Isten megengedte, hogy akadály essék az fő dolgokban előnkbe s nincs mit tennünk”.

A rendelettel ismét új korszak kezdődött a nyomda életében.

Szerencsére folyamatosságában nem volt zökkenő, mert már előkészítette, sőt ki is szedette Werbőczinek a rendeletbe nem ütköző *Hármas Könyvét* (1571. RMK I. 87.), Veres Balázs 1565. évi debreceni fordításának utánnymatát. Az előszóban mentegetőzik, hogy sok jámbor kérésre vállalkozott rá. „Im valamenyére meg tisztítottam és meg iobbitottam: de nem szinte annyira, mint én akartam auagy kéuantam volna. Mert műuel hogy egyeb fele soc dolgokban, az ió Istennec akarattyabol vagyoc foglalatos. Nem lőn űdöm hoza, hogy az egész Kőnyuet wyonnan a Deákbol meg tolmaczolhattam volna Magyar nyelvre: De hogy az iambor oluasso meg ne akadion az oluassasaban, el hántam à nehez Orthographiat, auagy írásnac módiat, és à szokottra hosztam.”

A következő évben kiadta a Tripartitum latin eredetijét is (1572. RMK II. 130.). Címlapját a Tinódi-Cronica Hoffgreffttől származó keretébe foglalta, szövegét pedig a régi iniciálékon és apró díszeken kívül újakkal is ékesítette.

Ponyvairódmunknak Heltai az apja, de nem olyan értelemben, hogy népkönyveit valóban ponyván, vásárokon árusította volna, - noha ez is előfordulhatott. Itt e kifejezéssel a műfajt kívánjuk jelölni.

Egyik első idetartozó terméke Ponciánus császár históriája volt. Négy 17. századi lőcsei kiadásból ismerjük, de a kolozsvárinak nyoma veszett. Az 1633. évi lőcsei kiadás Heltainak még az előszavát is átvette. Szövege hasonlataiból és közmondásaiból, valamint divatjamúlt helyesírási sajátosságaiból (pl. a *cs*-t még *cz*-vel írja) és az elavult ékezetéseiből Waldapfel József azt következtette, hogy Heltai volt a fordítója. A hét bölcsről szóló 1565-ös frankfurti kiadást magyarította, - legalábbis hat képe a frankfurtiból van átmásolva. Ugyanezeket a Lőcsén közölt metszeteket Heltainé 1577-ben és 1578-ban más kiadványaiban is használta, noha azokban nem illettek tárgyakhoz.

A nyomda két legismertebb kiadványa Heltai életének végére esik. Az egyik a *Cancionale* (1574. RMK I. 112.), melyet ő szerkesztett, a másik a *Chronica* (RMK I. 118.), saját szerzeménye.

A Cancionale, az az Historias enekes könyw ... Gyönyörűsegessec oluasasra, és halgatásra 15 magyar verses krónikát tartalmaz, melyeket - köztük többet Tinóditól - különnyomatokban is terjesztett. Hoffgreff Tinódi-*Cronicájából* átvette a költő címerét, valamint 8 kotta fametszetét. Szövegét „a nagy ferdítő” - miként Szilády Áron nevezte - a maga világnézeti szempontjai szerint megcsonkításokkal és betoldásokkal hamisította. Ha katolikus ügyekről pl. zsinatról esik szó, nem tudja megállni, hogy becsempészett versszakban ne figyelmeztesse az olvasót, „ne higgyenek a római pápának”.

A 232 leveles kötetet, miként az ívjelzésekből megállapítható, öt részre osztotta, hogy azokat külön címlappal ellátva külön is árusíthassa. Szabó Károly (RMK I. 112.) részletes leírásukat közli. A könyv más kiadványainál gyengébb kiállítású. Sebbel-lobbal bocsátotta ki - mondja Gulyás Pál, - hogy mielőbb a piacra dobhassa.

Utolsó műve a mohácsi vészig terjedő s népies, tanulóknak szánt *Chronica az Magyaroknac dolgairol* (RMK I. 118.). Még ő adta nyomdába, s a Mátyás királyt ábrázoló metszetén is az 1574. évszám látszik, de kolofonja szerint „COLOSVAROT Végezte Heltaj Gáspárné A. 1.5.75”. Úgy halt meg, mint Huszár Gál, Lucius Transylvanus s a század annyi más kiválósága: munka közben ragadta el a pestis.

Fia, ifj. Heltai Gáspár még nem volt nagykorú, sőt tíz évvel később is még csak iskolába járt (- apja „késő vénségében” születhetett), a lányok pedig - Ottmanné Barbara, Eppelné Zsófia és Langné Anna - az akkori törvények szerint csak mint utóörökösök jöttek volna számba. A nyomdát tehát az özvegy vette át. Túlnyomórészt rövid ponyvafüzeteket adott ki, csupa kelendő művecskét. Eleinte nehézségei lehettek, két évig habozott, de 1577-től fogva sokat és gyors ütemben nyomtatott belőlük, egyik-másik évben tucatnál is többet. Műfajuk miatt nem kell őket lebecsülni: irodalomtörténeteink e mulattató széphistóriákat 16. századunk legjellegzetesebb termékei közt tárgyalják. Többnyire verses fordítások, illetőleg átdolgozások, de vannak köztük eredetiek, magyar tárgyúak is, pl. Valkaitól, Tinóditól, Bogáti Fazekastól stb.

Heltainé takarékos asszony volt. Új fametszetet keveset csináltatott, inkább a nyomda régi díszait használta fel. A tipográfiai kiállítás sem olyan gondos, mint férjéé. Elhasznált betűk újraöntésére keveset áldozott, s úgy látszik, a személyzet fizetésében sem valami bőkezű. Arra is ügyelt, hogy ne pazarolják a papírt. Salánki históriás énekét (1581. RMK I. 181) azzal szorította össze 3 ívre, hogy utolsóelőtti hét versszakát a többtől eltérően nem verssorokban, hanem egyfolytában szedette.

Prózai szépirodalmi kiadvány a *Salamon kiralynac ... Markalfal valo trefa beszedeckec rőuid könyue* (RMK I. 133). Évszám nélkül jelent meg Kolozsvárt, de címlapjának fametszete szignált: S.G.C. s a művész e monogramja alatt a faragás éve: 1577. Latinból fordított régi bibliaparódia, melynek asszonyokat csúfoló fordultatos stílusa Heltai Gáspárra vall. Hátrahagyott kézírata lehetett, melynek kiadásában nőgyűlölő kitételei miatt az özvegy restellte néhai férjét a címlapon megnevezni.

Maradandó értékű tudományos kiadványa a *Herbarivm Az Faknac Fiüveknec nevekről, természetekről és hasznairól, Magyar nyelvre, és ez rendre hoszta az Doctoroc Könyueiből az Horhi Melius Peter. Nyomtatott Colosuárat Heltai Casparne Műhelyebē, 1.5.78. Esztendőben* (RMK I. 141.).

Vajon szerzője valóban az 1572-ben elhalt debreceni református püspök, Melius Juhász Péter? Irodalomtörténeteink azt állítják. Kétkedem benne. Heltainé sokkal kegyesebbnek és felekezetéhez hűségesebbnek tűnik nekem, semhogy férje és az unitáriusok esküdt ellenségének hátrahagyott kéziratát kiadta volna. Ez Heltai emlékével nem fért össze. Egyébként is, a kálvinista reformátor munkáinak közrebocsátása a debreceniek feladata lett volna.

Pedig a *Herbáriumra* Heltainé ezúttal nem sajnálta a pénzt. Előszavában azt mondja: „Az ki nyomtatatsnac munkája és kölczége enyim. Eszt én töllem, ilyen szegény őzuegy Asszontól az Magyar nemzet ió neuen vegye.”

E több mint 400 oldalas első botanikánk 627 növényfajt ismertet, s mintegy 2000 régi magyar növénynevet őrzött meg. SJR-monogramos metszője az egy évvel korábban Frankfurt a/M-ban megjelent (de 1569 körül írt) A. Lonicer-féle pompásan illusztrált *Kräuterbuch*ből egy-egy tükörkép után másolt és egyszerűsített címképet és zárómetszetet vett át.

Utána ismét verses széphistóriák következtek, 1582-ig. Ekkor fordul elő neve utoljára a kolozsvári kiadványokon. Magyar könyvek három éven át nem jelennek meg, csak hét latin. Egyiken, Donatus nyelvtana 4. kiadásán (1583. RMK II. 174.) az impresszum: „Typis Gasparis Schespurgensis.” Ferenczi Zoltán úgy vélte, ő volt a nyomda faktora. Az interregnumot az tehette szükségessé, hogy ifj. Heltai Gáspár még mindig kiskorú volt.

1584-től kezdve a címlapokon és kolofonokban a nyomda neve ismét „Officina Heltana”, „Typographia Gasparis Heltj”, „Typis Heltanis”, „In aedibus Gasparis Heltj”, vagy magyar kiadványokon „Heltai Gaspar műhelyeben Colosvarat az o varban”, „Helthaj Gaspar házanál az o Várban”, vagy kezdőbetűivel „H. G. műhelyeben”, „H. G. házanál az ő Varban”, vagy név nélkül „Colosvárat az oh Várban”.

Ilyen cégjelzésekkel a következő 17 évből mintegy 60 kiadványt ismerünk körülbelül (- több csonka unikumban maradt meg -) 3000 levélen. Évi átlaga 3-4 kiadvány, 180-200 levélen. A tekintélyesebbek a latin munkák. Az egyetlen német nyelvű - 1588-ra szóló kalendárium (Sztr. II. 2484.) - terjedelme mindössze 8 levél.

Ifjabb Heltai Gáspár aránylag szerény termelésének az az oka, hogy a nyomdászkodás csak mellékfoglalkozása. A város hivatalnoka volt, felvitte a „híres nótárius” címre, s a bürokrácia nem engedett neki sok időt a nyomdával való törődésre. Termékeinek külső színvonala azonban tipográfiai gondosság és díszítés tekintetében jobb, mint anyjáé. Nem volt oly takarékos, mint az özvegy, s jobban válogatta meg segédeit. Új mesterjegyet, új iniciálékat és fejléceket, 14 új záródíszet csináltatott. Új nyomdászjegye - a tudás fája, tövében koponyával - működése ötödik évében, 1588-ban fordul elő először (RMK II. 202.). Szövegillusztrációiban is van újdonság, s ezeket ismételten, más-más munkákban közölte, ha nem is fedték éppen

tárgyukat: kaszát tartó idős férfi; páncélos lovas és mellette gyalogló dárdavető íjász. Bárhol felhasználhatók. Bogáthi Fazekas Miklós *Aspasia asszony dolga* (1591. RMK I. 243.) c. széphistóriájában fiatal nő mosdótálat tart előkelő férfiak elé, miközben az ablakon galamb röpül be.

Eleinte, tapasztalatlan ifjú létére, csak megrendelések kivitelezésére törekedett. Az első, aki nála könyveket nyomtatott, Marcellus Squarcialupus, a fejedelem olasz orvosa (1584-1588. RMK II. 179, 181, 182, 188, 201-202). Mások az akkor divatos halottsirató verseiket és gyászbeszédeiket adták ki nála (pl. RMK II. 181, 196. stb.), de kapott megbízásokat reklámcédulákra is. Toldy Ferenc 16. századi könyvfedélből kiáztatott egy az ő típusaival nyomtatott „Igen hasznos és drága nemes receptom” feliratú falragaszt.

Később apja példájára mecénások segítségével saját kiadópolitikát folytatott. Ő is elsősorban az erdélyi fejedelem támogatását igyekezett megnyerni. Három tudományos művet ajánlott ő vagy a szerző Báthori Zsigmondnak, - de, miként látni fogjuk, kevés sikerrel. A saját költségére kiadott nyomtatványok közül a jellemzése kedvéért érdemes néhányánál egy pillanatra megállnunk.

Az első egyik iskolatársának, Szilvási Jánosnak egyetlen ívrétű levélnyi latin halottsiratója (*Epicedion*, 1586. Sztr. II. 2479.) rektoruk temetésére. Kolofonja szerint az elhunyt tanítványai számára szeretett nevelőjük emlékezetére nyomatta: „Impressum a *discipulo* Caspare Helti. in gratiam ac memoriam Praeceptoris fidelissimi, unice dilecti. Clavdiopoli.” Ez a bizonyítékunk arra, hogy anyja halálakor még az iskolapadban ült.

Öt évvel később jelent meg a *Magyar Arithmetica* (1591. RMK I. 244.). Utószavában sajtóhibáira vonatkozólag a tipográfus arra kéri olvasóját, „meg boczás penig az vétkekről, mert én Magyar nem vagyok”. E kijelentés nem illik a magyar író fiának született, magyar környezetben felnőtt s magyar anyától nevelt ifj. Heltai Gáspárra. Horváth János a segédjére, Klősz (Klez) Jakabra gyanakszik, s azt hiszi, Klősz volt a munka fordítója is, mert az - *Magyar Arithmetica* címének ellenére - R. Gemma löweni egyetemi tanár ugyanezen évben megjelent számtanának átültetése. Dehát ez csupán feltevés, mely azon alapszik, hogy Baranyai Decsi *Syntagmáját* 1593-ban Heltainál nyomatta, viszont szólásgyűjteményét 1598-ban Klősz időközben Bártfán létesített nyomdájára bízta; továbbá, hogy egyes bártfai kiadványok fametszeteit előzőleg Kolozsváron Heltai használta. Mindenesetre összekötésben voltak, mert ifj. Heltainak is vannak olyan fametszetei, melyek korábban Bártfán Klősz kiadványait díszítették. Egyébként Klősz jól tudott magyarul, más munkákat is fordított nyelvünkre.

De maga ifj. Heltai Gáspár is fordító. A *Cisio* (RMKI. 256 és Sztr. 1827.) impresszuma: „Colosvarat Az Könywnyomtato által Magyarrà forditatot, és vyiolan ki adatot. Anno Christi 1592. Esztendőben.” Az előszót pedig „az Colosuári Könyvnyomtato Gáspár” írta alá. A „vyiolan” (újonnan) kifejezésből és „az keresztyén olvasonac” szóló ajánlás keltéből (1590. máj. 27) Szabó Károly azt következtette, hogy a M. Tud. Akadémia unikumpéldánya nem első kiadásból való. Naptárakat évről évre szoktak kiadni.

A szóban forgó a leggazdagabban díszített kolozsvári könyv. 87 fametszet van benne, de azokból 23 kétszer fordul elő. Regiomontanus hasonló 1564. évi frankfurti kiadását utánozta az egyes hónapok életét jellemző jelenetekkel: Januárt falatozó házaspárral, májust kirándulók csónakpártijával stb. Három metszetét más kiadványaiban is felhasználta pl. a *Magyar Arithmetica* címlapjáról átvette a pénzeszsákokkal megrakott asztalnál ülő bérkifizető képét.

1594-1595-ből nem ismerünk tőle kiadványt s 1596-ban is csupán két rövid füzetet jelent meg. Gulyás ezt azzal magyarázza, hogy legterjedelmesebb kiadványát, Decsi sok papírt fogyasztó és fejlécekkel meg záródíszekkel ékített *Syntagmáját* (1593. RMK II. 241.), noha Báthorinak ajánlotta, számításaiiban csalódva kénytelen volt a saját pénzén kiadni. S valóban Szabó Károly idézi Decsinek az egyik példányhoz mellékelte nyomtatott nyugtáját, melyben köszönettel elismeri, hogy a kiadó költségén megjelent könyvből átvette a neki járó száz példányt. Ez nálunk a szerzői díjazás legrégibb adata.

Báthori az ajánlásért nemcsak hogy nem mutatkozott hálásnak, hanem még ellenséges viselkedést is kezdett tanúsítani a nyomdával szemben. Heltai 1598-ban impresszum nélkül, de típusairól és díszeiről felismerhetően kiadta az előző évben elhunyt Egyedi György unitárius püspök hátrahagyott latin biblíamagyarázatát (RMK II. 281.). Báthori a közel 500 lap terjedelmű mű forgalomba hozatalát - Kénosi Tózsér János 18. századi kéziratos feljegyzése szerint - megtiltotta, egy csomó még raktárban levő példányt lefoglaltatott s azokat nyilvánosan elégettette. Szabó mindazonáltal 15 fennmaradt példányát sorolja fel.

Ifj. Heltai élete végén egyre óvatosabb lett. Nagyobb könyvet már csak egyet nyomtat s azt is a katolikus Kereszturi Kristóf megrendelésére (Vásárhelyi Gergely jezsuita páter fordításában Canisius Péter *Catechismusát*, 1599. RMK I. 312.). Egyik legszebb teljesítménye volt. A tizenkettedrétű, több mint 500 oldalas kötet két csinos fametszetekkel díszítette s naptári részét piros és fekete nyomásban adta. A megrendelő nem takarékoskodott.

De utána már csak aprónyomtatványokról van tudomásunk: négy füzet, együttesen 42 levélen. Az utolsó 1601-ben jelent meg s már a nyomdász neve nélkül (Ráskai Gáspár: *Egy szép história az vitéz Franciskóról és az ő feleségéről*, RMK I. 375). Vajon élt-e még akkor ifj. Heltai Gáspár? Eltűnik szemünk elől.

Ezután a bibliográfiák nagy zökkenőkről számolnak be. A legközelebbi kolozsvári nyomtatványok 1607-ből, 1610-ből, 1613-ból és 1616-1618-ból valók. Összesen hét jelentéktelen apróság, melyek egyike sem nevezi meg nyomdászát. Az 1613-aséinak impresszuma „Typis Heltanis”. Akkor tehát a Heltai-örökösök (Lang Tamásné Heltai Anna) tulajdonában volt. 1619-től 1627-ig három művezetőjük váltotta fel egymást. Utána ismét hosszú szünet. Egy-egy keltezett kolozsvári nyomtatvány az 1641. és 1654. esztendő említ. Az utolsó, mely a Heltai nevet viseli, a *Halott Temetéséről való énekek*, melynek impresszuma: „Colosvarban Nyomtatott Helthus Gáspár Műhelyében 1660 Esztendőben” s a kolofonja: „Apud Joannem Ravium impressit Georgius Abruji 1660.” Ravius id. Heltai Gáspár dédunokája volt.

A véget Pápai Páriz az e fejezet elején idézett versében mondja el.

Irodalom. a) Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár 1896. - Borbély István: Heltai Gáspár. Bpest 1907. - Czöbel Ernő: Heltai Gáspár dialógusa a részegségről és a tobzódásról. Bp. 1911. - Ua.: A Heltai-nyomda alapításáról. (Erdélyi Múzeum 1913. 249-252. l.) - Lakos Béla: Heltai Gáspár reformátor és kora. Bp. 1913. - Trócsányi Zoltán: Heltai Gáspár Újtestamentum fordításáról. (MKSz 1917. 203-210. l.) - Gulyás Pál: Melius Péter Herbáriumának címképeiről. Bp. 1929. - Ua.: i. m. 71-111. l. - Waldapfel József: Heltai Gáspár és forrásai. (ItK 1934. 233-250. és 356-365. l.) - Ua.: Heltai Gáspár és a magyar Poncianus (Uo. 1938. 31-44. és 119-129. l.) - Ua.: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 72-92. l. - Ágoston József: Heltai Gáspár élete és munkássága. Bp. 1935. - Eckhardt Sándor: Magyar nyomda és kézírás harca a XVI. században. (MKSz 1944. 54-55. l.) - Horváth János: A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp. 1957. 366-388. l. és ehhez jegyzetek, 512-513. l. - Végh Ferenc: Hoffgreff György életéhez. (MKSz 1957. 154-155. l.) - Herepei János: A Heltai-nyomda sorsa. (MKSz 1957. 55-58. l.)

b) *Könyvészet*. A nyomda termékeinek időrendes leírása RMK I. és II. Ehhez kiegészítésül Sztripszky Hiador (rövidítve Sztr.): Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. Pótlások és igazítások, 1472-1711. Bp. 1912. - Soltész Zoltánné: Tévesen nyilvántartott XVI. századi nyomtatványok. (MKSz 1957. 49-52. l.)

c) *Modern kiadások bevezetésekkel*. Háló. Bevezette Tórcsányi Zoltán. Bp. 1915. (Régi Magyar Könyvtár 36. sz.) - Egy nemes emberről és az ördögről való história. Kiadta Király György. Gyoma 1942. - Száz fabula. Kiadta Lengyel Dénes. Bp. 1943. - A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái. Kiadta Keleti Artur. 3. kiad. Bp. 1958. - Magyar Krónika. Bevezette Varjas Béla. Bp. 1943. - A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról. (Hasonmás kiadás.) Bevezette Stoll Béla. Bp. 1951. - Válogatott írások. Az utószót írta Nemeskürty István. Bp. 1957. - Heltai Gáspár válogatott munkái. Bevezette Székely Erzsébet. Bukarest 1958. - Ifj. Heltai Gáspár Háromnyelvű szótára 1589-ből. Bevezette Csüry Bálint. Kolozsvár 1924. (Tanulmányok és értekezések az erdélyi magyar bölcsélet... tudományok köréből I. köt. 1. sz.)

d) *Művészettörténeti vonatkozások*. Czako Elemér: Magyarország sokszorosító művészete. (Az iparművészet Könyve. Szerk. Ráth György. Bp. 1902. I. köt. 476-481. l.) - M. J. Husung: Der Zeichner und Formsneider Jakob Lucius. (Gutenberg-Jahrbuch 1940. 335-355. l.) - Soltész Zoltánné: A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek. Bp. 1957. (Klny. a Művészettörténeti Értesítő 1957. 2-3. sz.-ből 141-160. l.) - Ua.: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. 1960. Akad. K. - Gulyás Pál: Klösz Jakabról. (Magyar Nyelv 1930. 299. l.) - Fitz József: Klisék első alkalmazása magyar nyomdákban. (Könyvár 1959. 167-169. l.)

e) *Az unitáriusok nyomdászata*. Kénosi Tözsér János: De typographiis et typographis Unitariorum in Transsylvania. (Kézirat az Erdélyi Múzeumban.) - A. Th***: Von den alten Buchdruckereyen der socinischen Glaubensverwandten, oder sogenannten Unitarier in Siebenbürgen. (Siebenbürgische Quartalschrift IV. 1795. 264. l.)

Huszár Gál

Huszár, miként Honter, Svájcban sajátította el a nyomdászat technikáját. Svájci összeköttetéseiről tanúskodik Bullinger Henrikhez, a zürichi reformátorhoz 1557. október 26-án Bécsben kelt levele,⁴² melyre a választ Hoffhalter Rafael bécsi címére kéri. Ez a lengyel származású vándornyomdász Hollandia után szintén Zürichben működött, honnan 1555-ben költözött át Bécsbe, ottani fametsző, betűöntő, könyvkereskedő és nyomdai üzemének megalapítására. Huszárnak Zürichben szeretett barátja volt.

Tipográfiai stílusukról ítélve mindkettőnek a bázeli nyomdászattal is lehettek kapcsolatai. A 16. századi kiadványok alaki összképe ugyan az olaszországi ősnymdászok s főleg Aldus kezdeményezésére alakult ki, de Bázeltől terjedt el. Az ottani kiadók egymástól árnyalatokban alig különböző - túlnyomórészt antika és kurzív - típusokban állították ki könyveiket, elhagyták a quinterniós füzetbeosztást, félívek összehajtásával áttértek a kisebb rétalakokra, s betűik is megfelelően apróbbak. Az ezirányú fejlődés vezető egyénisége az 1527-ben elhunyt Joannes Frobenius, Janus Pannonius költeményeinek kiadója (1518) volt. Fiánál, Hieronymus Frobeniusnál (1501-1565) töltötte apja világhírű korrektora, Rotterdami Erasmus, utolsó éveit. Mind Hoffhalter, mind Huszár az ő tipográfiai stílusához alkalmazkodott. Sőt Huszár a Frobenius-féle nyomdászjelvény másolatával jelvényezte több saját termékét (RMK I. 47, 48, Sztr. 1808). Ki tudja, miféle emlékek hatása készítette erre?

⁴² Közli Lampe (Ember Pál): Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhenum 1728.

1554-ben már nem élt Svájcban, mert ez évben Miksa főherceg magyaróvári birtokán 25 forintos évi fizetéssel lelkészi alkalmazást nyert.

Nem tudjuk, mióta foglalkozott nyomdaalapítása előkészítésével. Nem vállalkozott valami könnyű feladatra, mert nem akadt mecénása. Miként levelezéséből értesülünk, műhelyét kölcsönpénzen szerezte. 1557-ben azért járhatott Bécsben, hogy zürichi barátjánál, Hoffhalternél a felszerelését kiegészítse. Tőle, a hivatásos betűöntőtől vásárolta matricáit, különféle nagyságú antiquát és kurzívát, könyvcímek, fejezetcímek és szövegtípusok, valamint a szöveget kísérő magyarázatok és jegyzetek megkülönböztetésére szolgáló betűanyákat. Magyar nyelvű munkához Heltai után már csak latin típusok jöhettek szóba. Pedig rendelkezésére állt volna Sylvester újszigeti magyar kiadványainak gót betűkészlete is. Nádasdy egykori nyomdájának díszítő dúcait ugyanis megszerezte és felhasználta, majd - miként látni fogjuk - átörököltette Bornemisza Péterre.

A nyomdát magyaróvári állomáshelyén állította fel. Első termékeként a saját magyar prédikációit adta ki (RMK I. 36.), melyeket 1558 áprilisában latin ajánlólevélben földesurának, Miksa főhercegnek „Gallul Anaxius Altemburgianae Ecclesiae Minister” (= Gál, Magyaróvár méltatlan papja) aláírással dedikált. („Anaxiousz” görög szó, a. m. méltatlan, érdemtelen. Huszár szerette neve mellett a jelzőket.)

Nem tudni, miként fogadta Miksa a félszáz oldalas könyvecskét. Valószínűleg rá sem figyelt, mert apja, I. Ferdinánd király Oláh érsek ellenjegyzésével még ugyanezen év november 1-én eltiltotta Huszárt a nyomdászattól.

Mégis ismerjük két fennmaradt magyaróvári kiadványát a királyi ukázt követő 1559-es esztendőből. S ezek ráadásul harcos protestáns írárok. Az egyik Sztárai Mihály *Comoedia lepidissimája*, magyar alcímén „Az igaz Papsagnac Tikőre” (RMK I. 39.) melyet Huszár, az „ouari Egyházi szolgálta” a selmeci, körmöcbányai és besztercei „bölcs Tanaczoknac” ajánlott. Szövegében változatlan lenyomata volt krakkói első kiadásának (1550. RMK I. 24.), külsejében azonban szebb annál. A kecses kötetecske címlapja sorait váltakozva négyféle antiquával és öt soros tartalommagyarázatát kurzívával szedette, tagolására pedig apró virágdíszű mutató képecskéket használt. A könyv még két további antiquával nyomtatott szövegét fametszetes iniciálékkal ékítette. Készletgazdagsága feltűnő.

A másik munka zürichi mesterének, Bullinger Henriknek 90 lapnyi latin röpirata a magyarországi egyházak elnyomatásáról (Sztr. II. 2457). Huszár főherceg-gazdája udvari papjának, Fauscher János Sebestyénnek ajánlotta. A kis munka sikerét bizonyítja, hogy Heltai még ugyanazon évben Kolozsvárt második kiadásban közzétette (RMK II. 80).

Az eltöltő rendelet mégis nyugtalanságot okozott neki, mert igyekezett óvárról elkerülni. Két utolsó ottani kiadványa a tilalom megjelentekor már munkában lehetett, s bízva Fauscher támogatásában még meg merte kockáztatni befejezésüket. 1559 első negyedévében azonban tárgyalásban látjuk Kassa város tanácsával. Úgy látszik, a kassaiak hívták, mert Huszár feltételeket szab. Március végén azt írja az ottaniaknak, csak abban az esetben vállalkozhatik az átköltözésre, ha megkapja ama száz forintot, mellyel kölcsönpénzen szerzett nyomdai felszereléséért még tartozik. A tárgyalás kedvező mederben folyt, s Huszár Bullinger időközben megjelent röpiratából négy példányt küld Kassára, azzal a biztatással, hogy ha majd ott állítja fel nyomdáját, több hasonló újdonsággal fogja kassai híveit meglepni. Májusig - elég hamarosan - megegyeztek, mert Huszár (ismét Fauscher közbenjárására) Bécsben akkor folyomodik a főherceghez engedélyért, hogy a kassai lelkészséget elfogadhassa.

Annál lassabban ment az átköltözése. Felesége lebetegedése miatt csak tíz hónappal később, 1560. március 20-án iktatták be a kassai parókián. S félév múlva, október elején a kassai főkapitány Verancsics Antal egri püspök intézkedésére elfogatja. A város tanácsa pártjára áll, tárgyalások indulnak, s ezek befejezéseként az év utolsó hetében a püspök elrendeli, hogy a már közel három hónapi börtönt szenvedő foglyot szállítsák Egerbe. A hívek tüntetnek, zavar támad, s ennek folyamán Huszárnak sikerül elmenekülnie és Debrecenbe szöknie. Csűrös Ferenc és nyomában Novák László ez eseményről romantikus legendákat mesél.

Számunkra a legfontosabb kérdés: nyomtatott-e valamit Kassán e rövid idő alatt? Ha igen, példány nem maradt belőle. De hát annyi akkori kiadványnak - nyomdatermésünk többségének - nyoma veszett. Csak régi bibliográfiai idézetből következtethetünk kassai kiadói tevékenységére. Sz. Ujfalvi Imre 1602-ben (*In exequiis defunctorum, Halot temeteskorra való Enekek*, 2. kiad., Debrecen, RMK I. 377.) az öt megelőző énekeskönyvekről jegyzéket tett közzé s ebben az egyik tétel: „Huszár Gál, Isteni dicsiretek és Psalmusok, anno 1560, 8°, cum dedicatoria epistola ad Petrum Melium” - Meliushoz intézett ajánlólevéllel. A megjelenés helyét nem említi, csak az évet. Ez pedig 1560, amikor Huszár másutt, mint Kassán nem nyomathatott. Szabó Károly - Melius miatt - a címet a debreceni nyomtatványok sorában közli (RMK I. 40.), pedig ez évben Debrecenben még nem volt nyomda. Gulyás Pál⁴³ ezért inkább Kassára gyanakszik, s azt hiszi, Huszár Debrecenbe való szökését Meliusszal való összeköttetésével lehet indokolni. Kapcsolatuk első jele éppen az ajánlás. Csatlakozom Gulyás feltevéséhez azzal, hogy Melius esetleg Huszár régi zürichi barátai közé tartozhatott. Svájci tartózkodására ugyan semmi adatunk, de ő honosította meg nálunk a Zwingli-Bullinger-féle helvét reformációt, s nekem úgy tűnik, hogy wittenbergi tartózkodása előtt Bullinger személyes hatása irányította későbbi állásfoglalására.

Huszár Debrecenbe nem mint pap került, mert ott két év óta már működött a fiatal, harmincadik évét betöltött kemény egyéniség, a „magyar Kálvin”, Melius Juhász Péter. Úgyszólván előkészületi szünet nélkül Huszár azonnal nyomtatni kezdett, szerszámait tehát hirtelen szökése ellenére magával tudta vinni, illetőleg kassai segéde (Bornemisza?) rögvest utána szállította őket.

Miféle szerszámokat? Novák szerint a sajtó részeiből a tégelyt, rámát, forgattyúkat meg fundamentumot, de nem az állványzatot, mert azt bárhol csináltathatta. Azután festékező labdákat, formaszorító keretet a hozzátartozó faékekkel, rekeszes betűszekrényt - noha azt is könnyű lett volna csináltatni -, egy-egy sorjázót, tenákulumot, divizóriumot. Novák maga is nyomdász lévén, mindezt tudhatja. Azt azonban nem hiszem el neki, hogy e szállítmányban volt 60-70 font betű is. Minek? Elég helyette egy zacskóra való matrica és a zsebre dugható betűöntőműszer.

Az elszállított felszerelés - mondja Novák - ráfért egyetlen kétkerekes kordéra.

Debrecenben már várták, különben nem jelenhetett volna meg már májusban ottani első kiadványa. Melius kéziratait nyomban átvehette s hozzáfoghatott kisedésükhöz. Valamennyi debreceni nyomtatványát - másfél év alatt legalább ötöt vagy hetet - Melius írta, illetőleg szerkesztette.

Kiadványai impresszumának egyike sem említi a nyomdász nevét, csak az Aran Tamást támadó terjedelmes röpirat ajánlását írta alá: „Huszár Gal a Cassai Lelkipasztor, Exul”, s szövegében megmondja „ezeket ... im én ki nyomtattam”. Egyébként tanúskodnak mellette a Magyaróváron használt betűi. Ezeket látjuk 1561 májusában kiadott első debreceni

⁴³ Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 119. l.

sajtótermékében is, Szt. Pál leveleinek magyarázatában (RMK I. 47.), melyet a szerző, Melius, „Pünkösöd huanac első napján” a „Dóbrócóni Tanács”-nak ajánlott. Címlapját Frobenius mesterjegyenek utánzata díszíti.

Félévvel később, november elején, Melius prédikációinak gyűjteménye, (RMK I. 46.) került forgalomba. Szerzője az őszi vásár alkalmára „a Magyar Orszagi kereskedő és arros nepeknek” ajánlotta.

Ezután következett a nyomdász által Enyingi Török János és Ferenc Hunyad megyei örökös főispánoknak, egyébként Debrecen két hatalmas földesurának ajánlott unitáriusellenes vitairat: *Az Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesinac ... meg hamissitasi ...* (RMK I. 48.). A 160 s egynehány oldalas munka bámulatosan gyorsan készült. A hitviták 1561. december 14-én végződtek. Huszár dedikációjának kelte pedig 1562. február 14. E két hónap alatt Melius, „a ti Pispektec”, nemcsak megírta a könyvet, hanem Huszár ki is szedette. Írás és szedés párhuzamosan, levelenként folyhatott. A nyomda kilenc tételét tollrajzos iniciálékkal kezdte, utolsó lapját pedig a Frobenius-mesterjeggyel zárta. Figyelmünket különösen a címlap impresszumfölkötti fametszete vonja magára: ugyanazt az ADAM-HEVA jelenetet ábrázolja, melyet Sylvester újszigeti *Grammatica*-jából ismerünk. Minden részletében egyezik, - ugyanannak a dúcnak a lenyomata.

A RMK 1562-ből még további két magyar és két latin debreceni nyomtatványt ír le, de vitás, hogy még Huszár nyomtatványai-e vagy pedig utódái? A Szabó által *A kísértet és bünös ember párbeszédének* címzett csonkaság ajánlásai 1562. augusztus 31-ről és október 12-ről vannak keltezve, amikor Huszár már elhagyta Debrecenét. Ez tehát már nem lehet az ő kiadványa. A másik magyar kiadvány (Kálvin *Katekizmus*, RMK I. 49.) esetében nem támaszkodhatunk dátumra, és a példány hozzáférhetetlensége miatt sajátosságait sem vizsgálhattuk meg. Viszont a két latin munka, az egyrészt az egervölgyiek, másrészt a debreceniek számára más-más címlappal és ajánlással ellátott, egyébként azonos szövegű *Confessio Catholica* (RMK II. 85. és 86.) nyomását még Huszár kezdte el, mert a számozatlan 4^b levélen előforduló vignetta később Bornemisza Prédikációiban fordul elő (II. köt. 478^a lev.) s Bornemiszához csak Huszártól kerülhetett.

Jellemző cím: „Confessio catholica” - egyetemes hitvallás értelmében. A reformátorok vissza akartak menni a közvetlenül eredeti vallásra s azt vitatták, hogy ők az igazi katolikusok. Ebben a meggyőződésben merték az egervölgyi Confessiót a királynak és Miksa trónörökösnek ajánlani.

Huszár az első ív, vagy legalábbis a munka elejének kinyomtatása után vagy közben elhagyta Debrecenét, s Czeglédi György, aki a távol levő Melius helyett a bevezetést a szöveg kiszédesése után 1562. július 17-i kelettel megírta, azzal menti a sajtóhibákat, hogy a nyomdászok járatlanságának következményei. Ez a könyv az első termékük. Hiányzott a korrektor (Melius) s a kiszédesést zavarta a török támadás. A sietség és idegesség okozta a pontatlanságokat.

Huszár távozását többféleképpen magyarázták. Novák nagyravágyást hány a szemére: a türelmetlen és diktátor hajlamú Melius mellett csak másodrangú szerepkört tölthetett be, holott ő is prédikátor és apostol akart lenni. Gulyás inkább azt hiszi, összeveszett Meliusszal, mert az, közismert lobbánékonyságával, a hibák miatt nemtetszésének adott kifejezést, mire Huszár lecsapta a kiszédesendő kéziratrészletet, s faképnél hagyta a debrecenieket. Én magam a távozás okát a törökök nyáreleji támadásában látom. A nyomdászok szerte az országban igen jól tudták, hogy a török uralom a területén sehol sem tűri meg a tipográfiát. II. Bajazid rendelete nem volt titok. Ha az ellenség elfoglalja a várost, a nyomda megsemmisül. Huszár

ezért jobbnak vélte felszerelését idejében nyugatra, Habsburg-Magyarországra átmenteni. S ez sikerült neki. Típusai és díszei fennmaradtak ottani későbbi kiadványaiban.

Oláh érsek ősszel, október végén jelentésében már panaszkodik a királynak, hogy Huszár Komáromban veszélyezteti a pápista hitet s ezzel a rendet.

A következő 12 évből nem maradt ránk Huszár-nyomtatvány. A kezdődő ellenreformáció fő vadászterületén vagyunk, ahol a harcos katolicizmus a protestáns írásokból lehetőleg mindent, ami kezére jutott, elpusztított.

Emiatt Huszártól legközelebbi tartózkodási helyeiről, Révkomáromból, majd Nagyszombatból nem ismerünk nyomdaterméket. Mindkét helyre királyi rendelet érkezett kifejezetten ellene, - Nagyszombatra az új uralkodótól, aki vándorunk egykori magyaróvári földesura volt - s Huszárnak menekülnie kellett. Csak a kis Nyitra megyei faluban, Komjátiban tudott meghúzódni hatalmas pártfogó, br. Forgách Imre trencsényi főispán védőszárnyai alatt. Utóbbi kislányát a gimesi várban 1573 márciusában mint komjáti lelkész ő keresztelte meg.

Részben e mecénása érdekéért lendült fel újra tipográfiája. Azokat a betűket használta benne, melyekkel Magyaróvárán és Debrecenben élt. Miután időközben ugyanezen idő alatt, távozása óta típusait Debrecenben is látjuk, világos, hogy ő maga matricáival és betűöntő műszerével vándorolt, Debrecenben pedig otthagytott készletével nyomtattak. Iniciáléit és fametszetes egyéb díszait azonban magával hozta, mert azok Debrecenben nem fordulnak elő többé, viszont Komjátiban és utóbb Bornemisánál igen. A magával hozottak közt volt az *Aran Tamás ... tevelgesinek* hibás peremű E-iniciáléja és az ADAM-HEVA dúc is.

Komjátiból két könyvét ismerjük, s mindkettő terjedelmesebb valamennyi addigi kiadványánál.

Az első Bornemiszai prédikációi (*Első része az Evangéliumokból és az Epistolákból való tanvságoknak*, RMK I. 95.) kolofonja azt mondja, „NYOMTATÁSA CO- / miatin keszdetet Huszar Gal / altal, vegesztetet Sempten. / Mindszent haunac első napian / enni eztendőbe / 1573”. Terjedelme 15 számozatlan és 460 számozott levél. Utóbbiak számozásának módjából derül ki, mit nyomtatott a kötetből Huszár s mit Bornemiszai. Az első 239 levél ugyanis római, a 240-460-ik pedig arabs számjeggyű. A címlap és az ajánlás Semptén került a könyv élére. A betűtípusok nagyjában ugyanazok, de Bornemiszai átöntötte őket hajszálnyival nagyobb tengelymagasságra, úgy hogy a római számozású lapokon a tükör 26 soros, míg az arab számozásúakon csak 25 soros.

Gulyás azt hiszi, Bornemiszai azért hagyta abba Huszárral a nyomtatást, mert a Komjáti és Sempte közti - nem éppen nagy - távolság a szerző közreműködését megnehezítette. Én is ezt tartom valószínűnek. Az elkülönülés simán ment végbe, s Huszár átengedte barátjának a kötetbe szánt iniciálék és könyvdíszek készletét, melyet Bornemiszai ezentúl egyéb kiadványaihoz is használt.

Huszár e tekintetben gazdag volt, maradt elég más dúca, sőt a közös Bornemiszai-kötetük után 1574 októberében megjelent *Isteni diczeretec és Imadsagoc* (RMK I. 332? = Sztr. 1808), Huszár utolsó munkája, a legdíszesebb és egyúttal mai csonkaságában is legterjedelmesebb nyomtatványa. (Két része együtt közel ezer oldal.)

Típusai a régiek: az énekeket szövegantiquájával, a magyarázatokat kurzívájával szedette. Iniciáléit azonban korábbi kiadványaiban még nem láttuk. Nemcsak a számuk nagy, hanem alakjuk is változatos: van köztük, mely 48, 34, 33, 20 és 16 mm magas. Vajon az újszigeti fel nem használt tartalékból származnak-e? A szövegrészek nagyobb bekezdéseit fejlécekkel, a címlapot a Frobenius-féle mesterjeggyel díszítette. Külön tipográfiai érdekesség a kiadvány

hangjegyszédése: a kották elhelyezésére szolgáló vízszintes vonalakat gondolatjelekből állította össze.

Nemsokára e szép mű megjelente után Huszár Pápára indult. Nem tudni, miért. Mint öregkorában is nyugtalan vándornyomdász-e, mert Pápára került a sajtója és betűkészlete is, vagy pedig - miként a 18. században Ember Pál egyháztörténetében gondolta, mint református püspök, avagy Gulyás Pál találgatása szerint egyszerű látogatásra? A fia, Dávid, ugyanis Pápán tanított, amióta az esztergomi érsek Nagyszombatból eltávolíttatta.

Pápán sem maradt sokáig. Elköltözött, s ezúttal véglegesen, a „túlvilágra”. Felsőmagyarországi pártfogója, Ghymes Forgách Imre jegyezte fel: „Gallus Husar ... concionator fidelissimus” (hűséges hitszónokunk) 1575. október 23-án Pápán pestisben meghalt.

Nyomdája fiára, Dávidra, szállt. Kiadta a heidelbergi káté és imádságos könyv magyar fordítását (Pápa 1577. 184 számozatlan lev., RMK I. 137.), mely fennmaradt, és a hercegszölősi zsinat articulussait magyarul és latinul (Pápa 1577, RMK I. 136. és II. 141.), melyeknek csak kéziratos másolatai léteznek még.

Irodalom. Szabó Károly: Huszár Gál életéről és nyomdájáról. (Századok 1867. 150-154. l.) - Novák László: A nyomdászat története. II. köt. 1927. 70-81. l. - Gulyás i. m. 112-122. l. - Horváth i. m. 261-265. l.

Debrecen

A Debrecen elleni török támadás különösen azért volt veszedelmes, mert várfalak nem védték. Az ellenség az erdélyi seregek hadmozdulatai miatt torpant meg. A város az erdélyi fejedelmek alá tartozott, de tanácsosnak érezte, hogy a töröknek is adózzon.

Debrecen városa síkságon fekszik, s ez többféle előnnyel járt. Kereskedelmi utak találkozó-pontja, s ez alkalmat adott híres tavaszi és őszi vásárai rendezésére. Ilyenkor a város széle ponyvasátoroktól tarkállott. Belterületén kevés volt az állandó bolt. A kertek és mezők gyümölcsseit, valamint a húst, tojást, tejtermékeket, mézet portáikon maguk a termelők árúsították, s házi kezelésben álltak a bormérések is.

Az Alföld legnagyobb városa, de jellege falusias. Csak az átutazók rendelkezésére álló szállásház, a tanács irodája és vitaterme, a parókia, iskola meg a kezdetleges postaintézmény kapott középületet, de az is földszintes, s többnyire csak abban különbözött a többitől, hogy hiányzott mellette a baromfiudvar, kocsisín és kert.

Szellemiek terén különleges jellemvonásokkal tűnt ki. Közigazgatása az országban a legdemokratikusabb. Sem a bécsi urak, sem a katolikus püspökök, de még az erdélyi tisztviselők sem avatkozhattak intézkedéseibe. S hasonlóképpen páratlan a kálvini egyház-szervezete. Az irodalomban is erős egyéni gócpont, melynek alakulására bizonyára befolyást gyakorolt különleges magyar nyelve. Trócsányi Zoltán mutatott rá arra a tényre, hogy a Debrecenben megjelent könyvek minden árnyalatukban más nyelvjárásúak, és ennek megfelelően más helyesírásúak, mint ugyane szerzők Kolozsvárt Heltainál kiadott szövegei.

Eldöntetlen, pedig fontos probléma, ki volt Huszár után a nyomda tulajdonosa? Két vélemény áll egymással szemben. Az egyik Csűrösé, aki azt állítja, hogy a műhely „a város dispositioja alá került”: tőle függött, ki legyen a vezető s milyen javadalmazásban részesüljön. A másik Gulyásé: szerinte a nyomda magántulajdon maradt, s a város csupán támogatta.

Okleveles bizonyítékok híján Csűrös mellett szól a hagyomány, a folytonosság, a nyomda megszakítatlan és szellemi irányban sem változó működése. Vezetőcserék alkalmával nem állt be szünet. Gulyás nézetét az támogatja, hogy az impresszumok és kolofonok a nyomdászt egyéni vállalkozóként említik, s az ajánlások meg előszók is hallgatnak a város tulajdonjogáról, viszont a pénzbeli támogatást többnyire egyéneknek köszönik meg. Csakhogy ez így van 1633 után is, amikor a nyomda tulajdonosa oklevelekkel bizonyíthatóan már a város volt. A rávonatkozó azévi szerződés tulajdonjogát kétségtelenné teszi, 1634-ben a vezető mégis a „Typographia Melchioris Fodorik” cégjelzést használja. S további 45 év múltán is előfordul ilyen impresszum: „Debrecini ex Officina Joannis Rosnyai, Amplissimae Civitatis Typographi, 1679.”

Tárgyazonosságok is Csűrös mellett szólnak. Felfogása szerint a városi tanács a távozó Huszár felszerelését magához váltotta. S valóban, a szükségszerűen időről időre újraöntött Huszár-féle betűket a nyomda 117 éven át használta! Csak 1677-ben hozott Rosnyai új típusokat Hollandiából.

Miután Huszár magával vitte könyvdiszeit, a debrecenieknek újakról kellett gondoskodniok. Művészeik ügyesek, de nem merünk határozottan nyilatkozni eredetiségükről. Kérdés, nem utánózták-e, másolták-e mások fametszeteit? Hoffhalter Rudolf maszkot vagy két maszkot ábrázoló kedvelt fametszetei más változatban, apró eltéréssel előfordulnak a krakkói Rodeckinyomda termékein (1588) s Kolozsvárt ifj. Heltainál. Mégis, amennyire látjuk, Hoffhalter Rudolf megelőzte őket. Dúcaik egyébként nem voltak személyes tulajdonában, mert képeik vándorútja termékein hiányoznak. A debreceniek állományába tartoztak.

Gyakori náluk a túlökdiéssel körített arc is. Szintén vannak változatai: az egyiknek oldalain bojt csüng, a másiknak két szárnyán egy-egy angyal kürtöl, s fejük közt az űrt virágbokréta tölti ki. Több mint száz évig fordul elő debreceni nyomtatványokban, szórványosan, hol a címlapon, hol mint záródísz.

Huszár utóda, Török és a század vége felé Csáktornyai és Rheda szerette Debrecen címerével, a zászlós báránnyal ékíteni kiadványait. Miután egyik nyomtató sem használja következetesen, Csűrös nem tekinti nyomdászjelvénynek. Vitába szállunk vele: Honter ugyanígy Brassó címerét, Hoffgreff pedig Kolozsvárét, igenis mesterjegyül használta.

A nyomda a legfontosabb üzemanyaggal, papírral bőségesen el volt látva. A papír eredetéről azonban semmi biztosat nem tudunk. Gyalui Farkas (MKSz 1902. 72. 1.) összehasonlította Huszár magyaróvári és debreceni nyomtatványainak papírját, s megállapította, hogy e két helyen más-másféle készítményeket használt. A magyaróvári szerinte bécsi, viszont az én nézetem szerint valószínűleg hazai gyártmány, mert vízjegye (Briquet 8823. változata) először Magyarországon fordul elő (1544 óta). A debreceni, melyet Huszár utódai is használtak, keleti vagy északi (eperjesi?) papírmalmainkból származhatik. A vízjegyek nem adnak módot biztos következtetésekre, mert a papírtelők velük szerte Európában utánózták egymást. Ábráik, úgy látszik, nem a gyártók jelvényei, hanem a minőséget jelezték. E tekintetben még sok probléma vár megoldásra.

A rövidebb terjedelmű könyveket, mint általában, Debrecenben is fűzve bocsátották forgalomba; ezért maradt fenn többségük kolligátumokban. A hosszabb szövegűeket azonban helyben kötötték - gondolom, többnyire a vevő, de talán a kiadó (szerző), vagy kivételesen a nyomdász is. Az egyik könyvkötőt ismerjük: Melius harangozója volt, aki egy-egy példányt 8 denárért kötött be.

*

Huszár után az első név szerint ismert debreceni nyomdász Török Mihály. Nem tudni, részt vett-e 1562-ben a *Confessio Catholica* előállításában. Csűrös kételkedik benne. A *Confessio* valóban az a kontár tipográfiai munka, melynek Czeglédi előszava mondja, s azonkívül piszkos is, míg Török kiadványai gondosak és tiszták. Ha mégis részt vett előállításában, még gyakorlatlan kezdő volt. Huszárral együtt, úgy látszik, jól begyakorolt segéde is távozott, s az új vezetőnek előbb meg kellett tanulnia a mesterségét.

Török neve először 1563-ban tűnik fel, még pedig három magyar nyelvű mű impresszumában. Ezek együttes terjedelme több mint 1200 oldal.

Első pillantásra látni rajtuk, hogy nyomdászuk a Huszár által Debrecenben utoljára használt s már kissé kopott betűit átöntötte. Nála ugyanis tiszták és éles körvonalúak. A matricákat neki magának kellett csinálnia, mert Huszár a sajátjait elvitte. Kiválasztotta a hátrahagyott betűkészletből a legjobbakat, átkefélté őket, őreiket kipiszkálta, széleiket némileg megreszelte, majd képeiket még meg nem keményedett ólomkockákba nyomta, s ezzel megvoltak az új matricák. Annyira sikerültek, hogy Gulyás úgy látta, Török típusai eltértek Huszárétól.

Mégis, kezdő lévén, nem tudott elkerülni hibákat. Sorai nem egészen egyenletesek, a betűtestek alapvonalai itt-ott nem csatlakoznak simán a szomszédaikéhoz.

A következő évből, 1564-ből csak két latin kiadványáról tudunk, s ezek terjedelme sem haladja meg a 125 levelet. Az egyikben, Melius *Apologiájában* (RMK II. 91.) görög idézet fordul elő. Ehhez a matricákat, az imént vázolt módon, talán Kolozsvárról kölcsönvett görög betűkből kalapálta ki.

Azután két esztendőre eltűnik Török, s már csak 1567-ben találkozunk vele újra, mégpedig három (együtt összesen kerek 100 levélnyi) aprónyomtatvány nyomdai adataiban.

Közvetlen adataink személyisége jellemzésére nincsenek, csak következtetni tudunk rá munkássága jelenségeiből. Debrecenben vagy környékén született, mert özö nyelvjárásban beszélt. Impresszumaiban nyomdája helyét Dőbrőczőm-nek írja. Olyan iskolába járt, melyben még nem alakult ki egységes magyar helyesírás. A jés hangokat következtetlenségül fejezi ki: magiarázás (magyarázás helyett), egybe (mint mi), leg'enec (legyenek, ékezetes g-vel), ielenese (jelenése). - A példákat Melius *Magiar praedikatioc*-jából vettük, (1563. RMK I. 53.).

Gondolom, rövidlátó lehetett: olyan munkában, melynek szerzője nem Debrecenben élt, mint Károli Gáspár gönci plébános, a Cicero és garmond nagybetűk keverednek. A távollevő író helyett rendszerint a nyomdász végezte a korrektúrát, s ez esetben a két különböző fokú betűt a gyenge szeme miatt nem tudta megkülönböztetni (1563 végén, RMK I. 52.). A többi hét kiadványát, szokása szerint Melius, szerzőjük, illetőleg kibocsátó összeállítójuk korrigálta, s ezekben hasonló elnézést alig találunk. (1563: RMK I. 53, 54; 1564: RMK II. 90, 91; 1567: RMK I. 60, RMK II. 104, 105).

A kiadványok ajánlását a nyomdász helyett minden egyes esetben a szerzők írták: őket terhelték a kiadás költségei. Károli Gáspár Dobó Domokost tisztelte meg dedikációjával, Melius pedig Mágocsi Gáspár főispánt és annak nejét, 1567-ben pedig az ún. *Debreceni Hitvallás* latin kiadásával II. János királyt, s ugyanennek magyar szövegével ismét a debreceni vásáron összegyűlt „iambor es keresztyen Aros nep”-et.

Rejtélyes Török ideiglenes eltűnése 1564 végével. 1565-ben helyette Hoffhalter Rafael, Huszár volt zürichi és bécsi barátja vezeti a nyomdát. Jelentősége miatt vele, valamint ugyancsak vándor természetű fiával és különböző helyeken megjelent kiadványaikkal külön fejezetben fogok foglalkozni. Hoffhalter Rafael mindössze félétét töltött Debrecenben, ezalatt

ott kiadott két testes és remek kötetet, novemberben pedig már Váradon jelent meg harmadik magyarországi nyomtatványa.

Debrecenből való távozása után legalább másfél évig szünetel az ottani nyomda. 1567-ben újra Török áll az élen, de munkássága szerény terjedelmű s ez év végével ismét eltűnik. 1568-ból nem ismerünk debreceni nyomtatványt. Munkájának első abbahagyása, majd visszatérte és újra abbahagyása azt a benyomást kelti, hogy beteg ember volt. Meliust, egyik legtermékenyebb írókat, e megszakadások zavarba hozták. Legközelebbi két könyvét (RMK I. 69. és II. 118.) Váradon adatja ki. A magyar nyelvűnek az előszavában panaszkodik, hogy „Isten a nyomtatást is ammi országokban meg fogyatkoztatá”. Okként azt hozza fel, hogy a szegény nyomdászoknak sem házuk, sem jövedelmük, műszereket sem tudnak csináltatni. Ebből az következne, hogy Török anyagi válságba jutott. S valóban, Iványi oklevéltára (i. m. 58. 1. 210. §.) kivonatol közöl Debrecen város jegyzőkönyvéből, mely szerint Franciscus literatus, Kádas Mihály alkalmazottja, zárlatot kér Török vagyontárgyaira 16 forintnyi tartozás behajtása végett. 1571-ben pedig az akkor már elhunyt Török Mihály örököse és rokona, egyébként Melius utóda, rendezte nyomdászunknak a várossal szemben bizonyos nála maradt nyomtatványok után fennálló 22 forintnyi adósságát.

Csűrös a kiegyenlítést szabályozó egyezségből elméletének megfelelően azt olvassa ki, hogy Török a város tulajdonába került nyomdának csupán bérlője volt.

*

Meliusnak Török végleges távozása után új panasza támadt. 1569 áprilisában levelet írt Bullingernek, arra kérve őt, hogy segítse elő egyik latin hitvitázó művének Zürichben való kiadatását, „mivel a mi vidékünkön hiányzanak a tanult és megbízható nyomtatók”.

Kívánságának elküldése idején már új ember állt a nyomda élén: Komlós András, aki a kor divatja szerint nevét időnkint latinosan, Lupinusnak írta. (E szó magyarul komlót vagy farkasbobot jelent.)

Nyomtatványait nézegetve igazat adunk Meliusnak. Komlóst még műkedvelőnek sem merem nevezni, mert hiányzott belőle a tipográfiai ízlés. Nyomása piszkos, korrektúrája gondatlan. A sajtóhibák tekintetében az ország valamennyi nyomdászát felülmúlja.

Anyagiakban sem látszik megbízhatónak. Nem volt szegény ember, mert 1571 februárjában 37 forintért megvásárolja Keszi György péterfijakab utcai házát (ld. Iványi i. m. 125. §.), s ennyiért akkor, amikor a tyúk ára egy fillér, a lúdé egy krajcár (- a 37 forinton akár 2000 kövér libát vásárolhatott volna -) elég tisztességes épületet lehetett kapni. Tartozásait azonban nem fizette pontosan. Heltai Gáspár özvegye beperelte, mert tőle Kolozsvárt átvett könyvek árának kiegyenlítésével késlekedett. Ebből azt látjuk, hogy Komlós könyvkereskedéssel is foglalkozott. Ez pedig a többi áru értékéhez viszonyítva nem volt rossz üzlet. Csűrös hétforintos Corpus Jurisról, négyforintos bibliapéldányról, másfélforintos Livius-kiadásról tud. S abban az időben a könyvkereskedőt az eladott példányok után éppoly kevésbé terhelte adóilleték, mint ahogy a kiadónak sem kellett szerzői tiszteletdíjakat fizetni.

Komlósnak persze volt üzleti érzéke ahhoz, hogy bizonyos esetekben mecénások mellőzésével mint kiadó lépjen fel, aki a költségeket a saját zsebéből fedezte. Debrecenben e tekintetben ő az első. S illik beállítottságához, hogy ilyenkor szakított az addigi fennkölt debreceni teológiai iránnyal, s a vásárokat látogató nép irodalmi érdeklődéséhez igazodott. A saját vállalkozásában csupa ponyvát adott ki. Debrecenben, mondom, e tekintetben ő az első, - de nem Magyarországon. A vásári kiadványok jövedelmezőségét előtte Kolozsvárt Hoffgreff ismerte fel (Tinódiájával), aki után Heltai aknáztta ki lehetőségeit.

Komlós legelső nyomtatványai közt volt, 1569-ben, Temesvári István verses krónikája a kenyérmezei diadalról (RMK I. 73.), melyről Heltai *Cancionaléjában* azt mondja, szerzője ugyanebben az évben írta. Példányai, mint a ponyvairódalom annyi más termékéé, elvesztek. A csúnya füzeteket nem volt érdemes megőrizni, s a ronggyá olvasottakat eldobták. A megmaradtakat a véletlen tartotta fenn, az eltűntek emlékeit pedig alkalmi idézetek őrizték meg, - amennyiben bekerültek a könyvészetbe.

Heltainak Temesvára vonatkozó megjegyzése alkalmat adott arra a feltevésre, hogy Komlóst az ő kolozsvári személyzetéből hívták a megüresedett debreceni nyomdavezetői tisztségre s Temesvári kéziratát is Kolozsvárról hozta magával.

Egyébként az elveszési lehetőségek ellenére sok ponyvafüzete maradt ránk. 1574. évi terméséből a könyvészet 13 kiadványát sorolja fel: 2 hittani munkán kívül 11 ponyvát, s közülük csak egyből (Ilosvai *Tholdija* első kiadásából, RMK I. 104.) nincs példányunk.

Szedése minőségének jellemzésére hadd idézzem a *vitéz Franciscorul szóló* költemény szerzőjének kolofont pótló utolsó versszakának két végső sorát:

„Immar hogy irnanak az *első üdőben*
Az *Vasfay Gaspar* szerze ezt enekben.”

„Az első üdőben”: olvasd *Alsó Lindvában!* A szerző neve pedig nem Vasfay, hanem *Ráskai Gáspár!* A kapott kézirat lehetett ugyan nehezen olvasható s a szedő tévedhetett, de a vezetőnek mégis kellett volna tudnia, kitől mit ad ki. A korrektúra nyomdászunknak nem okozott sok fejtörést.

Nyomtatványai számát nézve szorgalmasnak látszik. Működésének 5 és fél, illetőleg 7 esztendeje alatt, 1569-től 1575-ig, nem számítva 1571 második felét és az egész 1572. és 1573. évet, amikor semmi sem jelent meg Debrecenben, 26 magyar és 4 latin ismert terméke látott napvilágot, vagy legalábbis ennyit tart nyilván a bibliográfia. (Hogy hány ponyvafüzetének veszett nyoma, azt megközelítőleg sem sejtjük.) Az oldalszám tekintetében azonban teljesítménye szerény. Legtermékenyebb évének az első látszik, 2 ismert kiadvány 652 lapjával. De ez év két másik nyomtatványa elveszett. Későbbi legjobb évi átlagai nem érik el a 600 lapot. Statisztikája tanulságos:

Év	Fennmaradt	Elveszett, de ismert című	A fennmaradtak lapszáma
	nyomtatványainak száma		
1569	2	2	652
1570	5	2	546
1571	2	-	82
1572	-	-	-
1573	-	-	-
1574	12	1	526
1575	2	1	252
Év nélkül	1	-	50
Összesen 7 év	24	6	2108

Az 1574-ből fennmaradt 10 ismert ponyvájának együttes lapszáma mindössze 238. Terjedelmük átlaga 23-24 oldal.

Legjelentősebb termékét kezdőévében, 1569-ben adta ki: Szegedi Gergely *Énekeskönyvét* (Sztr. I. 1804^a). Hellebrant Árpád fedezte fel Boroszlóban, s első ismertetését is ő írta. (MKSz 1892/93. 219. 1.) A M. Tud. Akadémia Szilády Áron bevezető tanulmányával hasonmásban tette közzé (1893). Terjedelme valamennyit felülmúlja: 221 számozatlan levél. Címlapját fametszet díszíti, egyes szöveglapjait állatképes iniciálékkal és apró zodiákus ábrákkal ékítette, ami arra mutat, hogy naptárnyomásra is berendezkedett. (De naptárt nem ismerünk tőle. Ha volt, elveszett.)

Ez *Énekeskönyv* szintén sikeres vásári portéka lehetett.

Melius csakhamar kénytelen volt ellenszenvét legyőzni, s 1570-ben 8 felgyülemlett rövidebb lélegzetű munkáját, 1571-ben pedig egy kilencediket nyomatta Komlósnál (RMK I. 72, 77, 78, 79, Sztr. 1804^b, RMK II. 124., Sztr. 2463, 2464, MKSz 1918. 78. 1.). Bajba hozta velük. Bod Péter a maga idejében pontos, de ma ismeretlen adatokat említ arról, hogy Csáki Mihály erdélyi kancellár János Zsigmond parancsából levelet intézett Meliushoz, felszólítva őt, hagyjon fel a felekezeti gyűlölködéssel, s ezután munkái kiadásához kérje esetenként a felség jóváhagyását. Melius ezek után elhallgatott, nem írt többé, sőt a debreceni nyomda is beszüntette működését, s a következő két éven át, talán Melius korai halála miatt (elhunyt 1572-ben) nem jelent ott meg nyomtatvány. A szakirodalomban elhangzott az a feltevés, hogy Komlós sajtójával átköltözött Váradra, de bizonyíték nincsen rá. 1574-ben mindenesetre Debrecenben van, s ontja ponyvái tömegét.

A nem ezek körébe tartozó komolyabb munkák költségeit a szerzőkre hárította, akik viszont az ajánlásaikkal megtisztelt pénzes pártfogókkal fizettették azokat: Melius Enyingi Török Ferenc hunyadi és Mágocsi Gáspár Torna megyei főispánokkal, Károlyi Péter a szatmári és szabolcsi főispánnal, valamint a bihari főispán feleségével, Bocskai Erzsébettel, Szikszai Hellopoeus Bálint Guthi Ország Borbálával és egyszer - úgy látszik - az egri papsággal, mert katekizmusát „az egri aniazentegházban valo szenteknek” ajánlotta. A mecénásfogás azonban nem volt mindig könnyű. Szikszai Hellopoeus az Ország Borbálának dedikált *Az my kereztieni hitünknek es vallasonknak három fű articvlvssarol* c. munkája (RMK I. 100.) ajánlásában önhirdetéssel kínálgatja a egyik kéziratát a szabad akaratról, melyet ki szeretne adni, „ha az kegelmes Isten patronusokat mutat valahonnan, kik az niomtatasban segitsiggel lesznek”.

1575-ből, működése utolsó esztendejéből, Komlós három nyomtatványáról tudunk. Köztük van a Báthori Miklós szabolcsi főispánnak és nejének ajánlott „wj es igen szep comoedia”, Szegedi Lőrinc *Theophania* c. színműve (RMK I. 117.), mely beillett vásári áruik közé. Egy másik s utolsó ponyvája Valkai András verses krónikája Hunyadi János nándorfehérvári viadaláról (Sztr. 1809). Példány nem maradt belőle; Sándor István idézi.

Amikor Károli Péter *Az Halalrol* c. munkája (RMK I. 116.) megjelent, nyomdászunk már súlyos beteg volt. A szerző előszavában elnézést kér a sajtóhibákért, mert a nyomásnál nem lehetett jelen, s a korrektúrát a nyomdára kellett bízni.

1576-ból nem maradt fenn debreceni nyomtatvány. 1577-ben pedig az impresszumok vezetőként Komlós özvegyét nevezik meg. Komlósné négy magyar nyelvű ponyvafüzetet adott ki (RMK I. 124-127.). Mégis csak a ponyva lehetett a legjövedelmezőbb üzlet olyan helyen, melyen évente többször néptől hemzsegő vásárt tartottak.

*

1577 nyarától fogva új főnöke van a nyomdának. Augusztusban jelent meg az első magyar nyelvű számtani kézikönyv, Gemma Frisius *Aritmetica*ja (RMK I. 123.), melynek címlap-impresszuma Debrecen város címere alatt Rodolphus Hoffhaltert, - Rafael fiát - nevezi meg előállítójaként. Ezután 1587-ig megszakításokkal tíz éven át jelentek meg Debrecenben Hoffhalternek nyomtatványai, összesen 20, s bennük látjuk a város könyvtermelésének fénypontjait. Mozgalmas életének itt volt utolsó állomása. Még visszatérünk rá.

1588-ból egy magyar (RMK I. 221.) és 1589-ből egy latin (RMK II. 204.) egyházi nyomtatvány leírását bírjuk. Utóbbi csupán egy lapos plakát. Nyomdászuk nevét nem közlik. Csűrös Hoffhalter özvegyét sejtette benne.

1590-től kezdve hat éven át az impresszumok Csáktornyai Jánost nevezik műhely vezetőjének. Személyéről semmit sem tudunk. Gulyás a neve miatt azt hiszi, Hoffhalter dunántúli vándorútjáról, a Muraközből hozta magával. Lehet.

Csáktornyai szorgalmas ember volt. A RMK rövid életéből 12 magyar és ugyanannyi latin nyomtatványát ismeri, de bizonytalan, hogy az évüket és tipográfusukat elhallgató kiadványok, valamint a bármilyen impresszumot nélkülöző több tucatnyi könyv között hány származott tőle.

Első terméke Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szótára (RMK I. 233.). Akkora sikere volt, hogy 1592-ben és 1593-ban maga Csáktornyai is megismételte, s hét kiadást ért.

Az ezutániak közt több iskolai kézikönyvét látjuk, pl. utánnyomatban Erasmus gyűjteményét a görög bölcsek mondásaiból, Cato erkölcsanát, Heyden Sebaldu latin gyakorlókönyvét, vagy első kiadásban Laskai János debreceni iskolamester Aesopus-fordítását, Gönczi Fabricius György énekeskönyvét stb. Irodalmi érdeklődését Janus Pannonius párlapos *Eranemus*-ának kiadása tanúsítja (1594. RMK II. 248.). A nép számára és ponyvai árusításra - úgy látszik, évenként - magyar naptárakat adott ki: 1592-re a *Cisiot* (RMK I. 251.) vörös-fekete nyomású címlappal s azon Magyarország címerével, tartalmában pedig a világ teremtésével kezdődő kronológiával; az 1593-ra és 1594-re szántakat *Judiciumnak* nevezte (RMK I. 268. és Sztr. I. 1835.). Persze idegen naptárak fordításai, - a *Judiciumok* szerzője a krakkói egyetem asztrológusa.

A Komlós-Heltai-féle verses ponyvafüzetek iránt, melyeket Hoffhalter Rudolf is kedvelt, nem volt érzéke.

1595-ben a debreceni sajtó ismét szünetelt. S az egyik 1597. évi debreceni latin kiadványt (Fabricius: *Exarmatio Scuti Laniani*, RMK II. 271.) új nyomdásza e sorokkal zárta: „Ez a munka már egy esztendővel ezelőtt jelenhetett volna meg, ha nyomtatóját nem késlelteti folytonos betegeskedése, mely halálát okozta.” Eszerint Csáktornyai 1596-ban halt meg.

Utóda Lipsiai Rheda Pál, aki 1619-ig állt a nyomda élén, változatlan kálvinista szellemben működött, - Debrecenre az ellenreformáció alig tudott hatni, - viszont a barokk közízlés alól nem vonhatta ki magát. Emiatt következő kötetünk tárgykörébe tartozik.

Irodalom. Debreceni nyomtatványok időrendben való jegyzéke. (Csokonai Album 1861. 255. l.) - T. K.: Adalék a debreceni nyomda történetéhez. (Századok 1872. 121. l.) - Szilágyi P.: A debreceni nyomdászat történetéhez. (Protestáns Figyelő 1873.) - Czakó i. m. 484. l. - Csűrös Ferenc: A debreceni városi nyomda története, 1561-1911. Debrecen 1911. (Ebben 327-332. l. a források jegyzéke. Csűrös munkáját ismertetik: Steinhofer Károly, Corvina 1911. 195-196. l.; Harsányi István, Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1911. 293-298. l.; Gyalui Farkas, Magyar Figyelő, 1911. 251-252. l.) - Csűrös Ferenc: Debrecen szab. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület tulajdonában levő 370 esztendő könyvnyomda fejlődésének rövid története. Debrecen 1931. 22 l.

Hoffhalterék

Hoffhalter Rafael eredeti lengyel neve Skrzetuski, melyet Debrecenben nyomdászjelvényként használt nemesi címeréből ismerünk. 1565. évi magyar Werbőczy-kiadása számára nyilván ő maga metszette fába. Azt hiszem, a keret felső léce közepén uralkodó férfifej az önarcképe.

Ballagi Aladár előszóban kifejtette - s erre célzás van nyomdászattörténetében is - hogy hazájából mint a reformáció ügynöke szökött nyugatra, ahol német *álnév* alatt élt. Tudtommal szlavistáink még nem állapították meg, vajon a Hoffhalter⁴⁴ név nem fordítása-e a Skrzetuskinak?

1555-ben, zürichi tartózkodása után, Bécsben tűnik fel, mint a Krafft-féle nyomda betűöntője. Emellett mint fa- és fémmetsző is dolgozott, többek között a császári udvar számára, mely 1556-ban ismételten tiszteletdíjakat utaltatott ki neki Károly főherceg és az uralkodócsalád más tagjainak arcképéért. Ezzel magas pártfogókat szerzett, kiknek jó szavára ugyanabban az évben privilégiumot kapott saját tipográfia felállítására és külföldi könyvek árusítására. Utóbbi előfeltételül szabadalomlevele elrendeli, hogy a behozandó nyomtatványok egy-egy példányát be kell mutatnia a kancelláriai hivatalnak és a teológiai kar dékánjának, s csak azok hozzájárulása után bocsáthatja őket a piacra.

Nyomdája 1556-tól 1562 végéig vagy 1563 elejéig működött, s e 7 év alatt a Mayer-féle bécsi nyomdászattörténet szerint 123 terméke jelent meg - évente átlagban 17-18. Műhelyének feltűnően nagyak kellett lennie.

Kiadványait lapozgatva első meglepetésünk az, hogy szigorúan katolikusok. 1558-ban nála jelenik meg Oláh Miklós esztergomi érsek költségén a legdíszesebb és legterjedelmesebb, a 815 számozott levelű *Breviarium Strigoniense* (RMK III. 447.), címlapján a magyar primás arcképével. Oláh hiú ember volt. *Catholicae ac Christianae religionis praecipua quaedam capita* c. teológiai munkáját kétszer is Hoffhalternél nyomatta (1560: RMK III. 473. és 1561: RMK III. 484.), s mindkét kiadást szintén arcképével díszítette, ennek köriratában felsorolva összes hangzatos címeit. A portré fametszetét egyébként nem Hoffhalter, hanem Hübschmann Donát metszette.

Egyéb magyar vonatkozású latin kiadványai nagyobbrészt szintén katolikus és aulikus színezetűek. A Mátyás király udvarában élt Ransanus lucerai püspök *Epitome rerum Hungaricarum*-át (1558. RMK III. 448.) kiadója Sambucus, Ferdinánd király megbízásából rendezte sajtó alá, Rákóczi Márton kamarai jegyző pedig a trónörököst dicsőítő költeményét Miksa főhercegnek ajánlotta (1560. RMK III. 475.). E kiadványait bécsi mesterjegyével (nem a címerével) látta el; körirata: „Omnia spe florent prospiciente deo.”

1558 óta magyar nyelven is nyomtatott. Bizonyosan volt magyar szedője. Első idetartozó kiadványa Szophoklész június 8-án megjelent *Electrája*, melyet a bécsi egyetemi hallgató „Pesti Bornemizza Peter deák” fordított (RMK I. 35. = MKSz 1924. 95. 1.). Bornemiszát mint

⁴⁴ A szerző a munka befejezése után, betegségében már nem mérlegelhette Ötvös János találó magyarázatát Hoffhalter nevére. (A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960-1961, Debrecen 1962.). Szerinte a Skrzetusky igen elterjedt név a lengyeleknél, a Hoffhalter pedig szimbolikus név, megnevezése: „ember, akit a remény tart” (Hoff = Hoffnung = remény). Ötvös Hoffhalter mesterjegyéből következtet erre, amelyen egy gyümölcsel megrakott fáról madarak szállnak fel, a fa tövében a „spes” szó áll és alább idézett körirata is a reményre utal. (A munkaközösség.)

Huszár Gál barátját és társát ismertük meg. Kapcsolatuk nyilván összefüggésben van Hoffhalterrel. Bornemisza életrajzírója, Schulek Tibor, azt hiszi, Bornemisza mint egyetemi évfolyamának koszorús költője Ferdinánd király császárrá koronázásának ünnepélyén tartandó nyilvános színelőadás számára fordította a görög tragédiát, s ennek nyomtatása közben ismerkedett meg Hoffhalter régi barátjával, Huszárral, aki éppen magyaróvári nyomdája felszerelését egészítette ki nála.

1561-ben jelent meg „az fewlseges Romay Chyazarnak ... engedelmebewl” Draskovics György pécsi püspök *Igen Zep Kenywe* (RNIK I. 43.), „mellyet az Lirinay Vincze ennek elewte Ezewr eztendewuel zewrzet”. Draskovics második, ugyanakkor kiadott fordításának szerzője még régibb író volt: Lactantius (RMK I. 44.).

Két utolsónak ismert bécsi magyar terméke működésének ottani végső évéből, 1562-ből való. Az egyik P. Tamás krakkói csillagász naptára, melyet ismét „Pesti Bornemissa Peter Deak” fordított (Sztr. I. 1802.) aki akkor már legalább két éve Magyarországon hányódott. A másik Telegdi Miklós nagyszombati prépostnak, az ellenreformáció magyarországi megindítójának latinból fordított katekizmusa (Sztr. I. 1803.), címlapja belső oldalán Oláh Miklós már említett fametszetes arcképével, mellyel Telegdi hízelegni akart egyházfejedelmének.

Hoffhalternek annyi megbízása, annyi megrendelése volt, hogy nem győzte őket a saját nyomdájában teljesíteni. Másét is igénybe kellett vennie. S vajon melyiket? Újabb meglepetés: a bécsi jezsuitákét! 1560-ban és 1561-ben több könyvet nyomtatott ott. E műhely prefektusa, Sulenius Columna, valamint nyomtatói, szedői, korrektorai mind a jezsuita kollégium tanárai. I. Ferdinánd évi 300 tallérral járult hozzá a nyomda fenntartásához. Mayer szerint betűkészletét Hoffhalter öntötte. Hat év alatt 28 kisebb hitvédelmi iratot és iskolakönyvet állított elő, mígnem 1566-ban (a Hoffhalter távozása utáni harmadik évben) beszüntette működését. Lomtárba helyezett anyagát tíz évvel később Telegdi vásárolta meg, hogy megalapítsa vele nagyszombati nyomdáját.

Mivel magyarázzuk Hoffhalter magatartását? Ő, Bullinger és Huszár barátja, a bécsi környezetben hithű katolikusnak mutatkozik. Valóban kétszínű lett volna, miként Gulyás állítja? Vagy művész, aki hitbeli meggyőződését alárendelte nyomdászai és metszői feladatának?

Csakhogyl: mit jelentett az ő bécsi korában a „hitbeli meggyőződés” fogalma? Már rámutattam tényekre, melyek szerint a felekezetek még nem alakultak ki világosan, határaik még ingadoztak. Az olyan álláspontok, mint nálunk Oláhé és Verancsicsé egyrészt, Meliusé másrészt, még diktatorikusak, melyeket a hívők többsége nem érzett át. Utóbbiak közt is természetesen voltak, akik sodródtak, mint Heltai, Huszár, Bornemisza, Dávid; Meliusban, Huszárbán és Bornemiszában makacs következetességet látunk, Heltai és Dávid azonban természetükhöz híven árnyalatról árnyalatra ugráltak. Utóbbiak közé sorolnám Hoffhalter Rafaelt is. Rendkívül fogékony volt a benyomások iránt.

A magyar nyomdászattörténészek a 18. század óta egyhangúan azt írják, protestáns érzelmei miatt Bécsből hirtelenül menekülnie kellett. Ottani vállalata gyönyörűen virágzott és sokat hozott neki; hogy otthagya, nem történhetett szeszélyből. Távozásának kényszerű hirtelenségére szakíróink abból következtettek, hogy bécsi felszerelését sem vihette magával: első debreceni nyomtatványában Huszár otthagyt (s tulajdonképpen éppen Hoffhaltertől származó) betűit használta, s bécsi nyomdászjelvényét, valamint címerét sem hozta magával, hanem utóbbit új jelvényként Debrecenben faragta és keltezte. De itt helyesbíteniünk kell: valamit mégiscsak hozott magával. Első debreceni nyomtatványában (RMK I. 55.) bécsi haláltáncos és ószövetségi jeleneteket ábrázoló iniciáléi fordulnak elő, s a másodiknak,

magyarra fordított Werbőczijének (RMK I. 56.) szögletes betűi sem debreceni típusok. Tehát igenis hozott magával könyvdíszeket, matricákat és metszőszerszámokat.

Mindenesetre nyomós érv menekülésének feltételezéséhez, hogy Bécsből való váratlan távozásakor jóléttől, pompás műhelytől, gazdag megrendelőktől és hatalmas pártfogóktól kellett megválnia, s utána Debrecenben eddigi jóakaróival szemben a pápaság leghevesebb ellensége, Melius Juhász Péter könyveit nyomatja és terjeszti. Debrecenre azért eshetett a választása, mert a város nem tartozott a Habsburgok területéhez. Azok kopói oda nem üldözhatték. Az odamenetelt valószínűleg Huszár Gál ajánlotta neki.

Csűrös azt hiszi, eleinte erre-arra kóborolt, s mikor a Török Mihály nyomtatványaival elégedetlen debreceni tanács neszét vette, bujdosása közben hívta meg a híres tipográfust Török helyére. Gulyás és Soltészné viszont úgy látja, már 1563-ban Debrecenben termett, de ott eleinte csak mint a nyomda metszője működött. Soltészné stílusbeli egyezésekkel bizonyítja, hogy Török Mihály Melius-kiadásának (*Magiar praedikatioc*, 1563. RMK I. 53.) Agnus Dei-címlapmetszetét ő készítette, nem pedig külföldi mester, miként Csűrös vélte. Hasonló külföldi ábrázolásról csakugyan nincsen tudomásunk. Debrecenben Hoffhalter Rafael volt az első fametsző. Impresszumával ellátott 1565-ös kiadványait is ő illusztrálta.

Az első az egyes ótestamentumi könyvek közös kötetben való magyar nyelvű kiadása (RMK I. 55.), melyet Melius, a fordító 1565. január 22-én keltezett ajánló levéllel Bebek Györgynének és Mágocsi Gáspárnénak dedikált. Miután az ajánlást a szöveg kisedése után szokták írni, s ebben a könyvben is a már kinyomtatott és levélszámozott szöveg elé fűzött számozatlan levelekben, tehát utólag közölték, a keltéből bizonyos, hogy a nyomdász a nagy terjedelmű - 239 ívrétű levélben kibocsátott - kötet javarészával már 1564 folyamán elkészült.

Az előszó élén álló s Hoffhalter bécsi kiadványaiban is használt A-iniciáléja előfordul Meliusnak Török Mihály impresszumával ellátott 1563. évi *Magiar praedikatioc*-jában, ami Soltészné megállapítását igazolja. A vörös-fekete címlapon itt is látjuk a város címerének Agnus Dei-jét.

Az addigi debreceni nyomtatványokat művészi kiállításban messzire felülmúlja. Még szebb Werbőczy utána következő s szintén vörös-fekete fametszetes címlapú *Magyar Decretuma* (RMK I. 56.). Weres Balázs, Bihar megye „iro deákja” és egyúttal Várad főbírája fordította. II. (Szapolyai) János királynak ajánlotta („10. Kal. Septemb. Felségednek Alazatos szegin Hyv szolgálata W. M. J.”), s ennek, valamint a nyomtatás költségeit fizető Némethy Ferenc tokaji kapitánynak címerével díszítette, megjegyezvén, hogy Némethy a nyomtatás idejében „az felséged hivsége mellett halált szenvedte Tokaj várában, az németek által puska lövis miatt”.

Betűi sokfélék, de nem a Huszár-félék. Csűrös azt gondolta, Debrecenben metszette őket az antwerpeni Plantin-kiadványok típusainak mintájára. Én szögletességükben inkább a fraktúr hatását látom, s németes stílusuk miatt utolsó bécsi matricáinak debreceni öntvényeit sejtem bennük. Különcködő átmenetek a gót ízlés felé, Hoffhalter egyenletes tiszta nyomásában azonban nem keltenek rossz benyomást.

„Az Olvasónak” címzett előszavában sajtóhibáit mentegeti. Nem lehetett semmiképpen elkerülni - mondja -, hogy a sok háborúság közt és az ezzel járó sietség miatt a nyomtatásban vétkek ne essenek. A szöveg előtt „Errata” jegyzékben közli őket, „hogy minden ember az ő könyvét megemendálhassa és meg jobbíthassa”. De nézegetve őket, az az érzésem, hogy itt nem sajtóhibákról van szó, hanem a bihari szerző régies helyesírásáról, mely a debreceni korrektornak nem tetszett. Az állítólagos hibák ugyanis még gyakoriak a század kézirataiban, és előfordulnak nyomtatványokban is. Ilyenek vannak köztük: „Elsew reeze; hyres; kewzwnsyges tewrwenynek szokasynak; twdný illýk; az mý nemeszygewnknek; iozagok; býrodalmarol; leã

negyed; megbewchywillesrewl; ivewwndew; annak wtanna.” Viták folyhattak körülöttük, ezért nem javították őket az első korrektúrában.

A magyar Werbőczy-kiadás után, még ugyanabban az évben Hoffhalter elhagyta Debrecen, s Weres Balázs székhelyére, Váradra távozott. Csűrös szerint azért, mert Melius észrevette, hogy az unitáriusokhoz szít, s emiatt nem tűrte meg tovább Debrecenben. Pótlására ott volt Török Mihály, aki most újra elfoglalhatta állását a nyomda élén. Inkább legyen a vezető szakszerűtlen és hozzá nem értő, mint megbízhatatlan hívő...

Csűrös feltevése cáfolatának látszik, hogy Hoffhalter első ismert váradi nyomtatványa éppen Melius ószövetség-fordításának folytatása (*A Szent Job könyvének a Sido nielvől, es a bôlcz Magyarazók fordításából, igazan való fordítása Magyar nielure*. Várad 1565. RMK I. 58.). Melius 1565. nov. 25-én Debrecenből ajánlotta Mágocsi Gáspárnak és nejének.

Viszont az is tény, hogy Hoffhalter a váradi nyomdászat e legrégebbi emlékével sem békítette ki a debreceni lelkipásztort, mert az legközelebbi s szintén Váradon, Rafael fiánál nyomtatott könyve (1568. RMK I. 69.) előszavában volt nyomdászát annak fia előtt kegyeletlenül hitehagyott „Rosszhalter”-nek gúnyolja, aki „à pénzért el arulta, mert meg faragta es csufolta à szent haromsagot”.

Hoffhalter Rafael a következő évben is Váradon működött még, hol 1566-ban protestáns énekeskönyv (Sztr. I. 1804.) jelenik meg impresszumával. Debreceni saját betűit magával vitte, s nemcsak Váradon, hanem legközelebbi állomásán, Gyulafehérvárt is használja őket.

Ott 1567-ben és 1568-ban főleg az unitárius Dávid Ferenc Melius ellen hadakozó munkáit nyomatja (RMK I. 61, 62, II. 106, 107, 110.), de az új felekezet más prédikátoraiét is (RMK I. 65, 67, II. 108.), s itteni kiadványaiban valóban vannak szentháromságot gúnyoló fametszetek, amilyeneken - mint fentebb láttuk - Melius felháborodott.

Címlapjai impresszumában „typographus regius”-nak, királyi nyomdászmesternek nevezi magát, nyilván azért, mert a műhelyt a Dávidtól áttérített II. János király létesítette s a kiadványok költségeit is fizette. Gulyás azonban hangsúlyozza, hogy a nyomda tulajdonosa nem a király, hanem Hoffhalter volt, mert halála után özvegye örökölte.

Rafael gyakori vallásváltoztatásai ugyanabból a lelki alkatából származnak, melyből vándorlási hajlama. Kényszerítő okokat egyiknél sem látunk; a nyomdásztörténészek csupán feltevéseikkel magyarázzák őket. Csak azt a tényt látjuk tisztán, hogy vallásváltoztatásaiban egyúttal támadó magatartást tanúsít, s előbbi hitét gúnyoló képeket közöl. Tehetséges ember, művésztermészet, de cselekedeteiben néha lélektani rejtélyként áll előttünk.

Homály borítja halála körülményeit is. Az az adat, hogy kivégezték, bizonyosan nem igaz, ama másik pedig, mely szerint kálvinisták meggyilkolták, szintén valószínűtlen. Haláláról Dávid Ferenc egyik latin könyvének (*De falsa et vera vnivs Dei ... cognitione libri duo*, RMK II. 106.) előszavából értesülünk. Ebben Dávid 1567. augusztus 7. kelettel János Zsigmondnak ajánlja e művet, sajtóhibáit pedig nyomdásza elhalálozásával mentegeti. Ha erőszakos halála lett volna, legalábbis célzást olvasnánk a királynak szóló e jelentésben. Ennek híján csak az következtethető, hogy Rafael, aki valóban maga szokta a korrektúrát végezni, a kiadvány elkészítése közben halt meg. Csűröstől tudjuk (i. m. 44. l.), hogy Debrecenben az életből való hirtelen elköltözését Isten büntetésének tekintették.

Halálának időpontja szintén kétes. Gulyás (i. m. 138. l.) szerint Dávid említett munkájában még az ajánlás keltében is sajtóhiba van, mert 1567. augusztus 7-én Rafael még élt (?).

Hasonlóképpen bizonytalan, amit termelésére vonatkozólag tudunk. A bibliográfia 3 magyar és 7 latin gyulafehérvári nyomtatványát írja le, az előbbieket 252, az utóbbiakat 327 levélnyi terjedelemmel. Az unitárius kiadványok túlnyomórésze azonban megsemmisült. János Zsigmond halála után az új uralkodó, a katolikus Báthori István, mindjárt a hatalom átvételekor, 1571-ben, nemcsak a nyomdát szüntette meg, hanem kiadványraktárát is megsemmisítette. Később még erősödött az üldözés. A következő században, 1638-ban, Rákóczi György fejedelem a dési országgyűlés határozata értelmében jegyzéket adatott ki az akkor újjólag elkobzott unitárius nyomtatványokról. Buzgó hívők pedig kitepték a megmaradtakból Hoffhalter hírhedt fametszeteit.

Egyébként rövidesen halála után a nyomda amúgy is elvesztette jelentőségét az unitáriusok számára. Heltai Gáspár az 1568-iki váradi zsinaton hozzájuk csatlakozott, s ezután a kolozsvári nyomda inkább megfelelt Dávidéknak.

Mindazonáltal János Zsigmond a gyulafehérvárit fenntartotta. A vezetést Rafael özvegye vette át. De csak egyetlen könyvecske, Dávid beszámolója az 1568-as ottani hitvitáról (RMK II. 111.) tünteti fel nevét - „apud Viduam Raphaelis Hoffhalter”. Egy másik ez évi nyomtatvány (RMK I. 67.) impresszuma még Rafael nevét viseli, ami a különben oly kritikus Gulyást arra csábította, hogy Dávid említett ajánlásának keltét sajtóhibának tartsa. Nem vagyok róla meggyőződve; az özvegy esetleg akkor még ragaszkodott az alapító nevéhez de az is lehet, hogy a szerző, Császmái István prédikátor kéziratát már az előző évben, a még élő férjnek adta át, s nála rendelte meg kinyomtatását.

1568-ból még további 3 magyar (RMK I. 65, 66, 68.) és 6 latin (RMK II. 110, 112-116.) könyvcímet ismerünk Gyulafehérvárról, de nyomdászuk nevét elhallgatják. Viszont az 1569-i egyetlen magyar kiadvány (Dávid Ferenc prédikációi, RMK I. 74.) már más tipográfus, Vagner Gergely nevével van ellátva. Utóbbi gyulafehérvári tanító és Dávid egyik írnoke volt. A tipográfiában még eléggé avatatlan kezdő, amit sajtóhibajegyzéke bevezető mondatában be is vall: „Az mennyiben lehete bizony el akartunc az nyomtatasban valo vétkeket el tauoztatnunc, De ugyan nem lehetet...”

A következő 40 évről, 1619-ig nincs életjelünk gyulafehérvári állandó nyomdáról. Csak egy Lőrinc nevű román vándornyomdász járt ott, aki 1579-ben fent a várban február végétől május közepéig Báthori Kristóf megrendelésére privilégiummal védett cirill betűs *Četvero-evangeliumot* nyomtatott (Sztr. II. 2475). Kolofonjában a neve „Lorinț diac.” A „diac” a latin „diaconus” (szerpap) rövidítése. Miként Coresi és Tudor, ő is román egyházi személy volt.

*

Hoffhalter Rafael fiának, Rudolfnak a nevével egyetlen gyulafehérvári nyomtatványban sem találkozunk. Az első róla szóló adatok zavarosak. Impresszuma szerint 1568 elején Váradon van, ott, ahol két évvel előbb apja működött. Elhagyta-e egyáltalán e várost? A szülői műhely gyulafehérvári betűit használja, de tudjuk, ebből mire sem következtethetünk; ha a matricák birtokában voltak, készletét ott önthette, ahol akarta. Viszont Melius „Rosszhalter”-t csúfoló kötetének iniciáléi a következő évben, 1569-ben Gyulafehérváron tűnnek fel, mégpedig nem másodpéldányok lenyomataiként, mert pl. az *A*-kezdő bal sarkában ugyanaz a törési hiba észlelhető, mint a váradi kiadványban.

Ez megint képzeletdús feltevésekre adott alkalmat. Gulyás felveti a kérdést, hátha nem is Váradon jelent meg a Melius (RMK I. 69.), hanem hamis nyomdahely színlelésével az ellentábor főszínhelyén, Gyulafehérvárt? Ott Rudolf - így gyanakszik Gulyás - titokban nyomathatta az ellenség könyvét, s ennek gúnyoló megjegyzése „Rosszhalter”-ről még kapóra is jött, mert elterelte a figyelmet a turpisságról. Rudolf „talán megmaradt kálvinistának”...

Amikor az unitáriusok ráeszméltek a kétszínű játékra, a megbízhatatlan Rudolfot anyjával együtt eltávolították a nyomdából, s azt Dávid bizalmasára, Vagner Gergelyre bízta. Rudolfnak menekülnie kellett - s vajon hová? Újabb kalandos feltevés, mely merészsége mellett következetlenség is látszik: Abrudbányára ment, hol Karádi Pál, a későbbi alföldi *unitárius* püspök tartott fenn - nyilván szintén unitárius - nyomdát, s ennek vezetését vette volna át Rudolf?

A bibliográfia a 16. századból egyetlen abrudbányai terméket tart nyilván: a *Balassi Mennihart árultatásáról* írt *Comoediát* (1569. RMK I. 70.). De ennek sem impresszuma, sem kolofonja nem említi Rudolfot. A kolofon szerint nyomtatott „Szekesfeyeruari Karadi Pal miheliebe”.

Ez ugyan határozott adatnak látszik, de én mégis inkább azokhoz csatlakozom, akik Abrudbányát hiszik koholt nyomdahelynek. Ha netán Bornemisza Péter nyomtatta ezt a témája miatt hozzáillő könyvet, annak áljelzésére megvolt minden oka, mert Balassiékkal nem volt tanácsos packázni.

Hoffhalter Rudolf - írja tovább Gulyás - János Zsigmond 1571. március 14-én bekövetkezett halála után a bekövetkezett zavarokat arra használta fel, hogy Vagnertől visszakaparítsa a Báthori-párttól úgyis megszüntetésre szánt apai nyomdáját. Ennek díszai 1573-ban valóban Hoffhalter Rudolf tulajdonában vannak - Alsólendván.

Közben mégis jelentek meg Váradon könyvek (1568-ban RMK II. 118, 1570-ben RMK I. 83, és 1570-73 közt a román református énekeskönyv⁴⁵), de nyomdászukra nincs adatunk.

Eltekintve az 1570. évi „váradai” Melius-kötetől, 1569 után 1573-ig sem a Hoffhalter-nyomda felszerelési tárgyait, sem Rudolf nyomát sehol sem találjuk. Vándorúton volt. Apjától örökölt hajlama, a politikai és egyházi helyzet nyugtalan életre vitte.

1573-ban az ország másik végén, Zala megye délkeleti szögletében, az osztrák határtól 20 kilométerre eső Alsólendván bukkan fel. Ennek földesura, Bánffy Miklós zalai főispán kedvelt emberének és lánya keresztapjának, Kulcsár György ottani tanítónak munkáit nyomtatja a vele (RMK I. 96, 97. és 1574-ben 114, utóbbi Kulcsár prédikációinak több mint 1100 oldalas gyűjteménye). Azóta sem jelent meg ezen a vidéken hasonlóan gondos kiadvány. Vörös-fekete címlappal, atyja debreceni címlapkeretével, bibliai tárgyú és virágvázás iniciáléival, számos kis fametszettel, címeres nyomdászjelvényével látta el, s a tulajdonképpeni szöveget antiquás, az idézeteket és széljegyzeteket kétféle nagyságú kurzívás szedéssel tette változatossá.

A biztató fejlődés további kilátásainak hamarosan véget vetett a reakció. Miksa király 1574. február 7-i rendelete figyelmezteti Bánffyt: „Tudomásunkra jutott, hogy alsólendvai jószágokon antitrinitárius nyomdász rendezkedett be, akit erdélyi vajdánk (ti. Báthori István) arianus (= unitárius) eretnokség miatt Erdélyből kiűzött s most nálatok mégis eretnek könyveket nyomtat és árusít... Ne merjétek tovább megtérni! Tőlünk kapott kiváltságlevél nélkül senkinek sem szabad teológiai könyveket előállítani és terjeszteni. Ha ezen rendeletünk ellen cselekesztek, szigorú eljárást fogunk ellenetek indítani.”

A királyi parancsot egy héttel a kelte után a pozsonyi káptalan kézbesítette Bánffy Miklós testvérének, az országgyűlésen jelenlevő Lászlónak, aki azt felelte, nincs tudomása az ügyről. Harmadfél esztendeje nem járt Lendván, s különben is ott az efféle dolgokban csak a püspök - az egyházmegye legfőbb cenzora - illetékes intézkedni.

⁴⁵ Juhász István: A reformáció az erdélyi románok közt. Kolozsvár 1941.

A kuruckodás azonban hiábavalónak bizonyult. A kancellária megküldte a rendeletet a zalai alispánnak is, s Hoffhalternek el kellett hagynia Alsólendvát.

Nem ment messzire. Áthurcolkodott a Dráván, a muraközi Drávavásárhelyre (horvát nevén Nedelicére), félórányi járásra Varasdól. Ott Zrinyi György, a szigetvári hős fia, Bánffy jó barátja volt a földesúr. Rudolf új mecénása támogatásával négy horvát könyvet nyomtatott: 1573-ban Buchich Mihály belicai pap protestáns szellemű teológiai vitairatát (RMK II. 133.), katekizmusát (RMK II. 134.) és *Újtestamentum*-fordítását (RMK II. 135.), 1574-ben pedig Werbőczy *Tripartitum*-ának horvát fordítását (RMK II. 136.), melynek külső kiállításában atyja debreceni Werbőczijét utánozta.

A korrektúrákat, gondolom, Buchich és Werbőczy fordítója, Pergossich Iván végezte. Hoffhalter Rudolf nemigen tudhatott horvátul. Apja ugyan szláv - lengyel - származású volt, de Rudolf szülőhelyén, Zürichben, majd kisgyermek korában Bécsben, német anyanyelvén beszélt, aztán Debrecenben, Váradon és Gyulafehérvárt megtanult magyarul, mert tudjuk, magyar kiadványait maga korrigálta. Miután a reformációt akarta terjeszteni, mindenütt a nép nyelvén nyomtatott. A RMK Sztripszky által összeállított indexe nagyszámú kiadványai közt mindössze 3 latin nyelvűt ismer (RMK II. 118. és 189. sz. váradi, 194. sz. debreceni impresszummal). E hármon és sok magyar kiadványán kívül még a 4 horvátot és a már említett váradi román énekeskönyvet ismerjük.

A többi református nyomdász ugyanezt az elvet követte. Láttuk Heltainál, aki a kolozsváriaknak magyarul, nem pedig a maga német anyanyelvén nyomtatott, mert székhelyén magyarul beszéltek.

A négy horvát kiadványból csak egy, a Werbőczy maradt fenn. Buchich 3 munkájának példányait a hatóságok lefoglalták, elégették, Hoffhaltert miattuk kiutasították, sőt Kukulyevich erről szóló cikke szerint⁴⁶ még a nyomdáját is elvették. Igaz-e? A Buchich-könyvek betűit, léceit, díseit stb. nem ismerjük, de a Werbőczy-fordításét igen, s azok tulajdonában maradtak.

Miután Hoffhalter Rudolf tapasztalta, hogy Nyugat-Magyarországon a türelmetlen királyi hatalom erősebben érvényesül, mint keletebbre, visszament arra a helyre, melyet addigi életében, apja mellett, legbiztonságosabbnak ismert meg: Debrecenbe. Hosszú utat kellett megtennie, nagy kerülőkkel, mert a török által megszállt területen nem utazhatott. Kísérőt vitt magával, muraközi segédjét, Csáktornyai Jánost, aki később, 1590-től 1596-ig a debreceni nyomda élén utóda lett. Szüksége lehetett ez útítársra megtartott felszerelési tárgyainak szállításához.

Szakíróink állítását, hogy koldusszegényen, műszereitől megfosztva állított be Debrecenbe, azért sem hiszem, mert az ottani nyomda új gazdája örömmel fogadta. Éppen az időben, 1575-ben hunyt el az addigi, Komlós András. A következő esztendőből, 1576-ból nincs életjelünk a debreceni nyomdáról, 1577-ben pedig két impresszuma (RMK L 125. és 127.) azt mondja: „Nyomtatott Komlós Andrasne hazában.” S ugyanabban az évben, augusztus 13-án kelt ajánlással Hoffhalter adja ki Gemma Frisius magyarra fordított *Aritmeticáját* (RMK I. 123.). Az előszóban közli, hogy „egy iambor vram es Istenben attiamfia hozta az *en officinamban*, kervén ho g ki niomatnam”. Gulyás hangsúlyozza, hogy csak találgatás ugyan, de valószínűleg Hoffhalter először az özvegyasszony művezetője lett, s a gyászév leteltével a nyomda az özvegy kezével együtt jutott birtokába. Lehetséges. Családi körülményeiről semmit sem tudunk, azt sem, hogy két 1577. évi elveszett széphistória-utánnymatnak (RMK I. 124. és

⁴⁶ Agramer Zeitung 1881. 265. sz.

126.) ki volt a nyomdása, de a 16. században kiterjedt szokás az elhunyt nyomdászmesterek özvegyeinek összeházasodása a családi üzem továbbvitelére alkalmas szaktársakkal. A család számára az üzem többet ért az eladás esetén elérhető árnál, az új férjnek pedig eszközgyarapodást biztosított. Elisabeth Armstrong⁴⁷ Robert Estienne életrajzában több példát említ erre az Európa-szerte szinte hagyományosan követett szokásra. Pl. Henri Estienne halála után (1520) özvegye siet harmadszor férjhez menni - harmadik nyomdászférjhez -, hogy a családi műhelyet színvonalon tartsa.

Hoffhalter Rudolf házassága mellett szól az a nála szokatlan tény is, hogy ezentúl egy teljes évtizeden át, haláláig, a debreceni nyomda élén marad. 1584-ben ugyan újra átmegy Váradra, - nem tudni, összeveszett-e a feleségével, vagy fiókműhelyt óhajtott-e nyitni, hogy abban többek megrendelésére az ottani lelkész, Beregszászi Péter latin *Apologia Pro Ecclesiis Reformatis*át kinyomassa (RMK II. 189.)? 1585 március végén lett készen vele. Mellékesen, hogy üres idejét ne töltse hiába, saját költségén magyar utánnyomatot (RMK I. 215.) és kalendáriumot (RMK I. 217.) is bocsátott ki. Ezután visszament Debrecenbe, de ott hamarosan elhunyt. Egyik utolsó munkája, Félegyházi Tamás hátrahagyott Újszövetség-fordítása, címlapján Debrecen címerével, 1586-os évszámmal a tanács költségén jelent meg (RMK I. 218.), Gönczi György helybeli lelképásztor az utószavában azonban a sajtóhibákat azzal menti, hogy bár „szorgalmatossággal igiekeztünk rayta hog a niomtatásnak rendiben valami fogiatkozás ne esnek, de az könyvniomtatónak Rodolphusnak halála után meg fogiatkozvan jo Corrector nélkül nem ohattuk valami keves fogiatkozastul”.

Eszerint az 1587. évi katekizmus (RMK I. 220.), valamint az ugyanezen évi latin kiadvány (RMK II. 194.), noha az ő impresszumával van ellátva, szintén halála után, meg nem nevezett örökösénél (özvegyénél?) jelent meg, cáfolva Csűrös elméletét, mely szerint a nyomda városi, nem pedig magántulajdon lett volna.

Özvegye valószínűleg 1590-ben követte urát a túlvilágra, mert ez év augusztusában már Csáktornyai János impresszumával találkozunk.

Hoffhalter Rudolf 41 ismert nyomtatványából 27 magyar és egy latin Debrecenben jelent meg. Utóbbi gyászvers Félegyházi Tamás halálára (1586. RMK II.194.). A kiadványok száma szerint legszorgalmasabb 1582-ben volt, de Gemma Frisius 70 leveles *Aritmeticája* második kiadásán kívül csak 8 széphistóriás vásári aprónyomtatvány van köztük (RMK I. 187-194.) Előde, Komlós András vállalkozását folytatta bennük.

Debrecenben mecénások támogatását ritkán vette igénybe. Az egyik Váradi Kalmár Mihály, a Bihar megyei harmincadosok kapitánya, kinek megbízásából 1584-ben néhai Károli Péter váradi prédikációit nyomatta, s köszönő ajánlása aláírásában a szülőhelyét jelentő „Tigurinus” (= Zürichi) előnevet használja; ugyanígy a Kalmár fiainak dedikált *Arithmetica* második kiadásában (RMK I. 186.). Előszavában - ő, az idegen - a magyar nyelv mellett száll síkra azok ellenében, kik nyelvünket tudományos előadásra nem tartják alkalmasnak.

Feltűnő, mennyire elűtnek kiadványai Komlósétól, noha mindkettő lényegében ugyanazzal a felszereléssel dolgozott. A különbség egyéni képességeikben, tanultságukban és törekvéseik színezetében gyökerezik. Rudolf termékei, éppúgy mint apjáé, külső kiállításukban csinosak, tiszták, nyomásuk egyenletesebb, papírjuk vékonyabb, s mégis erősebb, jobb mint a többi debreceni kiadványé. Mindkét Hoffhalter típusgazdagsága meglepő, iniciáléik szépségükben felülmúlják valamennyi hazai nyomdánkét. S ez nemcsak debreceni nyomtatványaikra

⁴⁷ E. Armstrong: Robert Estienne royal printer. Cambridge 1954, University Press, 5. l.

vonatkozik. Apa és fiú 22 esztendőn át működött Magyarországon, hol rövid néhány éves időközökben változtatta állomáshelyét, s mindegyiken ugyanazt a színvonalat mutatja. Művészek, - nemcsak piros-fekete címlap-kompozícióikban, valamint a könyvek belsejében a díszek alkalmazásában, hanem szövegeik elrendezésében, gondos korrektúrájukban és következetes helyesírásukban, melyet fokozatosan fejlesztettek, korszerűsítettek. Egy-egy könyvük külsőleg-belsőleg egységes. Jelentőségük ebből a bibliofil törekvésükből adódik. Az is egyéniségükhöz tartozott.

Ők alkalmazták nálunk először a barokk stílust. Ha összehasonlítjuk Werbőczy *Tripartitum*ának Bécsben Singreniusnál 1517-ben megjelent latin prima editio-ját Hoffhalter Rafael 1565. évi debreceni magyar kiadásával, megállapíthatjuk, hogy Singrenius címlapja egyszerűségében még jellegzetesen reneszánsz ízlésű, Hoffhalteré pedig címjárulékaival és különféle jelképes ábrákkal túlhalmozott keretében már barokk, vagy legalábbis annak előfutára. Az új stílus a könyvekben (azok címlapelrendezésében, iniciáléiban, záródíszekben és az illusztrációk mozdulatábrázolásaiban) előbb jelentkezett, mint az építészetben, szobrászatban vagy festészetben. Jellemző vonása a hajlott vonalak szeretete és a fölösleges motívumok halmozása - pl. díszkezdőbetűiben puttókkal, hernyókkal, bogarakkal stb.

De ezzel még nem kezdődött nálunk a barokk. Hoffhalterék egyedülálló kezdeményezői, de azt sem mindenben, hanem csupán egyes részletekben. Betűik pl. még nem barokk jellegűek. Aldus, a nagy reneszánsz-nyomdász típusainak családjába tartoznak. E tekintetben nemcsak Rafael, hanem Rudolf is Aldus varázsa alatt áll. Gemma Frisius *Aritmetica*jának előszava gyönyörű nonpareille-lal, a szövegben a kérdések tiszta antiquával, a feleletek kurzívával, a magyarázatok petittel vannak szedve. Tisztavonalúságukban a mozgalmasságot kedvelő barokk nem tudta utolérni a reneszánszt.

Hoffhalter Rudolfnál a haladás egyik jele, hogy nyomdász elődeinél s köztük apjáénál célszerűbb a hangjelölése. A helyesírásban nagy lépést tett vele előre. A lengyel farkas ékezet és az *i*-hangot kifejező kétpontos *j* eltűnik nála, az *ew* helyett *ö*-t (ő) és *ü*-t (ű) kezd használni. De *á*-ja meg *é*-je még nincs. A *sz*-hangot német módra hosszú *s*-hez kapcsolt gót *z*-vel jelöli, *st*-je is egybe van öntve, ami arra vall, hogy német eredetű matricái voltak.

Az illusztrációk kivételével idegen - bécsi - eredetű mindkét Hoffhalter könyvdíszének mintegy harmada is, főleg 8 iniciálé-sorozatuk és 14 zárómetszetük nagy része. De kiadványain 61 szövegillusztrációja, köztük a szentháromságot gúnyoló gyulafehérvári „Rosszhalter”-képecské, továbbá a 4 címer (János Zsigmondé, Némethy Ferencé, Váradi Kalmár Mihályé és az 1565-ben keltezett Hoffhalter-Skrzetuski-címer), valamint nyomdászjelvényük valószínűleg a saját alkotásuk. Mindketten képzett fametszők. Mindazonáltal felhasználták debreceni elődeik egyes díszítő darbjait is, mint a Török Mihály számára készült debreceni címeres címlapmetszetet (RMK I. 53.), vagy Komlós iniciálé-készletének tetszetősebb darbjait.

Dúcaikat vándorútjaikra magukkal vitték. Bibliai jeleneteket ábrázoló, valamint Holbein haláltáncát utánzó iniciálé-készletük darbjai ismétlődnek a Hoffhalter-nyomda bécsi, debreceni, váradi, gyulafehérvári és alsólendvai kiadványaiban. Rafael *Breviarium Strigonienséj*ét (RMK III. 447.) díszítő kisméretű újszövetsége illusztrációi is megtették az utat Bécstől Alsólendváig, hol a katolikus szerkönyv után a protestáns Kulcsár György *Postillája* szövegét kísérték. Hasonló utat tett meg a Jézus megkereszteltetését mutató képecske Bécsből a váradi Melius-kötetbe (RMK I. 58.).

Viszont találkozunk olyan díszkezdőkkel, melyek csak egyetlen helyen, Debrecenben, Hoffhalter Rudolf legutolsó termékeiben fordulnak elő. E finom reneszánsz levéldísz, puttót vagy állatot mutató különböző méretű iniciálékat nyilván azok számára metszette (RMK I. 218, 220).

Mindkét Hoffhalter jobban szerette az újra meg újra alkalmazható könyvdíszeket, mint a csak egyszeri szemléltetésre készült szövegillusztrációt. Kifizetőbbek. Rudolf pl. nem kísérté képekkel debreceni széphistóriás ponyvát, viszont zárómetszetként egy-egy medúzafejjel, női maszkkal vagy puttóval ékítette őket.

Soltészné a Hoffhalter-nyomda legszebb metszeteinek Rafael két nagy alakú (48 X 45 mm) iniciáléját tartja: az L-betűt, mely Bethsabét ábrázolja a fürdőben (RMK I. 55.) és a V-ét, mely Dávid és Góliát összecsapását mutatja. Valóban e temperamentumos darabok alkotójuk rajzkészséggel párosult jelenetező és mozgást szerető képességéről tanúskodnak. „A Magyarországon használt legszebb iniciálék.”

A két nyomdász leleményességét figyelhetjük módszereik változatos megválogatásában is. Eredeti szellemek, de az eredetiséget maguk nem sokra becsülték. Aggály nélkül másolták más művészek (pl. Holbein) munkáit, s ehhez igénybe vették az akkor bevált technikai segéd-eszközöket. Amíg nem terjedt el a kliséhasználat, Rudolf a bélyegzőkkel való utánzó díszítés kezdetleges megoldásához folyamodott. Az idegen teljesítmény átvételének természetes következménye volt az akkori új találmány, a klisé elterjedése. Állítólag Rudolf is élt vele, de ezt a lenyomatokból nem könnyű megállapítani.

Említsük meg mint érdekességet, hogy a bibliográfiai kutatás a Hoffhalter-nyomdából származtatja a legrégebb hazai játékkártyákat. Pesti Gábor 1568. évi hatnyelvű negyedik szótárkiadása (Bécs, RMK I. 64.) egykorú kötetáblájából négy kártyát áztattak ki, melyek egyikén készítésük évének első három számjegye (156...), a másikon pedig a H. R. monogram látszik. Ma már csak egy van meg belőlük, a Székesfehérvári Múzeumban, az is csupán töredék, s szalagba illesztett évszámából csak két számjegy (15...) maradt meg. Hoffhalter Rafael készíthette őket, akiről régi mendemonda azt mesélte, hogy fejedelmi személyeknek szatirikus kártyafigurákon való kigúnyolásáért 1568-ban Gyulafehérvárt lefejezték.

Irodalom. Soltész Zoltánné: Die Holzschneider-Tätigkeiten Raphael Hoffhaltes in Ungarn. (Gutenberg-Jahrbuch 1957. 247-253. l.) - Ua.: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. 1961. Akad. Kiad. (Egyik fejezete: A Hoffhalterek magyarországi nyomdája.) - Gulyás Pál: Der Wiener Buchdrucker Raphael Hoffhalter und sein Sohn in Ungarn. (Gutenberg-Jahrbuch 1930. 198-208. l.) - Ua.: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 131-150. l. - Ua.: Nyomdáink belső élete. (ItK 1948. 10. l.) - Csűrös i. m. 1911. 41-48. l. és 1931. 8. l. - B. v. Pukánszky: Deutsche Offizine im Dienste des Ungarischen Buches. (Gutenberg-Jahrbuch 1931. 217-225. l.) - Czákó Elemér i. m. (Az Iparművészet Könyve, I. köt. Bp. 1902. 483-484. l. és LXXV. mellékl. 274-275. kép.) - Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászat története. (Magyar Könyvszemle 1901. 170-182. l.) - Mayer, A.: Wiens Buchdrucker-Geschichte, Bd. I. 1883. 86-93. l. - kanyaró Ferenc: Protestáns Vitairatok Melius idejéből. (MKSz 1896. 331. kl.) - Borbély István: Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században. Kolozsvár 1909. 63. l. - J. F. Miller: Fragmenta veteris typographiae Magno-Varadiensis collecta. Pestini 1803. 62. l. - Kolb Jenő: Régi játékkártyák. Bp. 1939. (Hungária-évkönyv 6.) 61-62. l.

Bornemisza Péter

A 16. század legterjedelmesebb magyar könyveinek szerzője és egyúttal nyomtatója Bornemisza Péter. Tíz év alatt (1574-1584) tudomásunk szerint 13 kötetet adott ki, s ezek közül 11 a saját írásműve. Utóbbiak terjedelme legalább 14000 oldal volt. „Legalább”, mert több csak csonkán maradt fenn, s egy - Telegdi ellen 1577-ben írt Fejtegetése (RMK I. 139.) - elveszett. A fennmaradtak mai tényleges, hiányos állapotukban 13764 oldalt tesznek ki. Kizárólag magyar nyelven írt. Kortársa, Mossóczy Zakariás nyitrai katolikus püspök könyvtárának jegyzéke ugyan Bornemisza több latin című munkáját sorolja fel, de az akkori leltárakat latinul írták, s a magyar címeket is latinra fordították. Emiatt feltételezhetjük, hogy a jegyzék könyvei közül az elveszettek (*De re militari* és öt más saját műve) szintén magyar nyelvűek voltak. Schulek azt hiszi, csak különlenyomatok a magyar *Postilla* V. kötetéből.

Terjedelem tekintetében a század valamennyi egyéb magyar nyomdászát felülmúlta, s gondolom, mint író is ő volt a legszorgalmasabb.

Gulyás Pál statisztikai táblázata szerint 1558-tól 1600-ig 317 magyar könyv jelent meg 29373 levélnyi terjedelemben, s ebből a Bornemisza-Mantskovit nyomda egymaga kb. 14000 levelet, az egész termelésnek közel a felét, Bornemisza pedig 11000 levéllel több mint egy harmadát nyomatta. Évi átlaga meghaladta az ezer oldalt.

A század két legnagyobb nyomdászati teljesítménye Bornemisza hatalmas foliopostillája, melyet Rárbokon, egy kis faluban („magam házába”) fejezett be, és Károli Gáspár bibliafordítása, mellyel volt segéde, majd utóda, Mantskovit Bálint, egy másik kis faluban, a vizsolyi templom mellé ragasztott épületben másfél év alatt 1306 ívrétű levélen készült el.

Szekfü Gyula a 16. század magyar kultúremberének fő képviselőit Heltai Gáspárban és Bornemisza Péterben látta; a szellemi életnek olyan kiemelkedő alakjai ők, mint amilyen a 17. században Pázmány Péter volt.

Horányi Elek a *Memoria Hungarorum*ban Bornemiszát főnemesi családból származtatja. Négy felesége közül valóban volt nemes származású; Márkusfalvi Máriássy Pál a sógora. Nagy Iván a magyar nemesi családokról írt nagy genealógiai művében is megemlíti Bornemisza Pétert, de azt nem tudja, hogy a 15 Bornemisza-család melyikének volt a tagja?

Elektra-fordítása címlapján „Pesti Bornemisza Péter”-nek írja magát. S másutt azt mondja: „Isten ... az mint hallom, sok világi jókkal látogatta volt meg szüleimet Pesten.” S van ilyen megjegyzése is: „Pesten az én házamba.”

Postillája V. kötetének kolofonjából tudjuk, hogy 1535. február 22-én született. Hat éves korában, Buda és Pest török megszállása idején, 1541 szeptemberében árvaságra jutott.

Balassa Andrásnak ajánlott könyve előszavában megemlékezik arról, hogy apátlan-anyátlan árva kora óta ismeri és éveken át közös szobában aludtak. Életrajzírója, Schulek Tibor ebből arra következtetett, hogy András apjánál, Imre vajdánál mint nemesi apród szolgált.

1553-ban diák Kassán. Jókedvű 18 éves ifjú lehetett, mert valamelyik kalandja miatt a hatóság két hétre lecsukta. Elérve nagykorúságát a természete 1556-ban világot szemlélő útra hajtotta: elment Bécsbe, Olaszországba, - ottani élményeire ismételten visszaemlékezik, - s állítólag járt Párizsban, Heidelbergben és Lipcsében. Zsebében 8 forinttal hagyta el Magyarországot, s mikor évek múltán visszaérkezett, megint 8 forint volt összes vagyona.

Fejlődésére bécsi tartózkodása hatott a legdöntőbben. Itt Nádasdy Tamás, az újszigeti nyomda egykori alapítója vette pártfogásába. A foliopostilla előszavában mondja róla: „Nádasdi Thamas uram, Magyar orszagnac fő Nadari Hispanja Betsbe meg tanulo ifiu korombais tengetett.”

A bécsi egyetem (Bornemisza szerint „archigymnasium”) filozófiai karára (a „facultas artium”-ra) iratkozott, s görög tanára, Tanner György előadásainak hatására lefordította, illetőleg iskoladrámává alakította át Szophoklész Electráját. Ez első művét Huszár Gál bécsi barátja, Hoffhalter Rafael nyomatta 1557-ben (RMK I. 35.) s a 23 éves Bornemisza a költségek fedezőjének, Perneszych György jószágkormányzónak, Nádasdi Tamás „fű szolgálja es tanacsosa”-nak ajánlotta.

Bécsi tartózkodásának legmaradandóbb eredménye Huszár Gállal, egyetemi hallgatótársával kötött barátsága lett. Huszár ez időben tanulta a nyomdászatot Hoffhalter Rafaelnél. Az ő érdeklődése keltette fel Bornemiszáét, s a két ember későbbi életpályája itt kapcsolódott össze. Valószínűséget látok Schulek feltevésében, hogy már 1558-ban mint segéd vagy korrektor dolgozik Huszár akkoriban alapított magyaróvári nyomdájában. Arra ugyanis már bizonyíték van, hogy barátját Kassára követte. Az esztergomi primási könyvtár egyik kötete - Raphael Volaterrani 1530-ban Baselben Frobeniusnál megjelent humanista kiadása, melynek példánya egykor a Balassáké lehetett, mert B. Bálint gyermekkori vörös tintás íráspróbája látszik benne, később pedig volt gazdájától átkerült Bálintka nevelője, Bornemisza Péter könyvei közé, - kötetstáblája belső lapján ennek tulajdonosbejegyzésén kívül néhány önéletrajzi feljegyzése látszik, s ezek egyike azt közli, hogy 1560 februárjában útnak indult Kassára, egy másik pedig, hogy 1561-ben „liberavi D. Gallum” (kiszabadítottam Gál urat).

Elkísérte-e Debrecenbe is? Maradt fenn egy kétleveles ifjúkori verse Szent János látomásáról, mely a nyomda és az év megnevezése nélkül, de debreceni típusokban jelent meg (RMK I. 325.). Utolsó versszaka:

„Ezeket szerzek huztnak varaban,
Bornemisza Peter mikor latnaia
Hog csak az testre gondolna sok ember,
Istenert kerí hog' meniorzagra minden igekezzik.”

Nem tudni, hogy kéziratát Huszár magával hozta-e, vagy Bornemisza ott adta-e át neki kinyomtatásra.

A folyton nyugtalanul mozgó ember útjait 1561-ben és az utána következő évben nem tudjuk ellenőrizni. 1561-ben ismét Bécsben nyomtat, megint Hoffhalternél, ezúttal 1562-re szóló s Piotrevni krakkói kiadásából fordított magyar naptárt (Sztr. I. 1802). Nevét ezúttal is „Pesti Bornemisza Peter deak”-nak írta.

Közben a papi pályára sodródott. Vágszereden prédikál, s onnan bejár Nagyszombatba Balassa János családjához mint udvari papjuk. Nála is homályos kérdés, melyik felekezethez tartozott? Telegdi Miklós, a nagyszombati nagyprépost gúnyolódik vele: „Ugy mint ki nehol a luteranusokkal tartol a kálvinisták ellen, nehol a kálvinistákkal a luteranusok ellen ...” A mai protestáns teológusok szerint Bornemisza inkább luteránusnak tekinthető, mert állásfoglalásai többségében az ágostai hit követői mellé állt. Még nem ismerte a Melius-féle Confessioban leszögezett helvét szakramentárius irány alapelveit, legföljebb annyiban, amennyiben Huszár-tól hallott róluk.

Irodalomtörténetünknek és nyomdászattörténetünknek egyaránt rejtélye a *Comoedia Balassi Mennihart arultatasarol, melliel el szakada az Magyar orszagi masodic valasztot János kiraltul* (RMK I. 70.). Impresszuma szerint nyomtatott „Abrugybanyan” 1569-ben, a kolofon szerint pedig „Szekesfeyeruari Karadi Pal miheliebe sz. Andras hanac huzon egiedic napian.” Látszólag pontos közlések. Más forrásokból is tudjuk, hogy Karádi Pál, a későbbi alföldi püspök, ez évben valóban Abrudbányán élt; ő volt a község unitárius papja. Ennek ellenére

1906 óta több kutatónk mégis kételkedik, s koholt nyomdahelynek tartja Abrudbányát. Először az unitárius Kanyaró Ferenc jelentette ki, hogy nem hisz sem az impresszumnak, sem a kolofonnak: „a nyomtatók háritják ezzel a felelősséget Karádira, félve a Balassival rokon családok bosszújától. A kopott betűk is e felfogást igazolják: a mű a gyulafehérvári sajtó utolsó kiadványa lehet.”

A betűk kopottsága valóban feltűnő. Csak ezt az egyetlen abrudbányai impresszumú könyvecskét ismerjük, s betűi mégis elhasználtak.

Gulyás Pál szintén hajlandó koholt helymegjelölésre gondolni, de inkább Heltaira gyanakszik. Típusösszehasonlításai azonban nem vezettek eredményre. Viszont annyit megállapított, hogy gyulafehérvári nyomtatványról ez esetben szó sem lehet. Azt is kizártnak látja, hogy Karádi nyomdája megalapításához a Heltai-nyomda kiselejtezett betűit vette meg, mert a kötethez két szerény iniciáléja (M és G) nem fordul elő Kolozsvárt.

A korábbi irodalomtörténészek a *Comoedia* szerzőjének Karádit mondták. Farkas Gyula azonban a kis mű nyelvének és helyesírásának megvizsgálása után arra a következtetésre jutott, hogy más írta, nevezetesen Bornemisza, kinek nyelvjárási, helyesírási és részben stílári sajátságai - különösen az Electra-fordításban - egyeznek a *Comoediáéval*. Személyi kapcsolata is volt hőisével. Egy időben Husztra és Ungvárra öhozzá menekült, sőt ungvári tartózkodása éppen 1565-re esett, arra az évre, melyben a *Comoedia* cselekménye játszódik. Bornemisza akkor Menyhártot a katolikusok oldalára való visszatérése miatt otthagyta.

A *Comoedia* névtelen szerzője a darab hőseit valóban személyesen és bizalmasan ismerhette. Sokféle titkáról tudott, s azokat írásában kipellengérezte. Másrészt arra nincs adatunk, hogy Karádi akár baráti, akár ellenséges viszonyban volt-e Menyhárral.

Farkas Gyula álláspontját többek között Házi Jenő támogatta azzal az érveléssel, hogy Bornemisza azért hallgatta el szerzőségét, mert a darab írása idejében, 1566-1567-ben még mindig Menyhárt öccsének, Balassa Jánosnak volt udvari papja. Menyhárt a darabban felesége és lánya kiszabadítására gondol, s még sem ő, sem a szerző nem tudta, hogy 1567 februárjában meghaltak. A *Comoediának* tehát ez időpont előtt kellett keletkeznie.

Schulek ellentmond Farkasék elméletének: Bornemisza utolsó nagy művének, a folio postillának előszavában tisztelettel és elismeréssel nyilatkozik Menyhárról.

Felhozhatunk technikai ellenérvet is. Ha Bornemisza a darab nyomdásza, ez lenne első - a sempteieket megelőző - saját tipográfiai terméke. A sempteie típusok ugyan stílusuk tekintetében rokonok a *Comoedia* betűivel, de azonosságról szó sincs. A különbséget nem a betűöntőműszer beállítása, nem a sorköz, nem a kis- és nagybetűk lécmagassága okozta, mert az körülbelül egyforma, hanem a betűbélyegzők eltérő metszése. Azok pedig nem voltak az övéi. A betűk kopottsága miatt még az is valószínűtlen, hogy betűöntő készülékkel vagy matricákkal rendelkezett. Gulyás ama magyarázatát sem fogadom el, hogy az elmosódó nyomás rossz festéknek és a nyomtató személyzet járatlanságának következménye. Nem kételkedhetünk ugyanis abban, hogy Bornemisza valóban Huszár segéde volt, s már szerzett megfelelő nyomdászti tapasztalatokat. Betűi lankadtságát inkább annak tulajdonítanám, hogy valahonnan (talán Bécsben, Hoffhalter Rafael ottani hagyatékából) kiselejtezett készletet szerzett s azt használta fel.

Ha netalán nem is az ő nyomtatványa, a *Comoedia* megjelenése évében, 1569-ben mindenestre foglalkozott nyomdai tervekkel. Ez időben pártfogóját, Balassa Jánost, Zólyomból elkísérte a pozsonyi országgyűlésre, s onnan szeptember 20-án a nagyszombati tanácsához írt levelében segítséget kér *Postillája* kinyomtatásához. „Irtam enis egy postillat, kibe az szokott

Euangeliomokat nagi hűen es oly niluan meg magiaraztam hōgi akarmel falubeli paraztczagis kōnien meg ertheti. Kit azertis mieltē hōg ezek eg giermek oluasasara is sokan tanulhassanak ... Sok iamborok aianlottac magokat nem csak az urak kōzzūl, de az nemesseg kōzzūlis nimel ōtuen forintalis ... Annak okaert adat tanaczul hōgi ty kegielmeteknek is kōniōrgenec ualami segiczegert.” A művet Pozsonyban bemutatta bírō atyafiának, de ezenkīvūl majd „rōuid nap oda megiek Zombatba, ot meg lathattia ti kegelmetekis ... Az kōnnec ki niomtatasa tōbre menne ezer forintnal, mert kōzel harm szaz arcuson uagion.” Ilyen nagy terjedelmű munkához persze nem foghatott volna a *Comoedia* szegényes készletével.

A nyomdaalapítás nem ment könnyen. A segítség nem volt elegendő, különösen Balassa János október 12-én Pozsonyban bekövetkezett letartóztatása után. Bornemisza erre Bálintot, az ifjú költőt, elkísérte Krakkóba, aki ott 1572-ben „az ő szerelmes szwleýnek haborwsagokban valo vigasztalasara” kiadta a *Betegh lelkeknek ualo fwues kertecykejét* (RMK I. 91.). Úgy látszik, a *Comoedia* betűi - ha ugyan valóban Bornemiszáé voltak - már nem teltek e kis munka kiállítására sem.

A nagy mű, a *Postilla* kiadása 1573-ban indult meg. Első kötetének első 60 ívét, miként láttuk, Huszár Gál nyomtatta Komjátiban. Szedése a könyv közepén az Nnn jelzetű ívvel változik; második felét már maga Bornemisza a saját semptei műhelyében fejezte be (RMK I. 95.). Október elsején keltezte a gróf Salm Gyulának latinul és Salmné Thurzó Erzsébetnek magyarul írt ajánlását.

Közelfekvő s ezért elfogadható szakíróink feltevése: Bornemisza nyomdája felszerelését csak Huszár munkája közben tudta véglegesíteni. Huszár ebben is segítette: saját iniciáléiból és - részben az újszigeti hagyatékából származó - díszítő léceiből többet átengedett barátjának, aki azokat ezentűli nyomtatványaiában is használgatta.

Honnan szerezte az új nyomda a betűit? Gulyás szerint „alighanem” Krakkóból. De típusösszehasonlítással nem megyünk sokra. Az antiqua-, nonpareille-, kurzív-betűk a század második felében úgyszólván mindenütt egyformák. Bornemisza beszerzési helyének inkább Bécsset tartom. A könyv ottani iparosaival és szaktanácsot adó tudósaival egyetemi hallgató kora óta jó összeköttetései voltak. Huszár Gál, a jó barát és társ is onnan kapta készleteit. A foliopostilla betűit egyébként maga Gulyás is bécsi származásúaknak gondolja.

Betűbeszerzése - mint a legtöbb nyomdászunknál - öntőkészülékre és matricákra szorítkozott. Kis készlettel dolgozott: a lenyomatok kötetei elején élesek, végén kopottak. A betűpéldányok túl gyakran kerültek szedésre.

Másrészt kiadványainak vizsgálata arról győz meg, hogy beszerzéseiben és általában nyomdája megszervezésében igényesen nagyvonalú volt.

Termelése mennyiségéből arra következtethetünk, hogy műhelyében több sajtó foglalt helyet. Már Gutenberg, kinek faprése 350 éven át a nyomdászok lényegében változatlan eszköze maradt, az egyik német kutató számítása szerint négy darab kistégyű sajtóval dolgozott. Az összehajtott állapotában négyoldalas teljes ívnek, melynek azonban mindig csak a fele jutott a tégyel alá, négyszer kellett nyomást kapnia, hogy a két ívfél mindkét oldalára egy-egy ívrétű, vagy két-két negyedretű, vagy négy-négy nyolcadretű lapszöveg kerülhessen. Az első lenyomás után a papírt vagy hártját megfordították, hogy az üres hátlap is felhasználtassék. Ha a művet 300 példányban rendelték meg, minden egyes ív 1200 nyomást igényelt. Naponta 10 órai - csak étkezésekre megszakított, egyébként folyamatos - munkában rendszerint egy-egy ív szövegét szedték ki, összeállították szedésformáit (pl. nyolcadréteknél négyet), s óránként egy-egy sajtóban - a papír szükséges váltása meg a nyomás után a kinyomtatott darabok kiszédése

és csoportokba rakása mellett - 300 nyomással 30 ívpéldánnyal végeztek, azaz 120 ívrétű, vagy 240 negyedretű, vagy 480 nyolcadretű oldalt vehettek ki a sajtóból. De mindez részünkről csak elképzelés; a munkafolyam részleteit közvetlen forrás nem írta le számunkra. Feltevésünk tételeit tehát meg kell kérdőjeleznünk. Könnyen félrevezethet bennünket valamely hibás számítás.

Számításunk szerint egy-egy lenyomás és a vele kapcsolatosan említett teendők 12 másodpercet vettek igénybe. Ha ez esetben a folyamatos munkát előreláthatatlan akadályok nem szakították meg, egy-egy esztendő körülbelül kereken 300 munkanapján 900000 lenyomás történhetett, s egyetlen sajtó 720000 negyedretű oldalt termelt. Ez a feltételezett 300 példányban 2400 könyvoldal volna. Megfeszített tempójú maximális teljesítménynek látszik. Nos, a RMK I. 146-149. számú 1578. évi Bornemisza-nyomtatványok együtt mégis felülmúlják ezt a terjedelmet is. De Szabó Károlynak a leírásaikhoz fűzött magyarázó jegyzeteiből zavaros képet kapunk. A 146. és 149. számú két kiadvány 2116 oldalt tenne ki, a 147. és 148-ik pedig további 1800-on felüli lapszámával a két előbbi különlenyomatának látszik. Akárhogy is van, a különlenyomatok - ha szintén 300 példányban jelentek meg - ugyanannyi nyomást igényeltek, mint az eredeti kiadások. E két kiadványcsoporthoz tehát 1578-ban legkevesebb két sajtóra volt szükség.

Személyzetének a teljesítményeihez igazodó létszáma is azt sejteti, hogy több prést ácsoltatott és állított munkába. Mosolyoghatunk Novák László elképzelésén, aki nyomdászattörténetében Bornemisza 3 főnyi segéderőiről beszél. Megengedi, hogy a mester nem győzhette egymaga a munkát, s ezért felfogadott egy szedőt (Mantskovit Bálintot), egy nyomtatólegényt meg egy szakmunkásféle famulust. Novák nem olvasta Bornemisza *Ördögi Kisértetek* c. művét (RMK I. 148.), melynek 822 b és folytatólagos levelén „Raytam törtint dolgoc” fejezetének önéletrajzi részleteiben megemlíti kocsisát, szolgálait, szakácsát, gyermekei nevelőjét, udvari deákjait, könyvnyomtató és könyvkötő legényeit. Amikor az ördög incselkedik vele - meséli - „könyw Nyomtatoim ream reszegettec es velem ketőttek, könyw kötőim boczoztak”.

Műhelyéhez valóban tartozott könyvkötészet is. Nemcsak postillái fennmaradt példányai közt vannak eredeti kötésűek, hanem még a reklámcélokat szolgáló kalendáriumait is kötve bocsátotta forgalomba.

Övé volt a 16. század legnagyobb magyarországi nyomdaüzeme. Kiváló szervező, aki a gazdag embereket rá tudta bírni, hogy pénzt, igen-igen sok pénzt áldozzanak nyomdájára. Abban különbözött Gutenbergtől, hogy utóbbi üzleti csábokkal babonázta pénzadóit és részesítette őket a nyereségben, míg Bornemisza csak szellemi befolyásával teremtette elő a pénzt. *Postillái* nyomtatási költségeire több ezer forintot irányzott elő, és előszavaiból tudjuk, hogy ezt az akkor igen hatalmas összeget önzetlenül adták össze, nemcsak dúsgazdag földesurak, hanem kisebb tételekben szerény köznemesek is.

A külsőleg Melanchtonra emlékeztető szakállas kis vékony emberke (Schulek ilyenek rajzolja) különösen a nőkre volt nagy hatással, ők voltak legfőbb pártfogói. Salm grófnál Semptén a grófnő, Thurzó Erzsébet a támogatója; a Postilla II. kötetéhez Bánffy Lászlónétól kapott ezer forintot, detrekői énekeskönyvét Balassa István nejének dedikálja a tőle kapott „sok szamtalan jo tetelek” fejében, a Postilla IV. kötetét a 12 éves Enyingi Török Istványa édesanyjának, Guthi Ország Borbálának, az V. kötetet Ungnad Kristófné Losonci Annának, - „mert senkinek ennyi kőltsege nem ment rea” mint nekik. Tapintatos ember lévén, ajánlásai nemcsak az asszonyoknak, hanem egyúttal azok férjének, vagy özvegynél annak kiskorú fiának (Török Istvánnak) is szólnak.

De rajtuk kívül nagy terjedelmű könyvei megjelenését a pártfogók egész sora tette lehetővé, nemcsak készpénzzel, hanem természetbeni ellátással is, mert „munka közt is apronkint szekereken tengetesre valót” küldtek. Volt, aki őt „io falkaig egész czeledestül eltetne”.

Népszerűségét szellemes élénk egyéniségének, temperamentumos szemléltető előadásmódjának köszönhette. A *Postilla* II. kötetének (1574. RMK I. 115.) előszavából megtudjuk, hogy az úrnő hívására gyakran jelent meg Bánffyéknál prédikálni. 1575-ben Semptéről bejár Nagyszombatba Balassa János házába, hogy ott tartson szónoklatával fűszerezett ünnepi istentiszteletet. A katolikus egyház ellen szenvedélyes gyűlölettel fűtött templomi beszédeiben egyre az ördöggel tusázott. Azt hiszem, a szónoki siker titka általában a túlzás, mely megkapja, szórakoztatja és alkalmasint megmosolyogtatja a hallgatókat. Temesvári Pelbárt után és Pázmány Péter előtt ő volt legnagyobb hatású hitszónokunk, csupán nem olyan komoly mint ők, és világnézete meg vallásbeli álláspontja sem kristályosodott ki oly világosan, mint Pelbárt és Pázmány írásaiban.

Az előkelőségek bizalma magas egyházi méltóságra emelte. 1574. ápr. 24-én, 29 éves korában Sopron város tanácsához egyik barátja, Beythe István érdekében írt latin levelét „Petrus Abstemius Superintendens” aláírással látta el. („Abstemius” a. m. szeszies italoktól tartózkodó; nevét e kifejezéssel fordította latinra.) Ekkor tehát már püspöki hatáskörben működött.

Nemcsak arra ügyelt, hogy hatalmas barátai legyenek, hanem az egyszerű hívőkre is gondolt. Ezért adott ki munkáiból különlenyomatokat. E műfajt ő honosította meg Magyarországon. A *Postilla* IV. kötetének van egy teljes kiadása (1578. RMK I. 146.) mely „pinkest tayba” 1874 lapon végig adja a szöveget; ennek első részét 1308 lapon, új előszóval és itt-ott bővítve, de az „Ördögi Kisirtetek”-ről szóló rész nélkül a jámborok számára külön nyomatta (RMK I. 147.) s ismét külön a teljes kiadás 647-930 számozású leveleit az *Ördögi Kisértetekről* (RMK I. 148.) „Az kinek melyik kell, azt vegye.”

Bizonyára a harmadikból lett az irodalmi szenzáció, mert azon botránkoztak meg leginkább. Elkapkodták, szétolvasták, s emiatt csak egyetlen egy csonka példány jutott belőle korunkra. A ritkaság a kiadó üzleti sikerét jelenti. Az a könyv, melyből több hibátlan példány maradt ránk, többnyire ritkán olvasott unalmas mű szokott lenni.

A *Postilla* V. kötetének utószavában azzal büszkélkedik az *Ördögi Kisértetekkel*, hogy miatta „sokan ream fel tatak szaiokat ... Sok keppen katzaganac, ... nemellyek azt hirdettec, hogy meg bolondultam ... Melly Iras ki teried egy nehany egyeb nyeluekennis es el iuta nagy urak es Czasarok eleibennis.”

Ennek meg is lett a következménye. Miatta kellett elhagynia Semptét Salm gróf, ki hat éven át eltartotta, szerette, jókat mulatott rajta, s hitbeli állásfoglalásával is rokonszenvezett. De amikor az uralkodó a hírhedté vált könyvet kifogásolta, mukkanni sem mert, nem tett lépést kedves embere érdekében, s hagyta, hogy Perneszi András királyi vizsgálóbiztos háromnapos hitvita után 1579. január 6-án, vízkereszt napján, fagyos időben családostul, szopós ikreivel, cselédestül kiűzze a birtokról (Thurzó Erzsébet ekkor már nem élt). Még jó, hogy nyomtató szerszámaint magával vihette.

Sempte részint diadalainak, részint szomorúságainak színhelye volt. Nyolc hírnevet biztosító tekintélyes munkája jelent meg ott, de 1576-ban a műhelye nem tudott termelni. Akkor dühöngött a pestis, melynek annyi kiválóságunk esett áldozatul (Heltai, Huszár...) Európa-szerte megakadt miatta a közlekedés, egyes községek teljesen kipusztultak. Első hulláma elvitte Bornemisza tízéves Peti fiát, a másodikban pedig „tizenketten dögösültek meg házam népébe. Hata meg holt, négy (további) gyermekem, két szolgám, hata meg élede” - írja a *Postilla* IV. kötetében (801. l.).

Semptéről a kiűzött először Detrekőre, majd onnan Bécsbe ment, ahol talán Perneszi ellen akart panaszt tenni. De alighogy megérkezett, Neubeck püspök a hirhedt *Ördögi Kisértetek* miatt február 23-án vacsora közben elfogatta. Három hétig ült fogházban, március 16-ig, amikor az ablakon át megszökött. Volt benne gyakorlata.

Ezután újra Detrekőben, Balassa Menyhárt fia István várában folytatta kiadói tevékenységét. Itt jelent meg *Postillájának* befejező, V. kötete (RMK I. 53.) ajánlása utolsó mondatában az előbbi adatoknak ellentmondó keltezéssel: „Noha kezdetet vala Sempten, De midőn ... meg kellett volna futamodnom: Vegeztet es kőlt Detrekő Varaba. XXij Feb: Anno Salutis M. D. Lxxjx.”

Február 22-én? Hát nem volt akkor Bécsben? A szöveget még Semptén kellett kinyomtatnia, s csupán az ajánlást csatolta eléje új helyén, azt pedig vagy Bécsbe utazásának reggelén, vagy előre, babonából, közeledő születésnapjára keltezte. Perneszi a bécsi fogság ügyében hozzá írt mérges válaszlevelében⁴⁸ szemére hányja, hogy máskor is élt az efféle pózokkal és hamis impresszumokkal, sőt még az *Ördögi Kisértetek* megjelenési helyét is koholta: „Az te ő rdögi kesertetről valo könyvednec a kezdetire im nem regen azt merted nyomtatni, hogy Sempten nyomtattad, kiben tudod hogy semmi ninch, mert tauol voltal semptetűl, midőn ez vy praefatiokat ki bochattad oly titoc helyen kinek igazan neuet meg sem merőd neuezni.”

Bécsi távolléte idején legényei matricáiból a kopott betűkészletet megújították, s az előszót, valamint a visszatérte után bécsi élményeinek hatása alatt írt utószót („Halaadas Istennek velem tött czudairol”) velük, a többi szövegtől eltérően s immár tisztán kinyomtatták. Mire hazaérkezett, kész volt a könyv.

Detrekő várában jelent meg legünnepélyesebb kiadványa, a fametszetes hangjegyekkel ellátott templomi énekeskönyve (RMK I. 195.) melyet 1582-ben a költségekről gondoskodó Balassa Istvánné kérésére - némely vers megváltoztatásával s egy-két horvát ének fordításával - állított össze. (Salmnak, valamint Bánffy Lászlónak, kinek szintén udvari papja volt, délzalai birtokairól kaphatta a horvát rigmusokat.) A könyvet az annak idején Huszár Gáltól Komjátiból kapott könyvdíszekkel ékítette. Alig van olyan levele, melyet legalább egy iniciáléval nem díszített volna.

Élete utolsó esztendejében, 1584 elején nyomdájával átköltözött a Detrekőhöz egy órányi járásra fekvő Rárbok (Rohrbach) faluba, hol - főleg a Balassák jóvoltából - földbirtokot és tágas házat szerzett. Mint földesúr a jobbágyaival szemben állítólag igen erőszakos volt, s azokat, akik katolikus templomba merészkedtek, kegyetlenül kalodáztatta.

Rárbokon fejezte be 1584. március 25-én prédikációinak egykötetes második kiadását (RMK I. 207.), az 1472 ívrétű oldalra sűrűn telenyomtatott ún. foliopostillát, az addigi magyar irodalom legterjedelmesebb kiadványát. Legfőbb pártfogójának, „Gyarmati Balassi István urfinak” ajánlotta. Tucatnál is több példánya maradt fenn, amiből a fentebb megpendített elmélet alapján arra következtethetünk, hogy nemigen olvasták. Pedig tetszetősség dolgában, keretes piros-fekete címlapjával, tiszta betűivel, szép szövegnyomásával vetekszik az énekeskönyvvel.

Sikerét vagy sikertelenségét már nem érte meg. Még 1584 első felében, 49-ik évében, a saját házában meghalt. Csodálatos, hogy ily rövid élet alatt mekkora munkásságot tudott kifejteni.

⁴⁸ Közli Ballagi Aladár nyomdászattörténete 58-59. lapján.

Balassa István szuperintendenst megillető temetést rendezett neki, s mint szeretett hozzátartozójának a detrekői vár tövében álló templom családi sírboltjában adott neki örök nyugalóhelyet, apja, Balassi Menyhért és anyja koporsója mellett. A gyászoló gyülekezet azzal a tudattal távozhatott a temetőből, hogy hála Bornemisának, Magyarországon győzött a reformáció.

Nyomdáját az özvegy, a negyedik feleség, Gyótay Erzsébet örökölte. Átköltözött vele Galgócsra és a volt hű segédre, Mantskovit Bálintra bízta.

Elhunyt férje termékeinek eladása nem sok gondot okozott neki, mert értékesítésüket még maga Bornemisza szervezte meg. 1936-ban az Országos Levéltárba került a Máriássy-család márkusfalvai levéltára⁴⁹ több Bornemisza-levéllel és egyéb idevonatkozó feljegyzéssel. Kiderült belőlük, hogy Bornemisza főbizománya a sógora, Máriássy Pál Szepes megyei alispán volt, ki a nyomda termékeit továbbadta albizományosoknak, köztük Kapi Ferenc sárosi főispánnak, nyomdászunk régi „tanuló paytas”-ának. Máriássy Pál halála után a főbizományt özv. Bornemiszané kérésére a fia, Máriássy Ferenc vette át. Előkelő gazdag földesurak, - sehogysem képzelhetjük, hogy a könyvekkel házaltak volna.

A példányokat „általagokban” (kis hordók) őrizték, cím szerint megkülönböztetett „bokrokban” (csomagokban). „Az öregbik két általaghba vagyon egyikbe-egyikbe” 16 *Postilla* V. (vagyis együtt 32 példány) és még 18 példány a *Postilla* IV-ből. „Az másik rendbeli ket kisebb általaghba” van 14-14 *Postilla* IV és 9 *Postilla* I. „Az harmad rendbeli ket kisebb általaghba” van 12 *Postilla* III, 8 *Postilla* II és 3 Telegdi-ellenes munka. Ezenkívül „az kys tonnaba” (hordóban) 12 katechismus és 3 postilla. Az állományról, eladásokról igen pontos elszámolást vezettek. Az özvegynek folyószámlája van náluk. Az első árakat még Bornemisza Péter szabta volt meg. Az öt *Postilla* együtt eredetileg tíz forintba került (kötetenként 1.5, 2, 2.5, 2 és 2 ft), később mérsékeltek az árat 8 forintra (1.25, 1.5, 2, 1.5, és 1.75 ft.) Az albizományosok (a környék papjai) bokronkint kedvezményesen kapták a kiadványokat, 10 forint helyett 6-ért, s Máriássyék részletesen feljegyezték, ki mit vett át:

„1590 in initio januarii adtam el az lapispataki plebanusnak az eőt rez postillat, kiert fizetett fl. 6 solvit - In martio adtam Aaron papnak Somosra az 5 rez postillat, kiert ados fl. - 17 Aprilis küldtem őcsemnek Andras uramnak egy Postilla III, kiert kell adni fl. - 1590 Maii, az octavakor adtam el a szeplaki predicatornak Post V fl. 6. Terniey Laszlonak Post. IV, fl 4 den 50. - Az eleot adtam Aaron papnak eot rez postilla keonywet, kinek az arraval ados.”

Bornemisza a nyomdából székéren továbbította a könyveket. 1578 márciusában a *Postilla* első négy részéből összesen 104 kötetet küld Máriássy Pálnak Márkusfalvára a következő sorok kíséretében: „Irja meg kegyelmed, hany emberre valo könyveket külgyek. En huszonhat emberre valot szantam mind az negy reszből, az mind egy ket szaz forint erő lenne. Ha szűkseg, az aprokbannis küldhetek. Tudom, hogy igen keves az ki gyönyörködnek bű szent iras olvasasba, sokan sokallyak is az irast is, az arrat is, azert nem küldők sokat, jollehet annyi utra ez is eleg terh egy szekernek... Ennekem Isten csak egy szekeret adot kivelis ... most is papyrosert iüttem volt raytok.”

S mivel hosszú útra ennyi könyv elég teher egy szekérnek, a rakományt alkalmasint stafétában küldi. Így 1580 februárjában, télvíz idején a könyveket egyelőre Galgócig küldi, Máriássy aztán vitesse onnan tovább.

⁴⁹ Ismertette Tolnai Gábor, MKSz 1937. - A leveleket közzétette Schulek Tibor, Prot. Szemle. 1937. febr. sz., 52-61. l.

Bizományosának nemcsak az árakra ad utasítást, nemcsak felhatalmazást ad árendményekre és tiszteletpéldányok ajándékozására, hanem gondja van reklámra is. „Im küldtem megis negy kötött kalendariumot, ossza ki baratinak. Kapi Ferenc uramnak is ket könyvet - az negyedik es ötödik rezt - es ket kalendariumot.” Amiből kiderül, hogy Detrekőn is adott ki magyar naptárt, melyről a könyvészet nem tud. Ingyenes szétosztásra szánta őket.

Más levele is fényt vet önzetlenségére. A *Postilla* önköltségi ára példányonként 2 forint, de „ha kedig nemelynek az is soknak tetszenek, szinten mint magaebol engedhet ked, hogy azt adja az mint akar. Csak Isten latja, inkább kevanom az hivek epületit az aranal... De ha ked ajandekon adna valamely barátjanak, nekem egy penzt se adjon ked.”

E gavallérosság ellenére sem fogytak a küldött példányok a kívánt mértékben. Félszázad múlva, 1633 decemberében, bizonyos Százady Ferenc könyvárus hagyatékáról jegyzőkönyvet vettek fel s ebben azt olvassuk: „Bornemisza Péternek könyvei az melyeket Detrekőben és Semptén nyomtattanak, az mely postilla könyvek vannak 230 darabokban, ... mely könyveknek az ára teszen egy summába 717 forintot 50 pénzt.”

Százady nem lehetett jó üzletember, hogy a már avult és az ellenreformáció világában korszerűtlen salabakterekért nagyobb árat szabott, mint annak idején maga a kiadó.

Irodalom. Schulek Tibor: Bornemissza Péter. Sopron-Bp.-Győr 1939. Uo. közli a 426-440. lapon az 1613-tól 1935-ig Bornemiszáról megjelent irodalmat, időrendben 48 művet, tartalmi kivonattal, bírálattal s ha szükséges, tárgyi magyarázattal. - Kanyaró Ferenc: Balassi Menyhárt árultatása. (MKSz 1906. 299. l.) - Gulyás statisztikus táblázatát ld. i. m. 256-257. l - Vö. még Gulyás Pál: A könyvkiadás Magyarországon a XVI-XVIII. században. (MKSz 1944. 100-133. l.) - Horváth János: (A reformáció jegyében) 407, 413-414. l. - Nemeskürty István kandidátusi értekezésének tézisei: Bornemisza Péter. Bp. 1959. MTA, 7 l. - Károly Sándor: Egy XVI. századi írónk nyelvéről. (Iskolai Nyelvművelő, szerk. Lőrincze Lajos. Bp. 1959. 381-391. l.)

Mantskovit Bálint

A neve különféle kombinációkra adott alkalmat. A lengyel szó „maczka” - ejtsd mancska - a. m. liszt; latinul „farina” vagy kicsinyítő képzővel „farinula” - lisztecske. A nevét magyarra „Molnár”-ral vagy „Molnárfi”-val lehetne fordítani. Lengyel alakjából arra következtettek, hogy Bornemisza Krakkóból hozta magával, hol 1570 táján - semptei letelepedése előtt - tanítványával, Balassa Bálinttal járt. Ám ekkor még nem volt meg a nyomdája, annak alapítása tervét munkái kiadására legfőljebb még csak latolgatta. Nincs bizonyítékunk arra sem, hogy Mantskovit Krakkóból jött Magyarországra. Neve - Farinola - Sztripszky I. 1816. sz. szerint egy állítólag Bécsben 1581 és 1582 közt megjelent, de címlapjától rég megfosztott unikumban fordul elő először. Ennek ajánlásában többek közt megemlíti, hogy Bornemiszának segéde volt, még pedig már Semptén s utána Detrekőben.

Én azt gyanítom, hogy mint tanult nyomdász az 1576. évi pestis elől menekült át Lengyelországból Magyarországra, hol azonban egyelőre nem tudott elhelyezkedni, mert a dögvész miatt Magyarországon és Erdélyben együtt ez évben csak három nyomda adott magáról életjelet s azt is vajmi gyöngét. Mindössze 4 hazai nyomtatvány összesen 95 levele maradt ránk 1576-ból.

A halálhullám lecsillapodása után találhatott Bornemisánál alkalmazást, mert ennek személyzetében, mint tudjuk, a pestis érzékeny veszteséget okozott. A semptei nyomdában szakíróink feltevése szerint mint szedő dolgozott. Ha ez igaz, akkor jól kellett tudnia magyarul. Bornemisza - jelentéktelen kivételektől eltekintve - magyarul írt, még pedig sokat, s nagy terjedelmű munkái gyors egymásutánban jelentek meg. Apróbetűs kusza kézírását nem könnyű elolvasni. Szedőjüknek gyorsan, folyékonyan kellett őket betűznie. Mantskovit valóban jó magyar nyelvismeretét egyébként saját előszavai bizonyítják. Szinte anyanyelve lehetne. (Magyarországra is talán éppen rokoni kapcsolatai miatt jött.)

Nyomdászai hozzáértését pedig a nevét viselő valamennyi munkája tanúsítja. Bornemisza, majd annak özvegye - személyes ragaszkodásán kívül - ezért becsülték annyira, hogy őt választották utódul.

A Mantskovit, és alkalmasint a Manskovits majd Mancskovics, valamint a Farinola Valentinus nyomtatványelőállítói név alatt bibliográfiáink 1581-től 1600-ig 14 kiadványt sorolnak fel. Köztük 10 magyar nyelvű (Sztr. I. 1816, 1822, 1851, 1852. és Szabó RMK I. 196, 208, 209, 236, 275, 316.) és 4 latin (1585-ből RMK II. 185; 1585-1599-ből pedig RMK II. 285, 295, valamint Sztr. II. 2493). Legjelentősebb terméke Károli Gáspár bibliafordításának vizsolyi kiadása; ez volt a század legterjedelmesebb és mondhatni leghasználtabb könyve.

Gulyás úgy látja, Mantskovit nálunk az első bérnyomdász, szemben a reformáció eddig tárgyalt nyomdavezetőivel, kik az „apostolkodó” tipográfusok csoportjába tartoznak. (Ezt csak mint Gulyás egyéni véleményét és szóhasználatát említem meg.)

Mindjárt legelső ismert nyomtatványa több kérdőjelet vet fel. Az ívrétű 450 oldalas könyv egyetlen példányban létezik még, s nincs meg a címlapja, melyen esetleg a megjelenés helyét és évét feltüntető impresszum lehetett. Liturgikus tartalma miatt a könyvészetünk *Evangéliumok és epistolák* címen vette jegyzékbe. Sztripszky (I. 1816.) bécsi nyomtatványnak tartja a kolofonjában említett bécsi kiadója miatt: „Excudebat Valentinus Farinola Impensis Erhardi Hilleri ciuis ac Bibliopolae Vienensis.” Viszont Gulyás és az őt követő Schulek szerint Detrekőben jelent meg, Bornemisza típusaival. Gulyás ehhez magyarázatként azt fűzi, hogy Mantskovit mint a Bornemisza-nyomda művezetője a maga szakállára, önálló vállalkozásban dolgozott a bécsi kiadónak.

A megjelenés idejét nagyjában Mantskovit ajánlásából meg tudjuk határozni. A könyvet özv. gr. Krusith Jánosné Pálffy Katalinnak dedikálta, s Krusith lipcsei főispán 1581-ben halt meg, özvegye pedig a következő évben újra férjhez ment Illésházy Istvánhoz, a későbbi nádorhoz. Az ajánlás kelte tehát az első férj halála utáni s a második házasságot megelőző időre, 1581 második és 1582 első felére közti hónapokra eshet.

Megköszöni benne, hogy az asszony a gazdáját támogatta: „Nagysagos Asszonyom, noha en magam esmeretlen voltam Nagysagodnal, de amidőn az en uramat Bornemisza Petert Semp-tenis, Detrekőbennis tengetne Nagysagod az könyvek nyomtatásában, akkor en is reszeltettem Nagyragod jó teteleiben...”

E sorok megint azt bizonyítják, hogy a felekezeti ellentétet az időben még nem érezték át oly öntudatosan, mint ahogy ma Bornemisza káromlásából gondoljuk. Krusithné édestestvére volt Pálffy Miklósnak, a leghevesebb ellenreformátorok egyikének.

A könyv egyébként utánnyomat, 2. kiadás volt. Eredetije, miként az ajánlásból megtudtuk, Kolozsvárt jelent meg, de elveszett, s az egykor népszerű, sokat használt templomi olvasmány létéről Sztripszky leírásából kaptuk az első hírt.

Mantskovit e kiadványát idegen tollal ékesítette abban is, hogy nyomdászjelvényeül a debreceni zászlós bárányt választotta.

Vitás kérdés, hol és mikor kezdte meg, illetőleg folytatta önálló működését? Szabó Károly az ő nevét viselő ama nyomtatványokat, melyek a nyomda helyét nem közlik, galgóciaknak vélte. Eszerint hamar elvált gazdájától és önállósult. De tényleges galgóci impresszumot vagy kolofont 1584 előtt nem ismerünk. Gulyás Szabóval ellentétben azt hitte, saját kiadványait eleinte Bornemisza eszközeivel állította elő, sőt bizonyos társas viszonyt képzelt köztük, s a „Bornemisza-Mantskovit-nyomda” című fejezetében a két tipográfust közös keretben tárgyalja. A Krusithnének ajánlott Evangéliumok és Epistolák-on kívül azonban csak egy Mantskovit-nyomtatványról bizonyos, hogy még Bornemisza életében jelent meg. Ez az 1582. évre kiadott s elül-hátul csonka unikumban fennmaradt csillagászati naptár: *Iteletet Az eg forgasa szerint ez MDLXXXII. Esztendőre. Az Krakai Fő Academicianac Astrologusa Slouacius Peter nec Irasabol: Magyarra forditatott. Niihol Sliuonius Mathe irasabol meg elegyitet.* (RMK I. 196.). A Sasinban lakó Czobor-testvéreknek szóló ajánlás megnevezi kiadóját, „Mantskovit Balint Konyw Nyomtato”-t és dedikálásának keltét: „Költ szent Mathe napian ... 1581. esztendőbe.”

Ekkor Bornemisza mindenesetre Detrekőben működött; de vele volt-e még Mantskovit? Szögletes, kissé torz illusztrációi nem tartoztak Bornemisza állagához, s Mantskovit később, volt gazdája halála után, mikor ennek felszerelése az ő birtokába került, csak ritkán használt a Bornemisza-nyomdából származó könyvdísz. Inkább a sajátjait. Ez a tény Szabó álláspontját látszik erősíteni.

Máriássynak, Bornemisza oly pontos és megbízható főbizományosának egyik levele 1580-ra érvényes naptárt is említ, s erről Schulek (131. 1.) azt véli, „lehetséges, hogy Mantskovit neve alatt jelent meg”. Feltevésével nem kell foglalkoznunk, mert e kalendáriumból nem maradt példány.

Egyéb Mantskovit-nyomtatvány a detrekői-rárboki időszakból nem jön tekintetbe. 1581/82 óta két év telt el, míg a galgóci nyomda tényleges életjeleivel találkozunk. Csak 1584-ben válik Mantskovit önállósága bizonyossá. Ez viszont Szabó álláspontja iránt kételyeket támaszthat bennünk. Gyanús, hogy saját nyomdában két éven át nem termelt volna, noha ez sem érv, mert tudjuk, mily sok kiadvány tűnt el nyomtalanul.

Mantskovit Bornemisza hátrahagyott felszerelésével azért költözhetett a Nyitra megyei Vág menti, háziipari hímezéseiről, valamint gyümölcs- és szőlőtermeléséről híres Galgócra, mert ott Thurzó Elek protestáns tanítóktól vezetett iskolát alapított, hol a nyomdász tankönyvek kiadásával és árusításával könnyebben tarthatta el családját. Csák Máté egykori várának és parkjának feudális urai most az Ujlakyak voltak, kik szintén rokonszenveztek Bornemiszáék hitével. A nyomdász elhelyezkedésére mégsem tőlük kapott ingyenes szállást, hanem a 120 év előtt alapított ferencrendi kolostorban. Ennek tulajdonosa ugyanis kislány-kora óta kedves ismerőse s valószínűleg a saját lányának semptei játszópajtása: az átköltözés idején 17 esztendő Salm-leány, Julius gróf és néhai Thurzó Erzsébet gyermeke, „gróf Anna”, kinek egyik kiadványát, Rauscher Jeromos ájtatossági könyvét ajánlotta.

Megint sok a bizonytalanság. Bornemisza özvegye is Galgócra költözött, s e tény felveti a számunkra megválaszolhatatlan kérdést, vajon Mantskovit csupán mint bérlő, vagy mint az özvegy művezetője vitte magával volt gazdája műhelyét, vagy pedig - a kiadványok kivételével - megvásárolta-e a hagyatékot, esetleg részletfizetésre?

Az is kérdéses, hogy helymegjelölés nélküli ismert nyomtatványai még Detrekőben jelentek-e meg, vagy már Galgócon? Az egyiknek címlapja elveszett, s Szabó Károly (RMKI. 208.) szerzőjét Sibolti Demeterben, a Bornemiszát elítélő semptei vészbíróság egyik tagjában vélte felismerni, s találmra a *Vigasztaló Könyvecske* címet adta neki. Irodalomtörténészeink azóta megállapították, hogy Bornemisza *Negy Könyvecske*-jének (Sempte 1577. RMK L 138.) utánnomata, s első darabja a Bock-Balassa Bálint-féle *Füveskertecskének* 3. vagy 4. kiadása, harmadik (Bornemiszánál negyedik) darabja pedig Heltai *Vigasztalo Könyvecskéjének* néhány szakasza. Miután a Balassa Istvánnak szóló ajánlása Detrekőben 1584 Szent Iván napján kelt, Gulyás detrekői nyomtatványnak tartja.

Sibolti Mantskovit egy másik nyomtatványán is szerepel. Ez, a *Lelki Hartz* (RMK I. 209.) már valóban e szerző munkája, mert 1584-es évszámmal ellátott címlapja is megnevezi, kolofonja pedig közli, hogy „Nyomtatta Mants: Bálint.” Szabó Károly szerint galgóci, Gulyás szerint detrekői nyomtatvány.

Kétségtelenül galgócinak tekinthető a „gróf Anna”-nak dedikált kis hittan (Sztr. I. 1822.), mert utolsó sora „Költ Galgotzrol szent Marton napian 1585”. Címlapján a szerzőnév helyén „Mancskovics Bálint” áll, de maga a cím azt mondja *Az Kereztveni Tvdomannac fő agairol valo szükséges Könyvecske, melly ... hvszonket agba rendeltetett Hieronimus Rauscherus Mester által*. Vagyis, Mantskovit csupán fordítója volt. Előszavát a galgóci lelkipásztor írta, azt állítva, hogy ő bírta rá nyomdászunkat a fordításra, noha látta „a Magyar szolas folyasaban valo Fogyatkozasat”. Lehet, hogy Mantskovit kiejtése idegenszerű volt, de a szöveg magyarsága kifogástalan.

A tizenketted réttű kecses könyv minden lapját szedhető körzetekből összeállított keret szegélyezi. Mantskovit Galgócon szerette az ilyen bájos könyvalakot, s mind a *Vigasztaló Könyvecskét*, mind Sibolti *Lelki Hartzát*, mind a Rauscher-féle hittant Bornemisza lapkeretével díszítette. Egyéb ékítményei - mondja Soltészné - 16. századi külföldi kiadványokban teljesen azonos formában kerülnek elénk, ami kétségkívüli bizonyítéka annak, hogy lenyomatuk klisékről készült. Inicialéit lipcsei, rostocki, dillingeni és wittenbergi nyomtatványokban látjuk viszont, záródíszeknek egyike pedig Heidelbergben és Lipcsében fordul elő. Jacobus Lucius rostocki és helmstedti üzemében gyártották őket, tőle kerültek Magyarországra.

Feltehetően még más galgóci nyomtatványai is voltak. Egyiknek, Kyrmesser Pál latin hittanának (RMK II. 185.) címét Cornides Dániel a 18. század végén lejegyezte, de ránk nem maradt példánya.

1587 novemberében még Galgócon tartózkodott. E hó 20-án a pozsonyi kamara felkérte, utazzék Nyitrára az elhunyt Mossóczy Zakariás püspök hátrahagyott könyvtárának felbecsülésére, a becslést azonban december elején Petrus pozsonyi könyvárus végezte. Úgy látszik, mégsem tartották ildomosnak, hogy katolikus főpap hagyatékával protestáns embert foglalkoztassanak.

Egy évvel később már nem Galgócon működött. Pápai Páriz többször idézett versében megírta:

„Etsedi Bátori István Ur hogy érté,
Vizsolyba a Nyomtato-műhelyt viteté.”

Néhány felsőmagyarországi főúr, Ecsedi Báthori István országbíró, Rákóczi Zsigmond egri várkapitány s Vizsoly földesura, a későbbi erdélyi fejedelem, Homonnai Drugeth Bálint zempléni főispán és Mágocsy Gáspár földbirtokos kecségető ígéretekkel felszólították, költözzék át nyomdájával az Abaúj megyei kisközségbe, hol a szomszédos Gönc pecsétgyűrűs

lelkészének (- ez megkülönböztető rang volt -), Károli Gáspár kacsavölgyi esperesnek bibliafordítását kívánták megjelentetni. Előzőleg Gutgesel bártfai nyomdászra akarták e feladatot bízni, de az nem merte a királytól kapott s amúgy is megtámadott privilégiumát a híres református prédikátor munkájának kiadásával veszélyeztetni. Maga Báthori is belátta, hogy Bártfa túlságosan szem előtt van, s a jelentéktelen kis Vizsoly biztosabb helynek látszott az országúton fekvő Göncnél is. Rákóczi Zsigmond pedig a faluban a templom falához ragasztott egyik toldaléképületét ajánlotta fel a nyomda és ennek emberei elhelyezésére.

Szakíróink szerint a pártfogók új betűket és papírt hozattak Németországból. Az utóbbi adatot nem hiszem. A Felvidék elég papírt termelt, s nem volt szükség drága importra. A betűrendelés igaz lehetett, mert Mantskovit Vizsolyban valóban új betűkkel dolgozott. Úgy képzem, a szállító megküldte a bélyegzőket, a nehéz fémeket azonban a nyomda közelében szerezték, s a készletet helyben öntötték meg. Három-négy levélnyi szöveghez elegendő mennyiséggel Mantskovit megkezdhetette működését, s munka közben tovább folyt a készlet kiegészítése.

A vizsolyi megbízás elfogadásával más tekintetben is gyarapodott Mantskovit felszerelése. *Index Biblicus*ában panaszkodik új szedőszekrényére. Jost Amman metszetén megfigyelhetjük, hogy az akkori szedőszekrények éppúgy rekeszekre voltak osztva, mint ma, s a betűk nem az ábécé rendjében, hanem úgy voltak elosztva, hogy a leggyakoribbak a szedő keze ügyébe essenek. Csak a számok típusaival volt valami hiba. Mantskovit azzal menti a számhibákat, hogy „az quotac ... renduel egymás mellett feküsznek”.

Kliséállománya is gazdagodott. A Vizsolyi Bibliában a régi Bornemisza-féle iniciálékon kívül többnyire lombdiszes újakat látunk. S szemünkbe ötlük néhány eredeti fametszete. Átutazó, illetőleg odahívott fametszővel csináltathatta őket. Az első a vörös nyomású fő címlapon Magyarország két griff által tartott címere, a második az első rész utolsó levelének hátlapján - és nagyobb kivitelben a harmadik rész címlapján - Mantskovit új (harmadik) mesterjegye, mely Sigm. Fayerabend frankfurti kiadóét utánozza: kürtbe fúvós pálmaágat lobogtató fiatal Fáma-istennőt ábrázol. (Két előző mesterjegye is utánzat volt: az első genfi nyomtatványok horgonyra csavarodó kígyója, a második a debreceni Agnus Dei.)

Trócsányi Zoltán mutatott rá arra, hogy a *Vizsolyi Biblia* döntötte el a magyar helyesírás fejlődését. Mantskovit ugyan átvette Bornemiszaét, aki viszont Heltaiét követte, de a *Vizsolyi Biblia*, mint a következő emberöltő legolvasottabb könyve, általános uralomra segítette. Minden református prédikátor és hívő azt olvasta, az iskolában is azt tanították. Előbbi, a könyvek ritkaságára és gyakoriságára tett megjegyzéseimmel ellentétben, belőle maradt a legtöbb 16. századi példányunk, a kiadás maximumot elért nagy példányszáma következtében.

Helyesírásának alapelveit idézeteimben szemléltettem: a *k*-hangot a szavak elején és közepén *k*-nak, szóvégén *c*-nek szedték. A *c*-hang jele *tz*, a kettős *k*-é *ck*. Az *u*-betűt a szó elején *v*-nek, a *v*-t vagy *w*-t *u*-nak olvasták. A magánhangzóknál kezdenek szórványosan divatba jönni az ékezetek: *a, á, e, é, o, ó*. Az *ö* meg *ü* jele *ô* és *û*. Néhol lengyel hatásra használja a farkincás *ę*-t *é* helyett (terietec = térjetek.) Sajnos, helyesírását sok sajtóhiba zavarja. Azzal menti őket, hogy „idegen nemzet vagyoc”.

Nem foghatott mindjárt a Biblia kiszedéséhez, mert az elaggott Károli még javítgatta szövegét. Ezért egyelőre jövedelmező aprónyomtatványokat készített, pl. templomi istentisztelet alatt olvasandó rövid evangéliumrészleteket (Sztr. I. 1851.) és egy fenn nem maradt naptárt. Az utóbbival kevés híján bajba került. Rudolf király elrendelte az „új naptár” bevezetését, de Mantskovit még ónaptárt nyomtatott, mert felekezete papjai és hívői ilyenhez igazodtak. Emiatt Ernő főherceg királyi helytartó 1589. március 3-i kelettel a szepesi kamaránál eljárást indított ellene: „Megtudtuk, hogy bizonyos menekült könyvnyomtató Vizsolyban szabadalom

nélkül s őfelségének rendelete ellenére elavult kalendáriumot és több efélét nyomtat... Kobozzatok el a betűit és könyveit...” A kamara a főhercegi leiratot leküldte Rákóczi Zsigmondnak, aki azonban a rendelkezést nem hajtotta végre, hanem felszólalt ellene. Különösen az az érve hatott a főhercegre, ha a nyomdászt elűzné, a Biblia kiadására szövetkezett főurak a saját „ne nyúlj hozzám”-váraikban adnának neki szállást és munkalehetőséget, ami a rendelet kibocsátójának tekintélyét aláásná. A főherceg hallgatott, nem erőltette tovább a dolgot.

1589. február 1-én Mantskovit hozzáfoghatott néhai Bornemisza Péter kedvenc tervéhez, a biblia magyar fordításának kiadásához. Volt gazdája 11 éven át folytatott levelezést érdekében, de az elven, a szándékon nem jutott túl. Hatalmas feladat, Károli - miként maga mondja - 3 éven át fordította. S ehhez Horváth János megjegyzi, a fordítás nyelvének vizsgálata arra vall, hogy négy-öt segítőtársa volt Károlinak: Pelei János gönci iskolamester, Thuri Mátyás szántói, Czeglédi János vizsolyi, Huszti Imre gönci prédikátor és Károli Mihály, a fordító, szintén teológiát tanult testvéröccse. Három-négy év alatt egyetlen ember nem fordíthatná le az egész bibliát. A sietség így is meglátszik rajta.

A mecénások a nyomtatás idejére Károlit tették meg a nyomda „főigazgatójának”, de öregsége miatt nemigen rándulhatott át Vizsolyba, s helyette Pelei János segédkezett a mű sajtó alá rendezésében. A kéziratot részletekben s Károli izeneteivel és leveleivel a Göncön tanuló 14-15 éves Szenezi Molnár Albert, a későbbi hanaui második és oppenheimi harmadik kiadás (1608 és 1612) közrebocsátója vitte át Vizsolyba. Hamui dedikációjában visszaemlékezik, nemegyszer hallotta Károlit felsóhajtani, csak addig éltesse Isten, míg a Biblia megjelenik, akkor örömet fog meghalni. Megemlíti a fordítás közben folytatott szótári tanácskozásokat is.

Károli ajánlása a Magyarországon és Erdélyben élő uraknak, nemeseknek, híveknek és prédikátoroknak szól. Van néhány jellemző mondata, melyet érdemesnek vélek idézni: „Bizony az Heltai Gáspár munkája es az Melius Peteré bizonsagot téssen arról, hogy talattatac volna ollyac az előtt is, kit a munkat nem restellettéc volna, ha az feiedelmec arra gondot viseltec volna...” És: „egyebec vigyenec aranyat, ezüstöt, drága kőueket. En azt uiszem az mit uihetec: tudni illic Magyar nyeluen az egész Bibliát, mellyet eleitől fogua sokan igyekeztec offeralni, de űghöz nem uihattéc”.

A közel két és félezer oldalas ívrétű könyv nyomtatása - Harsányi András és Horváth János becslése szerint 700-800 példányban - másfél évig tartott, 1590. július 20-án fejezték be. Ha valóban 800 példányban jelent meg, 480.000 ívet kellett nyomdászainak összehajtani és rendezni, ehhez pedig tégelyes sajtójukon közel kétmillió nyomást végezniök. A napi teljesítmény mintegy 6400 nyomás. Vajon hány sajtójuk lehetett?

Pontos számadatok hiányában csak sejthetjük a nyomda felszereltségének gazdagságát. Erre vonatkozó következtetéseinket az is alátámasztja, hogy a fennmaradt példányok közt vannak eredeti kötésben levők is, még pedig egyformán kötöttek. Úgy látszik, hogy könyvkötészeti felszerelése is volt, de ez nem működött állandó alkalmazottakkal, hanem Mantskovit csak a nagy teljesítmény befejeztekor hívta át Kassáról az ottani könyvkötőmestert, a Nürnbergből származó Endtner Mihályt, kitől egy 1594-ben kelt s Mantskovitnak címzett nyugtát ismerünk.

A kiadás hamarosan elfogyott. Károli a példányok elraktározására toldalaképületet emeltetett a vizsolyi templom melletti nyomdaház mellé, s ebben másfél évvel a mű megjelenése után már csak 20 példányt leltároztak, melyet a hatóság átadott az elhunyt Károli Gáspár lányának, Katának. 1596 után már új kiadás volt készülöben, de csak töredékes próbanyomat maradt fenn belőle. Betűi azonosak az első kiadásával, de szedése tömörebb, s kevesebb benne a sajtóhiba. Az eredeti félreszedéseiből később Szenczi Molnár sokat kijavított, de sokat is bennfelejtett, sőt számukat újabbakkal szaporította.

Szenczi Molnár - írja Tótfalusi *Apologia Bibliorum*-ában - annyira tisztelte Károlit, hogy nem mert szövegéhez nyúlani. Pedig Károli néha nem tudta magát elhatározni, fordítása melyik változatát válassza, s mindkettőt közölte azzal a szándékkal, hogy majd később dönt, s akkor az egyiket törli. De aztán megfélemedezett róla, vagy nem talált más megoldást s mindkettőt meghagyta, - az egyiket zárójelben.

Károli fordítása 1590 óta máig több mint 300 kiadásban jelent meg.

Mantskovit a Biblia után csak néhány kisebb terjedelmű nyomtatványt tett közzé. Elég lesz közülük egyet megemlítenem. Az 1593-ban kibocsátott és hálája jeléül Rákóczi Zsigmondnak ajánlott *Index Biblicus* (RMK I. 275.) ő maga fordította németből magyarra. Harmadik mesterjegye kisebb szabású változatán kívül klisírozott fejléccel és két új iniciálékészletbe tartozó díszkezdetűbetűkkel ékesítette.

Vita tárgya, mikor halt meg? Egyesek szerint 1597 húsvétja táján, Szabó Károly azonban Gönczi István latin *Panharmoniját* (RMK II.295.) még az ő termékének tartja. A 286 oldalas 4° könyv impresszuma valóban megnevezi: „Visolij ex officina typographica Valentini Mantskovit Anno 1599.” De ez csak a műhelyre vonatkozik. Lehet, hogy a kivitelező már örököse, volt segéde és lányának férje, Klösz Jakab volt, aki 1597 tavaszán Vizsolyról Bártfára költözött, s lassan, részletekben a nyomda felszerelését is odavitte. A *Panharmonia*t a még hátramaradt készlettel nyomhatta.

Irodalom. Gulyás Pál i. m. 170-180. l. - Ua: Mantskovit Bálint, a vizsolyi biblia könyvnyomtatója. (Protestáns Szemle 1929. 455-465. és 584. l.) - Ua.: Nyomdánk belső élete. (ItK 1948. 1-18. l.) - Sch. Gy. (Schönherr Gyula): Ki volt Farinola Bálint? (MKSz 1895. 371-372. l.) - Novák i. m. II. köt. 83-84. l. - Fitz J.: A vándornyomdák. (Magyarságtudomány 1943. 25-26. l.) - Szentkúty Pál: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Bp. 1940. 97. l. - Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp. 1935. 14. l. - Károlyi-émlékkönyv. Szerk. Vasady Béla. Bp. 1940. (Ebben: Csontos József: A Vizsoly Biblia nyelvéről. 97-101. l.) - Bod Péter: A Szent Bibliának története. Szeben 1748. 146. l. - Iványi Béla: Gönc mezőváros története. Karcag 1926. - Harsányi István: A magyar biblia. Bp. 1927. 55. l. - Károlyi Gáspár: A vizsolyi Biblia előjáró beszéde. Incze Gábor tanulmányával. Bp. 1940. - Harsányi István: Eddig ismeretlen adatok Károlyi Gáspárról. (Sárospataki Református Lapok 1927. 49. és 54-56. l.) Harsányi András: Károlyi Gáspár életmunkája. Bp. 1940. - Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. 19-20. l. - Horváth János: A vizsolyi biblia a magyar reformáció zászlaja. (Evangélikus Élet 1953. 24. sz.) - Ua.: A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp. 1957. 316-323. és 412. l. - Kemény Lajos: A vizsolyi biblia könyvkötője. (MKSz 1900. 335. l.) - Károlyi-émlékkönyv. Szerk. Kenessey Béla. Bp. 1890. - A Károlyi-biblia 300-ados örömnepének emlékkönyve. Szerk. Radácsi György. Bp. 1891. - Havrán Dániel: Adalékok a régi magyar irodalomhoz. I. Ismeretlen biblia-töredék a XVI. század végéről. (MKSz 1901. 68-69. l.) - Krompecher Bertalan: A vizsolyi biblia ismeretlen, 1600 körüli kiadásának újabb töredéke. (MKSz 1927. 160-161. l.) - Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. II. közlemény. Az Index Biblicus. (ItK 1923. 25. l.)

Bártfa

Öreg, de tiszta emeletes házai régi gazdagságáról regélnek. Egykori jólétét két körülménynek köszönhetette: iparának és forgalmi központ voltának. Iparából bennünket e könyvünkben elsősorban a papírgyártása érdekel. Városi levéltára egyik 1532-ben keltezett iratának vízjegye a magyar címerből vett kettős keresztet ábrázolja, koronázott címerpajzson. Ez nem készülhetett külföldön, s előállító malmának 1532 előtt kellett létesülnie. Mindenesetre megelőzte az 1546-ban Fuchs és Benkner által alapított brassói papírmalmot.

Bártfa kereskedelmi fontosságát az biztosította, hogy a Krakkóból Magyarországra, Pozsony és Kassa felé vivő út első szétosztó állomása volt. Emiatt híres posztókereskedelem főhelye lett. Jelentős a vendéglátó ipara is, - a krakkói egyetemen tanuló magyarországi ifjak itt szálltak meg átutaztukban, s itt tartott pihenőt az a sok szellemi kiválóságunk (pl. Bornemisza, Balassa Bálint) és az erdélyi diplomaták, kik a lengyel fővárosba igyekeztek, vagy onnan jöttek. Nagyrészt németül beszélő lakosságának jólétét az tanúsítja, hogy felvidéki városaink közt Pozsony és Kassa után Bártfa fizette a legtöbb adót.

16. századi népéből leginkább három név cseng ki a mi korunkig: Eck Bálinté, Stöckel Lénárté és Gutgesel Dávidé. A krakkói egyetemet végzett Eck a bártfai protestáns iskola alapítója és első igazgatója, Stöckel ez iskola tanára, majd rektora, Luther és Melancthon barátja, a reformációt terjesztő számos latin könyv szerzője, Gutgesel pedig hű tanítványuk és kiadójuk, a város szenátora, bírása és nyomdájának megalapítója. Gutgesel családja 1463 óta szerepel Bártfa levéltári irataiban.

1570-ben Gutgesel még fiatal ember. Stöckel örökösei Boroszlóban ez évben megjelent *Apophthegmata illustrium virorum* (RMK III. 607.) Bártfa előjáróságához intézett ajánlásukban, hálából a kiadásban való közreműködéséért „optimus iuvenis”-nek, kiváló ifjúnak nevezik.

A bártfai iskola elvégzése után a bécsi egyetem hallgatója, s Bécsben tanulta a nyomdászatot is, melyet aztán mint tanonc több külföldi városban gyakorolt. Mindezt a bártfai városi tanácsnak a nyomda privilégiuma érdekében Rudolf királyhoz intézett felterjesztéséből tudjuk. Egyik mestere a boroszlói Crispinus Scharfenberg, kinél Stöckel előbb említett munkáját rendezte sajtó alá, s aki a hazautazás költségeire 8 tallért és 2 garast kölcsönzött neki. Gutgesel adósságok dolgában feledékeny ember lévén, Scharfenberg 1576 novemberében Bártfa polgármesterétől ez összeg behajtását kérte.

Külföldről visszatérve, Bártfán eleinte mint könyvkereskedő élt. Kérdemelte magának a köztiszteletet, s 1578 óta polgártársait mint „centumvir” képviselte a város tanácsában, az viszont pályáján támogatta. A lutheránus plébános közbenjárására 1578 március elején 40 forintnyi s 1579 elején újabb 50 forintnyi kölcsönt kapott a várostól tervezett nyomdája berendezésére. A műszereken és nyomdai bútorokon kívül többféle nagyságú antiqua, fraktúr és görög típusokkal, továbbá fejlécekkel, záródíszekkel és iniciálékkal szerelte fel magát.

Első kiadványa, még 1578-ban, Stöckelnek több mint 500 oldalas *Formvlae concionuma* (RMK II. 143.), s e latin munkát a következő évben Gogreff kassai lelkész német vitairata (RMK II. 150.) és utánnyomatként egyik legterjedelmesebb (650 oldalas) kiadványa, Kulcsár György alsólendvai lelkész *magyar Postillája* követte (RMK I. 150).

Ekkorára nyomdászattörténetünk szokott vészfelhői már gyülekeztek feje fölött. Rudolf király 1579. február 8-án körrendeletet bocsátott ki, s ebben mindazoknak a nyomdáknak bezárását és felszerelésük, valamint nyomtatványaik elkobzását parancsolta meg, melyeknek mesteriségük gyakorlására nincs külön császári-királyi engedélyük. A körrendeletet a győri püspök küldte a Rudolf uralma alá tartozó magyarországi városoknak.

Bártfa tanácsa nyomdásza pártjára állt. Felterjesztésében arra hivatkozott, hogy Gutgesel mindeddig csak iskolakönyveket (Donatust, tanodai szabályokat, irodalmi szemelvényeket) és naptárakat nyomtatott - mindezekből példányt nem ismerünk -, továbbá teológiai munkát, de azok közt nincsen sem szentháromságtagadó, sem szakramentárius, sem újrakeresztelő, s egyik sem bántja a felsőmagyarországi öt városnak I. Ferdinánd által jóváhagyott hitvallásait. Hangsúlyozza, hogy a városnak szüksége van nyomdára, s Gutgesel ennek vezetésére a legalkalmasabb személy. Ha nyomdáját elvonnák, átkelne a lengyel határon, s onnan akár

heretikus könyvekkel is eláraszthatná a magyarországi könyvpiacot. Jobb, ha a bártfai hatóság felügyelete alatt működik. Végül kéri, állíttassa ki az uralkodó a továbbműködéshez nélkülözhetetlen privilégiumot.

A kormány elfogadta a felterjesztés indokait, de az engedély kiadása a bürokrácia szokott lassúsága miatt öt évet késett. Ernő főherceg 1584 augusztusi kelettel küldte meg. Ez volt Magyarországon az első nyomdai privilégium. Közben Gutgesel folytathatta tevékenységét. Furcsa azonban, hogy ez éppen az engedély kézbesítése idejében szakadt meg. 1584-ből és 1585-ből nem maradt ránk bártfai nyomtatvány. Az immár törvényesített nyomda használatlanul hevert volna? 1585 vége felé ugyan a kassai tanító levélben megemlíti, hogy az ottani jegyző halálát sirató gyászvers Bártfán sajtó alatt van (MKSz 1918. 79. 1.); de példányt nem ismerünk belőle. Gutgesel ez időben mással volt elfoglalva, Bártfa bírójává választották meg. A főtéren álló, 1501-ben épített gótstílú városházán (a mai Városi Múzeum épületében) volt a hivatala, melyben ő is meg a tanács többi tagja - miként Révai Nagy Lexikona Bártfáról írt cikkében olvasható - a régi rómaiak köntösében járt. Ez volt a szolgálati egyenruha.

1586-ban már megjelent két német aprónyomtatványon kívül egy terjedelmesebb latin teológiai vitairata (RMK II. 191.), s ennek kiadási költségei támogatására Bártfa városa 5 forintot elengedett a feledékeny Gutgesel régi adósságából. 1587-ből is fennmaradt egy kis német aprónyomtatványa (Sztr. II. 2480.), de a következő két évből ismét semmi. Úgy látszik, még mindig a hivatala vette igénybe.

Pedig 1588-ban ismét villámcsapás fenyegette, - ugyanaz, melyet Mantskovitnál láttunk. Gutgesel is a régi időszámítást követő naptárral, melyben egyháza gyakorlatát követte, bősztette fel a kormányt, s Rudolf Prágából 1588 augusztus végén kelt rendeletében felszólította a várost, hogy a nyomdát szüntesse be. Gutgesel azonban nem hiába viselt magas közigazgatási tisztséget. Mesterségét 1590-től fogva fokozott buzgalommal folytatta, sőt felszerelését is felfrissítette. Bécsből már korábban elhívatta Sultzer Salamont, a 25 éves hochstedti betűöntőt, aki Bártfán Gutgesel házában 1589 novemberében három új típuskészlet öntésével készült el.

Gutgesel hátralevő évtizedének még két kiemelkedő eseménye volt. Az egyiknek csupán szemlélője és csendes résztvevője: 1590-ben tartották „a magyar Wittenberg”-ben a hazai protestánsok első általános zsinatát. A város ekkor érte el fénykorát. Utána az ellenreformáció óta egyre csak hanyatlott. A mai Bártfa is csupán emléke 16. századi múltjának. A másik esemény, hogy 1598-ban a pozsonyi országgyűlésen mint szenátor ő képviselte szülővárosát. Meghalt 1599. augusztus 21-én.

Termése - amennyire a hiányos bibliográfiákból megállapítható - 22 évi nyomdászati működése alatt mintegy 51-53 kiadvány. Cím szerint ismerünk belőlük 30 latint, 9 németet és 12 magyar nyelvűt. Utóbbiak közt az első és utolsó Kulcsár *Postillájának* változatlan 2. és 3. kiadása (RMK I. 150 és 288.) Egyéb magyar nyomtatványai: Bock-Balassa *Füveskertecskéje* (RMK I. 162.), Slovacius két csillagászati naptára (RMK I. 201. és Sztr. 1814.), Huszti verses széphistóriája (Aeneis, RMK I. 185.), egy templomi énekeskönyv (RMK I. 267.), egy imakönyv (RMK I. 318.) és négy bibliai, illetőleg történelmi tárgyú aprónyomtatvány (RMK I. 317, 319, 320. és 321.). Valamennyi egyszerű emberek számára írt népkönyv. Velük szemben német kiadványainak többsége hitvitázó röpirat, a latinok pedig részint magasabb színvonalú teológiai munkák, részint iskolakönyvek. A fennmaradtak együttes terjedelme 3042 latin, 2295 magyar és 556 német oldal.

Utolsó évében egy-egy német és latin könyv (RMK II. 266. és Sztr. II. 2494.) nyomdászául nem David, hanem Daniel Guttgesellt nevezi. Fia-e, de annak máshol nincs nyoma, vagy a szedő vagy címleíró elnézése? Sztripszky nyomdász indexében e változat miatt a műhelyt „Guttgesel Dávid és Dániel” nyomdájának nevezi.

Gutgesel termékei kedvező tipográfiai benyomást keltenek. Másunnan beszerzett betűi gondos metszésűek, öntésük pedig, különösen Sultzeré, igen tiszta. Eredeti illusztrációja egyetlen egy sincs, viszont iniciálékban és záró metszetekben gazdag. Azokat is mint kliséket külföldről, Lucius rostocki és helmstedti üzeméből szerezte be. Sávozott levelekkel körülvett négy iniciálékészletének díszbetűi előfordulnak lipcsei, frankfurti és helmstedti kiadványokban. 36 könyvében ismételt 15 záródíszét is viszontlátjuk heidelbergi, ingolstadti, lipcsei, frankfurti, kölni és bécsi, valamint vizsolyi és századvégi kolozsvári nyomtatványokban, melyek nyomdászai szintén Lucius fogyasztói közé tartoztak.

Soltészné összehasonlító módszerrel helyre tudta igazítani Szabó Károly két tévedését: az impresszum nélküli RMK I. 335. nem debreceni nyomtatvány, mint Szabó vélte, mert két iniciáléja bártfai nyomtatványokban gyakori, de nem fordul elő Debrecenben. Hasonlóképpen RMK I. 352. nem jelenhetett meg Kolozsvárt, mert első iniciáléja és záródíszé Gutgeselé. Ezzel a bártfai magyar kiadványok számát kettővel szaporította.

Bártfán Gutgesel könyvdíszreiből csak egy készült: Stöckel Lénárt *Postilla*-köteté (1596. RMK II. 260.) címlapjának fametszete, mely babérkoszorúban Bártfa címerét ábrázolja. Nem valami sikerült mű, mert a babérkoszorút tartó két férfiak elrajzolt. Régiségére való tekintettel később mégis róluk másolták a bártfai könyvtár exlibrisét.

Irodalom. Ábel Jenő: A bártfai Szent Egyed templom könyvtárának története. Bp. 1885. (A bártfai papírgyártásról a 118., Gutgeselről a 185-188. l.) - Czákó Elemér i. m. 487-489. l. - Vértessy Miklós: Horváth Gergely ismeretlen XVI. századbeli magyar könyvei. (MKSz 1957. 52-54. l.) - Soltész Zoltánné Juhász Erzsébet: A XVI. századi bártfai nyomtatványok könyvdíszai. (MKSz 1956. 230-244. l.)

*

Még Gutgesel életében, 1597-ben egy második nyomda nyílt meg Bártfán: Klösz Jakabé. Baltagi e tény azzal magyarázza, hogy a krakkói nyomdászat a század végén erősen hanyatlott.

Két évvel később, 1599-ben, Gutgesel cége a tulajdonos halála következtében megszűnt, és Klösz lett Bártfa egyetlen nyomdásza. Szakirodalmunkban ifj. Kemény Lajos ama nézete (MKSz 1889. 230. l.) terjedt el, hogy mint Gutgesel rokona örökölte annak műhelyét, s talán Gutgesel is hívta át Vizsolyból. De ennek ellene szól az, hogy nem Gutgesel felszerelésével, hanem a vizsolyival dolgozott.

Gulyás úgy véli, a rokonság később keletkezett, t. i. akkor, amikor Klösz megözvegyülve elvette Gutgesel leányát, s ennek a kezével jutott az első bártfai nyomda birtokába. Fiúk, ifj. Klösz Jakab 1601 júniusában született.

Klösz nyomtatványai 1597 óta jelentek meg (RMK II. 265. és 268.), de a vele foglalkozó könyvészetben folyamatossági hézagok mutatkoznak. Több esztendőből, pl. 1604-1606-ból, 1611-ből stb. nem ismerünk tőle semmit. 1614-ben műhelyével átköltözött Lőcsére, de ott reményeiben csalódott, s 4-5 nyomtatvány elkészülte után a betegeskedő tipográfus 1616-ban visszatért Bártfára. Valószínűleg 1618-ban halt meg.

Csupa „valószínűleg”, csupa „talán”, csupa feltevés. Nyomdászattörténetünk általában bővelkedik az ilyenekben, de egy nyomdásznál sem annyira, mint az ő esetében. Sok az egymásnak ellentmondó adat, s a közöttük mutatkozó üroket elképzelésekkel hidalják át.

Már az is feltevés volt, hogy Klösz Vizsolyban Mantskovit segéde, majd veje s végül örököse. De ezt legalább tényekkel támaszthatjuk alá: Bártfán valóban a vizsolyi nyomda felszerelésének maradványaival, annak betűivel és cifráival dolgozott. Jóval 1597 előtt kellett először nőszülnie, mert 1610-ben a vejét ajánlja Kassára tipográfusnak.

Gulyás amaz állítását megkérdőjelezzük, hogy nőszülése után Kolozsvárra ment, hol ifj. Heltai Gáspár művezetőjeként tevékenykedett, s csak Mantskovit halála után tért vissza Vizsolyba, örökségének Bártfára költöztetésére. Vizsolyt kicsinyelte.

A vándorlási hajlam csakugyan illett lelkiségéhez. Mozgékony ember. Kiadványai értékesítésére felkeresett távoli vásárokat. Vizsolyba is időnkint vissza-vissza kellett mennie, mert az ottani felszerelés maradványaival melléküzemet tartott fenn. 1598-ban két aprónyomtatványt készíttetett benne (RMK II. 285. és Sztr. II. 2493.), 1599-ben pedig Gönczi István *Panharmonia*-ját nyomatta (RMK II. 295.). S erről Gulyásnak megint különvéleménye van. Noha impresszuma Vizsolyt és a Mantskovit-nyomdát említi, Gulyás mégis bártfai nyomtatványnak tartja. Indokolása az, hogy a szerző zárószavában a nagyszámú sajtóhibát azzal menti, hogy a tipográfus nem tud jól latinul, s a korrektúraíveket a szomszédos egyházak lelkészeinek szokta megküldeni, akik azonban nem mindig találhatók meg székhelyükön. Ebből Gulyás azt következteti, hogy a munkát nem a szomszédos Vizsolyban, hanem a Göncztől távoleső Bártfán nyomtatták, mert különben Gönczi maga végezhetette volna a korrektúrát. A Mantskovit-impresszumot pedig azért választotta Klösz, mert a lutheránusokat támadó munkát nem merte a saját neve alatt és bártfai helymegjelöléssel kibocsátani.

Gulyás egy másik érdekes feltevése, hogy ő az a magát meg nem nevező, de nyomdászai foglalkozását megemlítő „typographus”, aki Gemma Reinhardt 1591-ben Kolozsvárt megjelent *Aritmetica*-ját magyarra fordította. Előszavában azt kéri, „meg bocsass penig az vetkekről mert en magyar nem vagyoc”. Ilyet nem írhatott a magyar író fiának született és magyar környezetben felnőtt ifj. Heltai Gáspár. Később Bártfán is kiadta egyik saját fordítását (RMK I. 459.), melyben németből ültette át Tilenus sziléziai lutheránus papnak a vásár- és ünnepnapai evangéliumokhoz írt summáját, s ebben is elnézést kér a kegyes olvasótól, ha magyarsága nem felelne meg.

A német Klösz a lengyel Mantskovit hatására lett magyar író. Bártfán kolozsvári összeköttetéseinek több jelét vette észre Gulyás. Ifj. Heltai Gáspár egyik ügyfele és szerzője, Baranyai Decsi (Decius) Csimor János, aki *Syntagma* c. jogi kompendiumát még Kolozsvárt nyomatta, új munkáját, az *Adagia* szólásgyűjteményt (RMK I. 298. = II. 277.) a bártfai működését éppen megkezdett Klöszre bízta.

Ennél világosabb bizonyíték a hely és év megjelölése nélkül kiadott *Fortuna* c. jóskönyv (Sztr. I. 1834.). Előszavát „Kléz Jakab” írta, s ebben közli, hogy gondosan átvizsgálta „új” kiadás. Egyik illusztrációját GC, a kolozsvári Heltai-nyomda fametszője szignálta 1594-ben. A ma ismeretlen első kiadás legkorábban akkor - Kolozsvárt - jelenhetett meg, s GC metszete is Kolozsvárról kerülhetett Bártfára Klöszhez.

A megbízhatatlan bibliográfiai statisztika szerint első bártfai tartózkodása (1597-1612) 16 esztendejében 28 könyvet nyomtatott, köztük 14 magyar nyelvűt. Visszatérése után (1616-1618) pedig mintegy 7 további kiadványa közt 2 magyart ismerünk (RMK I. 459, 460.).

Szellemükben és kiállításukban azonban már a következő század barokk jellemvonása tükröződik, amiért is a fia vezetése alá került Klösz-nyomda további sorsa nyomdászat-történetünk következő korszakába illő.

Manlius János

1562-ben a württembergi Feketeerdő vidékéről, Urachból Laibachba telepedett át Hans Mandl könyvkereskedő („Buchführer”), s ott a főpiacon könyvesboltot nyitott, mely mellé 13 évvel később, 1575-ben nyomdát alapított. Első kiadványa a Jesus Sirah bibliai könyv szlovén fordítása, melyben magát szlovénesen Mandele-nek nevezi. Német termékein a neve Mandl, Manuel, Mannel, a latinokon Manlius. A nyelvnek megfelelő változat váltogatása általános szokás volt. Környezetéhez alkalmazkodó ember lévén, horvát krónikát is adott ki. Német termékei közt vannak naptárak, „Newe Zeytung”-ok, s több efféle népies apróság.

1580-ig, laibachi nyomdájának 5-6 esztendei működési idejéből a bibliográfiák 24 latin, német és délszláv kiadványa címét ismerik. Évente 4-5 kisméretű termék. Mégis volt benne bizonyos nagyvonalúság. Egyik fennmaradt költségvetésében 1580 húsvétján szlovén bibliafordítása folytatásának céljára pártfogójától, a tartományi rendhatóságtól, 1500 példányhoz szükséges 1400 forint árú papírt s a szedés meg nyomtatás díjazására 1600 forintot igényelt, ami aránylag nagy személyzetre vall. Minden nyomtatott ív egy fillért emésztett, s egy-egy teljes példány 2 forintba került volna. Számvetéséhez próbaívet is mellékelte. A tervezett kiadvány azonban nem jelenhetett meg. Nem zárkózván el a korszellemtől, előző nyomtatványai közt voltak olyanok, melyek a protestantizmus ügyét szolgálták, s emiatt Károly főherceg, a tartományi főkormányzó, kiutasította Ausztria területéről. Megkezdődött az ilyenkor szokott huzavona, fellebbezés, támogatók felszólalása, Manlius személyes tárgyalása Grácban, a főherceg székhelyén. Minden hiába. Végül a rendek 1582. április 2-án 50 forint útiköltséget szavaztak meg neki, bibliakiadójuknak és az első szlovéniai nyomdásznak, ellátták ajánlólevelekkel, és szerencsés utat kívántak neki. Manlius szekérre rakta holmijait, s Magyarország felé tartott, mert azt hallotta, hogy ott a nemességnél és a népnél kedvezően áll a protestantizmus ügye. Grácban az ottani lutheránus szuperintendenstől, Hombergertől támogató sorokat kapott a Vas megyei Németújvár földesurához, Batthyány Boldizsárhoz s annak udvari papjához, Beythe Istvánhoz.

Amikor Magyarországra érkezett, életrajzírójának számítása szerint 52 éves volt. (Harmincesztendőskorában érkezett Laibachba, s ott 22 éven át működött.) Érdekes volt idejőnnie, mert a királyi Magyarországon - tehát Erdély nélkül - mindössze öt nyomda működött; egy-egy Debrecenben, Detrekőben, Galgócon, Bártfán és Nagyszombatban. Dunántúli nyomdát ez időből nem ismerünk.

Első itteni kiadványaival gráci pártfogója iránti háláját mutatta ki. Homberger *Viola Martia*-ját nyomatta (RMK II. 169.), egy kis párbeszédet az úrvacsoráról pap és hívő között. A szerző Budiani (= Batthyány) Boldizsár fiának ajánlotta, s előszavát Grácban 1582. május 14-én keltezte. Impressuma nincs. Gulyás gráci nyomtatványnak tartja, de betűi, papírjának vízjegye s nyomdai kiállítása megegyezik Manlius németújvári kiadványaival.

Utóbb Homberger még két másik könyvét is nyomta ugyanott, 1583-ban és 1584-ben (RMK II. 177, 184.).

Megérkezése után főleg Beythe István látta el munkával. Homberger tudhatott Beythe irodalmi munkásságáról, és ezért is ajánlotta a városkát pártfogoltjának. Egyelőre, Manlius első németújvári tartózkodása idején, Beythe 9 könyvét nyomatta nála, 8 magyart (RMK I. 199, 200, 205, 211, 212, 213, 214, 355.) és egy latint (RMK II. 175.). Manliusnak azonnal magyar szedőket kellett szerződtetnie. Ő maga nem tudott magyarul. A korrektúrát vállalhatta a szerző.

Szakíróink megütköztek azon, hogy impresszumaiban nyomdahelyének különféle neveket adott. Beythe első munkáját „Velagos Var”-nak nevezte, a másodikát „Gyzzing Varasa”-nak, a harmadikát „Nymót Vy Var”-nak. Életrajzírója, Sennowitz, hamis impresszumokra gyanakszik, melyeket a cenzúra elkerülésére vagy a könyvvizitátorok megtévesztésére eszelt ki. Az Arad megyei Világosváron csakugyan semmiképp sem nyomtathattak abban az időben, mert ott a török volt az úr. Inkább azt sejttem, hogy Világosvárnak hívták a németújvári Batthyány-kastélyt, melynek egyik melléképületében találhatott a nyomda helyiséget. Gűszing pedig Németújvár közismert német neve.

A nyomtatás költségeit esetenként a mecénás fizette. Ez tűnik ki a szerző ajánlásaiból, noha azokkal alkalmasint nem a földesúrnak, hanem annak fiának vagy feleségének hódolt. Beythe első munkáját, kiskátéját, a „nagysagos iffyonak” Batthyány Ferencnek dedikálta, egy másikat magának Batthyány Boldizsár királyi asztalnokmesternek, harmadikat a feleségnek, Zrínyi Dorottyanak, a szigetvári hős leányának. Emellett a kolofon megmondja, hogy nyomtatott „az Nagysagos Batthyany Boltisar vrnac segődelmevel, a’ kinek adgyon zantalan iokat erte az Mennyei Vr Isten.”

Találkozunk máshoz címzett ajánlásokkal is. Az ájtatos Beythe prédikálni tanító könyvecskéjét „az kőroztyeni győlekőzetben tanyto hiv zolgaknac” címezte, egyik postilla-kötetét pedig magának Jézus Krisztusnak, az „Elő Istenec Zent Fianac”. A gyakorlatiasabb Manlius 1584-re szóló naptárát (Sztr. 1821.) Nádasdy Ferencnek, az egykori sárvár-újszigeti nyomda néhai megalapítója fiának ajánlotta.

Az első németújvári tartózkodása idején megjelent munkákban megnyilvánulnak Manlius kiadói jellemvonásai. Beythe a negyedréti postilláit (RMK I. 211-214.) eredetileg közös kötetben adatta ki, de Manlius a tapasztalt könyvárus, a beszerzés és használat megkönnyítésére 4 részben, 4-féle címen, fametszetes piros-fekete címlappal is közzétette, hogy a szerényebb pénzü hívő mintegy részletfizetésben jusson birtokába. (A „postilla” szó egyiken sem fordul elő, - az Evangéliumok és Epistolák magyarázatait nálunk először 1617-ben Szenczi Molnár Albert jelölte meg e kifejezéssel, mely azóta műfajuk szakneve maradt.)

Gulyás megfigyelte, hogy az egyik kötet (RMK I. 212.) címlapjának szedése nyomás közben szétesett. Hét példánya maradt fenn, de két változatban. Az egyiknek évszáma római, a másiké arab számjeggyű. Újraszedték, s én az eltérésből arra következtetek, hogy több szedő dolgozott ugyanazon a nyomtatványon, s mindkettőnek megvoltak a maga saját fogásai és számot kifejező módjai.

A H. V. kezdőbetűkkel jelzett keretet Manlius Laibachból hozta magával s ottani kiadványaiban használt, iniciálék is fordulnak elő Németújvárott. Ezek mellett voltak magyarországi származású könyvdíszek, melyeket Hoffhalter Rudolf hagyott hátra Drávavásárhelyen. Nem tudjuk, hogyan jutottak Manlius birtokába, aki 1584-ben Beythe két kiadványában (RMK I. 211-212.) alkalmazta Hoffhalter bibliai jeleneteket ábrázoló iniciálé-sorozatának öt betűjét, majd később Monyorókeréken többet is. Sennowitz ebből közelebbi kapcsolatot vélte felfedezni Manlius és Hoffhalter Rudolf Nedelicén hagyott sajtójával. De ez is csak egyike

nyomdászattörténetünk sok sejtésének, melyre nincs bizonyíték. Személy szerint nemigen ismerhették egymást.

Idővel könyvei díszítésére Manlius, úgy látszik, hazai fametszőket vett igénybe pl. a Siczben 1593-ra kiadott naptárát Magyarország címerével ékesítette.

Nyolc helyen nyomtatott s egyeseken ismételt fordult meg. Egyes városokba vissza-visszatért. Németújváron háromszor, Monyorókeréken kétszer, Sárváron kétszer és Sopronkeresztúron háromszor rendezte be nyomdáját. Ismerve gazdasági érzékét, feltételezhetjük, hogy ennyi költözködéshez szekeret és lovakat tartott. 23 évi magyarországi tartózkodása idején csak egyetlen helyen, Monyorókeréken töltött egyhuzamban négy évet, Németújváron, hova első tartózkodása után még kétszer visszatért, az első alkalommal hármat, egyebütt csak egyet vagy másfelet, sőt néhol csak egy-két hónapot. Nem tudjuk, hol járt 1585-ben. Ez évből nem ismerünk tőle nyomtatványt.

A működéséről rendelkezésünkre álló nyers adatokból a következő statisztikai kép alakul ki:

Hol?	Mikor?	Nyomtatványainak száma					Megjegyzés
		magyar	latin	német	horvát	össz.	
Németújvár I. tartózkodása	1582-1584	8	5	1	-	14	Tartózkodási helye ismeretlen.
?	1585	-	-	-	-	-	
Varasd	1586-1587	-	2	-	2	4	
Németújvár másodszor	1588	-	1	-	-	1	
Monyorókerék	1587-1592	7	-	3	-	10	
Sicz = Németlövő	1592-1593	10	-	1	-	11	Tartózkodási helye ismeretlen.
Németújvár harmadszor	1595-1597	3	2	-	-	5	
Keresztúr először	1598	2	-	-	-	2	
?	1599	-	-	-	-	-	
Sárvár először	1600	1	-	-	-	1	
Keresztúr másodszor	1601	-	1	-	-	1	
Sárvár másodszor	1602	3			-	3	
Keresztúr harmadszor	1603-1605	3	5	-	-	8	
Összesen	24 év	37	16	5	2	60	
6 helység, 11 állomás							

Manlius azonban mindenesetre többet nyomtatott, mint amennyiről tudunk. A RMK-ban felsorolt kiadványaiból közel egy tucatot csak címeik idézéséből ismerünk, mert példányaik nem maradtak fenn. Népies termékein az olvasók elszórakoztak, de nem tartották érdemesnek megőrizni őket. Hány ilyen nyomtatható az ismerteken kívül? A maguk korában még idézni sem volt érdemes őket.

De ha a statisztika számaiban nem hiszünk is, bizonyos arányokat mégis láthatunk bennük.

Helyváltoztatásainak okait életrajzírói sokat találgatták. Szembetűnő - s erről már beszéltem -, hogy a vándornyomdászok általában szerettek odaköltözni a kiadványt megrendelő szerző lakhelyére: Huszár Gál Debrecenbe Meliushoz, Hoffhalter Rafael Gyulafehérvárra Dávid

Ferenchez, Hoffhalter Rudolf Váradra Meliushoz és Alsólendvára Kulcsár Györgyhöz, Mantskovit Vizsolyba, hogy közel lehessen Károli Gáspárhoz, Manlius pedig Németújvárra Beythéhez, Varasdra Vrameczhez, Sárvárra Magyarai Istvánhoz. S nemcsak a szerző, hanem a pártfogó közelléte is fontos volt. Abból kellett a papír s az egyéb üzemanyag beszerzéséhez, valamint műszerek csináltatásához, javításához, betűöntéshez stb. szükséges pénzt folyamatosan kivasalni. Huszár pénzdója debreceni tartózkodása idején az ottani városi tanács, Hoffhalter Rafaelé Gyulafehérvárt János Zsigmond fejedelem, Bornemiszaé változó lakhelyeinek földesurai, Manliusé Németújváron Batthyány Boldizsár stb.

Sennowitz a helyváltoztatásait főleg azzal magyarázza, hogy Manlius könyvkereskedő és megrendelőinek bizományosa is volt. Helybeli könyvpiacával nem sokra mehetett, mert hiszen száz meg száz példányt kellett elsózni, azt pedig alig ezerfőnyi városkákban nem érthette el. Vándorútra ment tehát, felkereste a különféle városi alkalmi sokadalmakat, a vásárokat, azokon ponyvára kitergette széphistóriáit, naptárait, imakönyveit és röpiratait, nemcsak azért, hogy eladja őket, hanem esetleg becserélésre bártfai, kolozsvári, debreceni kiadványokkal, melyeket aztán könyvkereskedésében használt fel.

Termékei tartalmát és műfajait tekintve megállapíthatjuk, hogy ő volt a 16. századi Magyarország legsokoldalúbb nyomdásza. Ez kedvező fényt vet mind megrendelőire, mind az akkori olvasóközönség érdeklődésére.

Furcsa, hogy elsősorban magyar nyelvű nyomdai működését a magyar nyelv ismerete nélkül végezte. Legismertebb nyomtatványa, Magyarai István sárvári esperes *Az országokban való soromlasoknac okairol* c. műve (Sárvár 1602. RMK I. 379.), s ebben a 70. éve körül járó szerző előszavában felháborodva írja: „Értsd meg ezt, keresztyén olvasó. A tipografus kedvem ellen való vétket is tett helyen-helyen a nyomtatásba, nemcsak az accentusok megváltoztatásában, az ígéknek megszakításában, vagy betűnek összefoglalásában, a parenthesisec elhagyásában és hasonló esetekben, mellyek a nyomtatás közben meg is szoktak esni: hanem szintén a betűkben és locus-oknak előhozásában is. Hol pedig el is hagyott benne, s hol többet is tett hozzá... Melly vétkek főképpen olyan okból estenec, hogy magamnak - hol hon nem lételem, hol pedig a betegségem miatt - a corrigálást másra kellett bíznom, ki szintén imperitus volt benne... Járul az is ide, hogy maga a könyvnyomtató magyarul sem tud.”

Ami leginkább azért volt baj, mert nem tudta ellenőrizni a szedőt, aki Magyarai kifakadása értelmében maga sem érezhette magát biztosnak magyar szöveg visszaadásában.

Manlius igazi népnymdász. A magyar nép mulattatására nyomtatja *Salamon és Markalf* tréfás beszélgetéseit (Monyorókerék 1591. RMK I. 247.), Laskai János *Aesopus*-át (Uo. 1592. RMK I. 260.), Heltai Gáspár *Száz aesopusi fabuláját* (Németújvár 1596. RMK I. 285.), Tinódi verses elbeszélését Buda veszedelméről és Török Bálint fogságba jutásáról (Monyorókerék 1592. RMK I. 202.) és 1592-ben Siczben további féltucat széphistóriát (RMK I. 261-265). Szinte természetes, hogy valamennyi utánnyomat. Eredetijük 10 eset közül 8-ban Kolozsvárt Heltainál jelent meg. Manlius mint könyvkereskedő meggyőződött sikerükről, s olvasói ajánlatára, ezúttal nem megrendelésre, hanem saját vállalkozásában, újra kiadta őket. Gulyás szerint 15 ilyen utánnyomatos kisebb terjedelmű könyvet nyomtatott a maga költségén. Van köztük ájtatos lelkeknek szánt agenda, káté, bibliai olvasmány, Heltai *Vigasztaló Könyvecskéje* (Sicz 1593. RMK I. 271.) és Bock-Balassa *Füveskertecskéje* (Uo., RMK I. 274.).

Kiadványait magyar jellegük hangsúlyozására több ízben a magyar címerrel ékesítette, pl. *Salamon és Markalf* tréfabeszédeit, a naptárakat, sőt németül írt „*Newe Zeitung*”-jait is, a szigetvári pasa vereségéről (RMK II. 197.) és a Konstantinápoly fölött repülő és rémületet keltő üstökösről (RMK II. 245). Az eseményeket nyomon követő hírközlések lévén, nem ért rá

magyar fordítót keresni. De van eredeti magyar ujságlapja is, Pelerdi Péter 11 oldalas híradása Báthori Zsigmond romániai győzelmeiről (Németújvár 1596. Sztr. I. 1838.). A hírlapirodalom hazai előfutárai. Új műfajt vezetett be velük, mely a széles közönséget érdekelte.

Hasonlóképpen nagy körnek szolgáltak iskolakönyvei, latin meg német hittanok (RMK II. 169, 177, 184, 212.) valamint Szikszai Fabricius latin-magyar-német szótára (Sárvár 1602. RMK I. 380. = RMK II. 319, a 4. debreceni kiadás utánnyomata). Főleg pedig naptárai. Németújváron első az 1584-re szóló magyar kalendárium (Sztr. I. 1821.). Ugyancsak 1584-re adta ki a nemrég felfedezett német *Schreibkalendert*. Utánnyomata Caesius lutheránus lelkész nürnbergi naptárának, melyben azonban Manlius megalkuvó üzleti szellemét eláruló fontos újítás van. Az előző évben ugyanis Rudolf király hatályon kívül helyezte az ún. ónaport, s helyette ellentmondást nem tűrő rendelettel bevezette a Gergely-félét. A hazai protestánsok tiltakoztak, s akadtak naptárkiadóink, kik bajba kerültek miatta. Manlius úgy oldotta meg a hívők és hatóságok közt felmerült kényes problémát, hogy párhuzamos hasábkban mindkét időszámítást közölte.

Borsa Gedeon az általa felfedezett *Schreibkalendert* technikai szempontból is leírta. Címlapja és naptártáblázatai piros-fekete nyomásúak, az idő- és termésjóslatokat tartalmazó s külön címlappal ellátott Prognosticon pedig fekete. Egyes lapok átfestékeződtek a szembenlevőkre, ami Borsa szerint azt bizonyítja, hogy a fekete nyomás megelőzte a pirosat: az elkészült levonat szedését nem bontották szét, hanem sorról sorra haladva eltávolították a fekete nyomáshoz használt betűket, s helyükre helyezték a pirosához kívántakat.

Borsa megállapítása az is, hogy Manliusnak saját könyvkötészete volt. Ezt egyébként más Manlius-nyomtatványok kötéseinek megvizsgálásakor már Gulyás is pedzette. Utóbbi ezek hártakötéseit hasonlította össze, s egyező könyvkötői gyakorlatot látott rajtuk. Vaknyomásúak és előtábláik medaillonjában az Atyaisten, hátsó tábláikon a hárfázó Dávid király képe látszik. Velük szemben a *Schreibkalender*nek a soproni tanácshoz küldött tiszteletpéldánya (- Sopron volt a nyugat-magyarországi lutheranizmus fellegvára -) bőrkötésű. Ugyanilyen mintájú, de eltérő méretű kötések vannak az Országos Széchényi Könyvtár és a Budapesti Egyetemi Könyvtár egyéb Manlius-kiadványain. Az egyezés világos bizonyíték arra, hogy nyomdája könyvkötő műhellyel volt felszerelve.

Siczen is adott ki magyar naptárt (Sztr. I. 1853.). Mindkét magyar kalendárium fordítás latinból. A németújvári eredeti szerzője az osztrák Georgius Stadius, a siczié pedig a krakkói Valentinus Fontanus.

Megrendelésre aránylag tekintélyes számban tudományos használatra nyomtatott könyveket. Miként a reformáció korának legtöbb tipográfiájában, a hittudományiak vezetnek. Sorukat, mint említettem, Beythe munkái indították meg. De rajtuk kívül találunk néhány olyan Manlius-terméket, melynek tárgya bennünket, mai embereket is érdekel.

Beythe a hittudományon kívül mint műkedvelő a botanikát művelte. Barátja a bécsi császári kertek világhírű prefektusának, Charles d'Ecluse - Clusius belga növénytudósának, aki dunántúli gyűjtő kirándulásain Beythe vendége volt. Növényföldrajzi munkát írt, mely 1584-ben Antwerpenben jelent meg, s függelékében Beythe latin-magyar botanikai névtárát közölte. Ugyanez a *Stirpium Nomenclator Pannonicus* (8° 16 lev., RMK II. 175. és Sztr. I. 1819.) egyúttal Németújváron Manliusnál is megjelent. Hogy milyen jelentősnek tartották, az kitűnik Clusius antwerpeni előszavából, meg abból, hogy Beythe e munkáját közel másfél századdal később, 1711-ben, Czwittinger Dávid *Specimen*jében némi kiegészítésekkel újra kiadta. Beythe a magyar növénytan megalapítója lett vele.

Egy másik jelentős kiadványa Manlius műhelyének a Monyorókeréken 1588-ban megjelent első magyar nyelvű orvosi munka, Frankovith Gergely soproni „tudós borbély” (a borbélyok az orvosi rendhez tartoztak) *Hasznos es fölötte szikseges könyve* (RMK I. 223.) orvosi tanácsokkal, bűnbánó imákkal és a szentírás fölötti elmélkedésekkel. Szerzője hivatkozik, hogy nem tud „deákul”, s mindenféle betegség ellen egyetlen, mindenre jó gyógyszert ajánl, melyet 123-féle magyar nevű fűből ő maga kotyvasztott. 23 - valószínűleg még Laibachból hozott s bibliai meg csillagászati képeket ábrázoló fametszet, 8 Hoffhalter Rudolftól származó iniciálé és 10 rézmetszetes melléklet díszíti. Utóbbiakat maga a szerző adta át a nyomdának, mert köztük van a saját címere s a beteget kezelő orvos képe, mely talán éppen őt magát ábrázolta.

Mosolygunk rajta, pedig - bár Szabó Károly nyegle kuruzsló babonával és képtelenséggel tele munkának nevezte - a maga korában igen kapós volt, mert miként Demkó Kálmán az orvosi rend történetéről írt könyvében említi, 1591-ben már második - ma ismeretlen - kiadása jelent meg.

Visszatérve Németújvárra Manlius 1595-ben Beythe István fia, András *Fives kőművét* (RMK I. 278.) nyomatta. Szerzője bevezető latin epigrammájában az orvostanulóknak ajánlja. 270 gyógynövényt sorol fel benne. Jelentőségét csökkenti, hogy Horhi Melius Péter hasonló tárgyú kolozsvári munkájának pusztá kivonata, gyakran szószerinti átvételekkel.

Irodalomtörténészeink Manlius nyomtatványaiból legmelegebben Magyarai Istvánnak már említett *Az országokban valo soc romlasoknac okairol* írt könyvét dicsérik, főleg világos stílusa, tiszta nyelvezete, hazafias érzülete miatt. „Az Author költségevel” jelent meg 1602-ben Sárváron (RMK I. 379.). A második sárvári nyomdát az első alapítójának, Nádasdy Tamásnak fia, Ferenc - a hős „fekete bég” létesítette.

Meglepő, hogy a nyomtatás költségeit Nádasdy prédikátorának, a szerzőnek kellett fizetnie. Pedig így volt, az olvasóhoz intézett előszavában ismétli: „költségemmel ki nyomtatott könyuetskemet ved io neven ...” Holott szegény ember. A körmendi levéltárban őrzött hagyatékának 1611-ben kelt összeírása szerint nem maradt utána egyéb, mint egy abrosz, egy felimeg (= rövid ing), egy mente és 28 könyv.

Manlius utolsó éveit Keresztúron töltötte. Előregedve egyik segédjével, Farkas Imrével - későbbi utódával - megosztotta a vezetést. Olyan viszony lehetett köztük, mint Bornemisza és Mantskovit, vagy ifj. Heltai és Klösz között, amikor a segéd, miként Farkas is, saját számlájára adott ki könyvet mestere sajtóján (Sztr. I. 1841.). Bizonyára elkísérte gazdáját Sárvárra. Ez esetben Magyarai kifogásai a tipográfus magyarsága ellen őt is illetik. Magyarinak igaza lehetett. M. Denis bécsi nyomdászattörténete függelékében Farkast Emerich Wolfnak nevezi...

Manlius egyik utolsó nyomtatványa Magyarai gyászbeszéde *Nádasdi Ferencz nec ... teste felet* (1604. RMK I. 390.). Nádasdy halálával nyomdászunk elvesztette utolsó pártfogóját. A „fekete bég” az előző évben még megjelentetett nála egy-két apróságot. Ő maga valószínűleg szintén 1604-ben halt meg. A nevével jelzett 1605-ös kiadványt özvegyének felügyelete alatt Farkas bocsáthatta ki. Sennowitz szerint 75 évet élt.

Irodalom. Sennowitz Adolf: Manlius János. (Klny. a Magyar Könyvkereskedők Egylete Évkönyve 1901-iki folyamából.) Esztergom 1902. - Novák i. m. II. köt. 90-96. I. - Gulyás i. m. 210-222. I. - Ahn, Friedrich: Johann Mannels deutsche Druckwerke. Laibach 1906. (Klny. a Mitteilungen des Musealvereins für Krain-ból.) - Ua.: Der erste bekannte Kalender aus Johann Mannels Druckerpresse in Laibach. (Mitteilungen des Österreichischen Vereins für Bibliothekswesen, X. évf. 3. füzet, 1906.) - Kováts S. János: A könyvnyomtatás története Vas megyében. Szombathely 1891. - Mohl - Badics: Löwö története. Bp. 1892. - A természettudományi Társulat Évkönyvei. Bp. 1845. 94. I. - Demkó Kálmán: A magyar orvosi rend története. Bp. 1894. 246-258. I. - Borsa Gedeon: Ismeretlen Manlius-naptár. (MKSz 1955. 114-118. I.)

Rövid életű felvidéki nyomdák

A Felvidéken négy nyomdáról tudunk. Háromból nyomtatvány is maradt, - Eperjesről, Besztercebányáról és Pozsonyból, - a negyedikről, a sátoraljaújhelyiről azonban csak oklevél tanúskodik, melyet Iványi Béla könyvtörténeti okmánytárában közölt (100. 1. 196. §.), de terméke ismeretlen. Az oklevél a szepesi kamara Ernő főherceghez intézett jelentését tartalmazza az Újhelyre menekült nyomdász kiadványai és betűi elkobzása tárgyában. Sem nevét, sem nyomtatványai címét vagy tartalmát nem közli.

Eperjesi impresszumú könyvünk csak egy van (RMK II. 131). Megjelenésének éve 1573, szerzője Poprádi Fabinus Lukács, az eperjesi iskola rektora, a mű címe *Exempla declinationum et coniugationum ... in vsum Scholae Eperiensis* - latin nyelvtani segédkönyv az eperjesi tanulók számára. Nyomdászát nem nevezi meg.

Szép metszésű antiqua és jegyzeteiben kurzív, továbbá idézeteiben fraktúr és görög betűi miatt Gulyás arra gyanakszik, hogy az „Eperies anno MDLXXIII” impresszum nem azt jelenti, hogy Eperjesen nyomtatták, hanem azt, hogy Eperjes számára készült, de valamelyik külföldi - lengyelországi vagy sziléziai - nyomdában. Nem lehetett szegényes felszerelésű vándornyomda - mondja -, holott termelésének rövideje miatt gazdag felszerelésűt Eperjesen nem tételezhetünk fel. Pedig Huszár, Bornemisza, Mantskovit és Manlius vándorlásaiban láttunk állandó nyomdákat is felülmúló gazdagságot. Azonkívül Iványi alább idézendő munkája szerint Rudolf király 1584. febr. 7-én kelt s Eperjes városához intézett leiratában igenis szó van ott tartózkodó nyomdászról. Gulyásnak erre az az ellenvetése, hogy Rudolf rendelete csupán körirat, melyben az új naptár bevezetését és a régi stílusú kalendáriumok megsemmisítését valamennyi felsőmagyarországi városnak azonos szöveggel hagyja meg. Abban sem lát bizonyítékot a nyomda létre, hogy Eperjes papja is részt vett Kassa, Lőcse, Bártfa, Kiszében és Késmárk lekipásztorai kiszébeni értekezletén, melyben egyhangúlag tiltakoztak az új naptár kötelezővé tétele ellen. S ebben igaza van, mert 1573-ban az említett városok egyikében sem működött nyomda. Csak elvi állásfoglalásukról lehetett szó.

Gulyás érvei közé tartozik az is, hogy Fabinus ajánlása Eperjes bírójához és szenátoraihoz már 1570. december 27-én kelt. A 190 oldalas szöveg kisérdése ilyen jól felszerelt műhelyben nem tarthatott 3 esztendeig.

Irodalom. Horvát István: Eperjesi, abrudbányai és varasdi könyvnyomtató műhelyekről a XVI. században. (Tudományos Gyűjtemény 1819. V. köt. 77-79. l.) - Iványi Béla: Az írás és könyvek Eperjesen. (MKSz 1911. 136-146, 215, 309. és 315-316. l.) - Gulyás i. m. 15-160. l. - Hörk József: Az eperjesi collegium története. Kassa 1896. 39. l. - Szerző halála után jelent meg Borsa Gedeon megállapítása arról, hogy Fabinus fiktív impresszummal közreadott Exempla-ját a sziléziai Nysa (Neisse) városában Johann Creutziger eperjesi származású nyomdász nyomtatta (Borsa Gedeon: Három tévesen feltételezett XVI. századi hazai nyomda. MKSz 1965. 347. l.) S. Z.

*

Az eperjesihez hasonló jó felszerelésű nyomda a besztercebányai is. Az is többféle nagyságú antiquával, azonkívül kurzív és görög betűkkel rendelkezett. Csak annyit tudunk róla, amennyit két ismert nyomtatványa elárul. Mindkettő 1578-ban jelent meg, az egyik januárban, a másik májusban. Az első címlapja impresszumában, a második kolofonjában közli nyomdásza nevét, még pedig a címlapon latinosan: „Excvsvm in Officina Christophori Scvlleti”, - a kolofonban német változatában: „Novisolii Excudebat Christophorus Scholtz in AEdibus D. Gregorij Lindner”. Lindner Gergely a szállásadója és talán mecénása.

Scultetus-Scholtz első terméke Jacobus Pribiczter besztercebányai tanító csillagászati értekezése az 1577 végén feltűnt üstökösről (RMK II. 144.). Elég gyorsan készült el; az üstökös decemberben jelentkezett, az előszó kelte pedig 1578. január 31. Viszont a negyedréti művecske terjedelme mindössze 14 levél.

A másik kiadvány 238 nyolcadréti oldalához mintegy négy hónapra volt szükség, mert május 3-án hagyta el a sajtót. Szerzője Meltzer Gergely lelkész, tartalma hittudományi, címe *Confessio verae religionis* (RMK II. 145.). Kiadása költségeit Rubigallus Pál selmecbányai cs. és kir. bányafelügyelő fizette. Az Orsz. Széchényi Könyvtár példánya dús aranyozású korabeli bőrkötésben van, rápréselt 1578-as évszámmal és a szerző nevének kezdőbetűivel (GM).

Irodalom. Novák i. m. II. köt. 1927. 84-85. l. - Gulyás i. m. 195-196. l.

*

A berlini Állami Könyvtár egyik unikum-aprónyomtatványa 16. század végi pozsonyi nyomda emlékét tartotta fenn. Egyetlen ismert terméke német nyelvű verses beszámoló a törökökkel vívott nógrádi ütközetről és egy üstökös Konstantinápolyban rémületet okozott megjelenéséről. Címe *Zwo warhafftige Newezeitung*, terjedelme mindössze 4 szegényes kiállítású nyolcadréti levél (RMK II. 249.). 1594-ben nyomtatta Joh. Walo. Impresszuma ugyan azt mondja „Erstlich gedrucket zu Preszburgk” (első kiadás Pozsonyból), de miként Gulyás megállapította, a konstantinápolyi égi tűneményről szóló vers Manlius 1593-ban Siczben nyomtatott *Newe Zeitung und Wundergeschiehtjének* 8 versszakkal rövidített utánnyomata. Egyebet Waloról és nyomdájáról nem tudunk.

Irodalom. Gulyás i. m. 229. l. - Kertbeny Károly: A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete. Bp. 1880. 257. l.

Kezdődik az ellenreformáció

Hatvan évvel Luther fellépte után úgy látszott, hogy a törököktől meg nem szállt Magyarországon és Erdélyben győzött a protestantizmus. Csupán egyes, a Habsburgok alá tartozó püspöki székhelyeken, elsősorban Győrött, Nyitrán és Egerben tudták útját állani. Elhatalmasodását két tényezőnek köszönhetette: a prédikátoroknak, kik a feudális földbirtokosok jóvoltából a községek lelkipásztorai lettek, és a nyomdászoknak. Mindkettő a nemzeti nyelv használatával aratta sikerét. Ennek segítségével lett a hitük népvallás. A nép nem tudott latinul.

Volt ellenhatás, de az sokáig bizonytalankodott. A pápa csak az uralkodókon át tudott hatni, s törekvéseit csupán a kettejük közös akaratából kinevezett püspökök képviselték. Az alsópapság túlnyomórésze nem törődött velük, s a reformátorok tanításához szítt. A szerzetesek pedig a kolostorukat fenntartó földesurak magatartásához igazodtak.

A fordulat akkor állt be, amikor a spanyol Loyolai Ignác 1540-ben megalapította a jezsuita rendet. Fő célja a katolicizmus biztosítása s ennek érdekében világszerte a pápai hatalom megerősítése. Magyarországon húsz esztendővel a rend megalapítása után, 1561-ben Oláh Miklós esztergomi érsek telepítette le a jezsuitákat, és rájuk bízta a nagyszombati kollégiumot. S további húsz évvel később ott vannak Erdélyben is. 1581-ben Báthori István fejedelem nekik adta át a kolozsvári főiskola vezetését.

Fő fegyvereik ugyanazok, melyeket a protestánsok alkalmaztak: iskola és nyomda. Jankovich Miklós a múlt század elején ugyan azt állította, hogy amikor a jezsuiták a kőszegi benedekrendi kolostort átvették, azonnal nyomdát létesítettek benne, de ennek termékei ismeretlenek.

S az első katolikus nyomdát, melyből kiadványok fennmaradtak, nem ők alapították, viszont ők voltak legbuzgóbb támogatói, némi anyagi áldozatkészséggel is, de főleg szerzői közreműködéssel és nyomtatványai propagálásával.

Magyarországon az ellenreformáció kiindulópontja s másfél századon át irányító székhelye Nagyszombat, az esztergomi érsek menedékhelye. 16. és 17. századi metszetes látképein sok hegyes templomtornyával tűpárnára hasonlít. A legnagyobb úr benne a Pozsonyban lakó esztergomi érsek helyettese, a nagykáptalan tömérdék hivatalának főnöke, Telegdi Miklós plébános, aki e minősége mellett - s számunkra elsősorban - író és nyomdatulajdonos.

Krakkó szabadszellemű egyetemén tanult, hol ő volt az 1550-es években az ottani magyar bursa utolsó vezetője. Huszonhárom éves korában, 1558-ban tért haza, de nem „literátor” (olvasni tudó, iskolát járt) jobbágy szülei Bihar megyei házába, Telegdre, hanem - miután Oláh Miklós pappá szentelte - Nagyszombatba, hol a következő öt-hat éven át tanított az ottani iskolában. Oláh megkedvelte, törekvéseiben támogatta, s az ifjú pap az ő biztatására írta meg első könyvét, *Az Keresztyssegnec fyndamentvmirol* (Sztr. I. 1803.), mely az érsek költségén s ezért köszönetül arcképével és címerével 1562-ben Bécsben Hoffhalter Rafaelnél jelent meg. Ez megalapozta Telegdi további pályafutását: még nem töltötte be a 30-ik évét, amikor Nagyszombat plébánosa lett. Hat évvel később nagyprépost és 1577-ben az érsek helyettese és a főegyházmegye igazgatója. Megkapta a pécsi püspök címét is: Pécs török megszállás alatt nyögven, csak a címet viselhette.

Éles szeme meglátta a katolicizmust fenyegető veszedelmet, azt, hogy az ország lakossága nemcsak érzelmeiben, hanem szervezetileg is át fog térni a protestáns oldalra, ha nem védekezik Bornemiszáék ellen.

Ugyanazt a fegyvert fogta, mellyel Bornemiszta harcolt: ő is postillákat ír s ő is kinyomatja őket, ő is saját nyomdában, melyet impresszumainak tanúsága szerint nagypréposti házában rendezett be.

1577-ben 500 forintért megvásárolta a bécsi jezsuiták használaton kívül helyezett nyomdáját. Vételárához és további fejlesztéséhez számosan járultak hozzá - a királyi család, püspökök, kanonokok, udvari méltóságok. Emiatt a magyarországi katolikus egyházmegyek közös - országos - nyomdájának tekintették. Mint ilyen kapott 1584-ben királyi szabadalomlevelet. S országos nyomda maradt egészen a mai napig, - belőle lett a budapesti Egyetemi Nyomda.

Első 9 esztendejében, Telegdi 1586-ban bekövetkezett haláláig 15 könyvet adott ki, - 9 magyar és 6 latint. Működését az *Evangeliumok... magyarazattyanc* ... 920 oldalas II. részével kezdte (RMK I. 145.), az I. rész ugyanis egy évvel korábban Bécsben Apffl Mihálynál jelent meg. Ugyanakkor kiadott egy latin aprónyomtatványt, mely az olműci szeminárium Mária-kongregációjának szabályait tartalmazta (Sztr. II. 2474.).

Ezután 1582 kivételével minden esztendőből maradt fenn kiadványa. A magyar nyelvűek a röpiratok kivételével általában testesek, a latinok közt Magyarország törvényeinek, illetőleg rendeleteinek kiadása 808 oldalra, a többi 200-300 lapra terjed. Legtermékenyebb éve 1580 volt 3 magyar munkával, együtt több mint ezer, s egy latinnal több mint 300 oldalon.

Céljának megfelelően a vallási témák uralkodnak. Kiadta ugyan Ransanus latin könyvét a magyarok történetéről (RMK II. 152.) és Slovacius naptárának magyarfordításait (RMK I. 159. és 210.), a javarész azonban evangéliumot magyarázó postilla (a II. rész után a III. is, RMK I. 176.) és vitairat, válaszok Bornemiszának (RMK I. 160. és 177.), továbbá *A Papa nem Antichristvs* (RMK I. 178.) és az *Egy nehany jeles okok* (RMK. I. 184.) c. hitvitázó mű. A 15 könyvből 6-nak Telegdi a megnevezett szerzője, három továbbiak pedig ő a szerkesztője (RMK II. 178, 183, 314.).

Nyomdászattörténetünkben 1577-tel és 1578-cal, a nagyszombati nyomda alapításával, illetőleg működésének kezdetével indul meg az ellenreformáció. Maga a reformáció kora azonban e dátummal még nem ért véget. Írói tovább írnak, nyomdászai tovább nyomtatnak. A korszakokat általában bajos határozott évszámok közé szorítani. Sajátos külalakbeli jelenségeken kívül nyelvi változások, új kifejezések, régi fogalmak átalakulása, új fogalmak születése, a közakarat más irányba való térése, a magatartás és szertartásosság megváltozott formái jellemzik őket, s csak hosszabb átmenetekben, nem pedig hirtelen, ugrásszerű fordulatokban váltják egymást.

Az ellenreformáció átnyúlik a 17. századba, sőt akkor éri el ereje teljét, politikai és irodalmi uralkodását. Megmarad e század végéig s lendülete csak akkor enyhül, amikor Szavoyai Eugén törökverő hadjárata után a kuruc szabadságharccal új problémák támadnak. Az őt felváltó új, rövid, 25 esztendeig tartó korszakot Buda visszahódításától, 1686-tól a szatmári békéig, 1711-ig számítjuk.

Könyvekben a fordulatot először a külső forma változásában vesszük észre: a címlap bőbeszédűségén és a barokkos könyvdíszeken. De ez a stílus már a reformáció nyomdászatában kezdődött, fokozatosan mindinkább elterjedt s az ellenreformációban egyeduralkodóvá vált.

A változás a könyv belsejében is jelentkezik. Az oldalak szedéseit gyakran indás keretek veszik körül. A századvég találmánya, a klisé, igen megfelelő eszköze a barokk nyomdászatnak.

Az ellenreformáció az egyház régi formalitásainak és az egész középkori univerzalizmusnak helyreállítására tesz - sokszor erőszakos - kísérletet. A jezsuita rendben abszolutisztikus szellem uralkodott. Újra nemzetközi irányba fordul, újra a latin lesz az előkelők érintkezési formája és az iskolák tanítási nyelve. Csak ha tömegre kíván hatni, alkalmazza a nemzeti nyelvet. Pl. 1633-ban Nagyszombatban magyar nyelvű színielőadást rendez. Fő célja mindenkor a katolikus egység újjáteremtése, s ehhez fő eszköze a dogmatika tekintélyének megmentése, az abszolutizmus pártolása, a régi fegyelem helyreállítása s a katolikus szertartások ünnepélyességének, fényének fokozása.

Törekvése végül is a protestáns nyomdákon bukott meg. Hogy ezt megértsük, ismernünk kell az itt futólagosan és hézagosan vázolt hátteret.

Az új korszak két irányának a könyvtörténetben tükröződő küzdelméről szól e munka harmadik kötete.⁵⁰

Irodalom. Kassowitz Bruno: Szellemi áramlatok a XVI. század derekán. Bp. 1912. - Tolnai Gábor: Régi magyar főurak. Bp. 1939. - Ua.: Újabb adalékok a XVI. századi magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem történetéhez. (MKSz 1937. 160-162. l.)

⁵⁰ Fitz Józsefet hosszú és súlyos betegsége, majd 1964-ben bekövetkezett halála megakadályozta a III. kötet megírásában és abban is, hogy a mű nyomdai munkálatait befejezze. E munkát a szerző kéziratának tiszteletben tartásával barátai és munkatársaiból alakult munkaközösség, Köhalmi Béla, Máté Károly, Soltész Zoltánné, V. Waldapfel Eszter végezte el.

A szerző hagyatékában jelentős anyag maradt hátra, amelynek feldolgozása, a III. kötet elkészítése, a jövő feladata.

Ez a mű valójában Fitz József „A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. A mohácsi vész előtt” c. munkájának (Akadémiai Kiadó, 1959) II. kötete. Tekintettel azonban arra, hogy nem szorítkozik csupán a magyar nyelvű anyagra, a címet módosítani kellett.

Rövidítések

Ausg. - Ausgabe

Balázs - Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958.

fasc. - fasciculus (füzet)

Gulyás - Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931.

Horváth - Horváth János: A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp. 1957.

ItK - Irodalomtörténeti Közlemények

Iványi i. m. - Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331-1600. Bp. 1937.

Klny. - Különlenyomat

lev. - levél (két oldal)

MKSz - Magyar Könyvszemle

MTA - Magyar Tudományos Akadémia

Novák - Novák László: A nyomdászat története, II. köt. Bp. 1927.

Pukánszky - Pukánszky Béla: Ungarische Frakturdrucke im 16. Jahrhundert. (Gutenberg-Jarhbuch 1935. 164-171. l.)

RMK - Régi Magyar Könyvtár. (I-II. köt. Írta Szabó Károly. Bp. 1879. és 1885.)

Sztr. - Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. Bp. 1912.

Takáts - Takáts Sándor: Rajzok a török világból. I-III. köt. Bp. 1915-1917, az MTA kiadása

-&-